

**Ocena efektów ekologicznych, społecznych
i gospodarczych wsparcia w ramach Osi VII
Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego
w RPO WL 2014-2020**

Raport końcowy
wrzesień 2021

Zamawiający:

Województwo Lubelskie

ul. Artura Grottgera 4

20-029 Lublin

tel.: 81 441-66-65

e-mail: katarzyna.banaskiewicz@lubelskie.pl

Wykonawca:

EVALU Sp. z o.o.

ul. Dzika 19/23 lok. 55

00-172 Warszawa

tel.: 22 403-80-26

e-mail: evalu@evalu.pl

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW	5
STRESZCZENIE	7
SUMMARY	12
1 WPROWADZENIE	16
2 OPIS PRZEBIEGU BADANIA	19
3 OPIS WYNIKÓW BADANIA	27
3.1 Ocena efektów w zakresie zwiększenia dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego w regionie	27
3.1.1 Założenia wsparcia w Działaniu 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne. Spodziewane i osiągnięte efekty kwantyfikowalne.....	27
3.1.2 Efekty ekologiczne, społeczne i gospodarcze wsparcia w Działaniu 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne	40
3.1.3 Efekty dodatkowe wsparcia w Działaniu 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne.....	46
3.2 Ocena efektów w zakresie wzmocnienia mechanizmów ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie	47
3.2.1 Założenia wsparcia w Działaniu 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej i Działaniu 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Instrumentów Terytorialnych dla Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego. Spodziewane i osiągnięte efekty kwantyfikowalne	47
3.2.2 Efekty ekologiczne oraz społeczno-gospodarcze wsparcia w ramach Działania 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej i Działania 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Instrumentów Terytorialnych dla Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego	58
3.2.3 Efekty dodatkowe wsparcia w Działaniu 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej i Działaniu 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Instrumentów Terytorialnych dla Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego	70
3.2.4 Założenia wsparcia w Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza. Spodziewane i osiągnięte efekty kwantyfikowalne	72
3.2.5 Efekty ekologiczne i społeczno-gospodarcze wsparcia w Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza	81
3.2.6 Efekty dodatkowe wsparcia w Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza	90
3.2.7 Ocena efektów społeczno-gospodarczych wsparcia różnorodności biologicznej i turystyki przyrodniczej na obszarach Natura 2000	92
3.3 Ocena trafności podjętych interwencji w ramach Osi Priorytetowej 7 w kontekście realizowanych Priorytetów Inwestycyjnych dedykowanych przedmiotowej osi.....	96

3.3.1	Stopień i trafność wykorzystania potencjału dziedzictwa kulturowego w osiągnięciu korzyści społecznych i gospodarczych zarówno w wymiarze regionalnym, jak i lokalnym (PI 6c)	96
3.3.2	Ocena użyteczności wsparcia w OP 7 RPO WL 2014-2020.....	102
3.3.3	Ocena efektywności wsparcia w OP 7 Dziedzictwo kulturowe i naturalne.....	110
3.4	Ocena trwałości wsparcia w ramach Osi Priorytetowej 7	114
3.5	Ocena skuteczności wsparcia w ramach Osi Priorytetowej 7	120
3.5.1	Czynniki wpływające na skuteczność wsparcia	121
3.5.2	Ocena skuteczności działań w zakresie przeciwdziałania czynnikom powodującym spadek powierzchni obszarów o wysokiej różnorodności biologicznej	130
3.5.3	Efekty prowadzonych kampanii informacyjno-promocyjnych dotyczących promocji różnorodności biologicznej.....	133
3.5.4	Ocena wsparcia Ośrodków Edukacji Ekologicznej w OP 7 Dziedzictwo kulturowe i naturalne. Dobre praktyki	139
3.5.5	Determinanty sukcesu w osiągnięciu efektów społeczno-gospodarczych w skali regionu	143
4	WNIOSKI I REKOMENDACJE	153
5	SPIS TABEL, MAP I WYKRESÓW	157
6	ZAŁĄCZNIKI	158
6.1	Dokumenty, opracowania i raporty wykorzystane w analizie danych zastanych	158
6.2	Lista projektów Działania 7.3 o wysokim stopniu komplementarności międzyokresowej i międzyprogramowej	164

WYKAZ SKRÓTÓW

BDL	Bank Danych Lokalnych
CIT	Corporate Income Tax (podatek dochodowy od firm i spółek)
CATI	Computer Assisted Telephone Interview (wywiad telefoniczny)
CAWI	Computer Assisted Web interview (wywiad internetowy)
CROW	Nazwa własna holenderskiej organizacji technicznej
EFRR	Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego
EOG	Europejski Obszar Gospodarczy
EPC	Ekwiwalent Czasu Pracy
FE	Fundusze Europejskie
FEL	Fundusze Europejskie dla Lubelskiego 2021-2027
GOK	Gminny Ośrodek Kultury
GUS	Główny Urząd Statystyczny
IP	Instytucja Pośrednicząca
IZ	Instytucja Zarządzająca
JST	Jednostka Samorządu Terytorialnego
KE	Komisja Europejska
LGD	Lokalna Grupa Działania
LOF	Lubelski Obszar Funkcjonalny
MKDNiS	Ministerstwo Kultury Dziedzictwa Narodowego i Sportu
MOF	Miejski Obszar Funkcjonalny
NFOŚiGW	Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej
OCK	Obszar Chronionego Krajobrazu
OEE	Ośrodek Edukacji Ekologicznej
OP	Oś priorytetowa
OSI	Obszar Strategicznej Interwencji
PI	Priorytet Inwestycyjny
PIT	Personal Income Tax (podatek dochodowy od osób fizycznych)
PK	Park Krajobrazowy
PKD	Polska Klasyfikacja Działalności
PO	Plany Ochrony

POIiŚ	Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko
POK	Puławski Ośrodek Kultury
PROW	Program Rozwoju Obszarów Wiejskich
PZP	Prawo Zamówień Publicznych
RDOŚ	Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska
RLKS	Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność
RPO WL 2014-2020	Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020
RPO WL 2007-2013	Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2007-2013
SL2014	Centralny system teleinformatyczny
SOO	Specjalny Obszar Ochrony
SRWL	Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego
SZOOP	Szczegółowy Opis Osi Priorytetowych
TDI	Telephone In-depth Interveiw (pogłębiony wywiad telefoniczny)
UE	Unia Europejska
UMWL	Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego
UoD	Umowa o dofinansowanie
US	Urząd statystyczny
WFOŚiGW	Wojewódzki Fundusz Ochrony środowiska i Gospodarki Wodnej
WKZ	Wojewódzki Konserwator Zabytków
WoD	Wniosek o dofinansowanie
WoP	Wniosek o płatność
ZDW	Zarząd Dróg Wojewódzkich
ZIT	Zintegrowane Inwestycje Terytorialne
ZLPK	Zespół Lubelskich Parków Krajobrazowych

STRESZCZENIE

Celem badania była ocena wpływu interwencji w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego (OP 7 RPO WL 2014-2020 Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego) w trzech wymiarach: ekologicznym, społecznym, gospodarczym oraz ocena przyjętych rozwiązań/mechanizmów wsparcia. Celem badania było także opracowanie wniosków i rekomendacji, które pozwolą na lepsze ukierunkowanie interwencji w przyszłym okresie programowania. Przeprowadzono szeroko zakrojoną analizę danych zastanych, wywiady pogłębione z przedstawicielami instytucji RPO WL 2014-2020, Departamentów UMWL oraz instytucji i organizacji eksperckich (łącznie 15 wywiadów pogłębionych), badanie ilościowe z przedstawicielami beneficjentów (101 ankiet – 78% populacji), badanie ilościowe z przedstawicielami parków i rezerwatów województwa lubelskiego (23 zarządzających tymi formami ochrony przyrody -73% wszystkich podmiotów w regionie), analizę kontryfakcyjną (badanie ilościowe z 49 beneficjentami projektów zakończonych – 79% populacji i odpowiadającymi im podmiotami, które nie realizowały projektów w ramach OP 7 – n=100) oraz 6 studiów przypadku i warsztat implementacyjny. Badanie przeprowadzono w okresie maj-sierpień 2021 roku.

Ocena efektów w zakresie zwiększenia dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego w regionie

Pytanie ewaluacyjne. Jakie uzyskano efekty w zakresie zwiększania dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego?

W projektach Działania 7.1 założono wsparcie infrastrukturalne 151 obiektów zasobów kultury i 52 obiektów w miejscach dziedzictwa narodowego. Osiągnięcie tych celów nie jest zagrożone. Beneficjenci założyli także wzrost liczby odwiedzających wsparte obiekty dziedzictwa kulturowego i naturalnego łącznie o 247792 osoby rocznie. Realizacja tego celu jest jednak silnie zależna od dalszych konsekwencji pandemii COVID-19. W Działaniu 7.1 osiągane są głównie efekty społeczne wynikające z poprawy dostępności dziedzictwa kulturowego i naturalnego, korzyści wizerunkowych i rozwoju oferty kulturalnej. Powszechnie zadbano też o efekty ekologiczne, energooszczędność zastosowanych rozwiązań oraz ochronę przyrody na wspartych terenach dziedzictwa naturalnego. Pośrednie

efekty gospodarcze będą możliwe do zaobserwowania dopiero w dłuższym okresie, w zależności od dalszych konsekwencji trwającej pandemii.

Ocena efektów wzmocnienia mechanizmów ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie

Pytanie ewaluacyjne: Jakie skutki przyniosło wzmocnienie mechanizmów ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie?

Ochrona różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie realizowana jest w Działaniu 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej, Działaniu 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla ZIT LOF oraz Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza. Osiągane są w nich wysokie efekty ekologiczne. Powierzchnia wspartych siedlisk (76692,87 ha) stanowić będzie 3,1% powierzchni regionu i aż 13% ogółu powierzchni obszarów prawnie chronionych w województwie lubelskim. Ponadto hamowany jest trend skracania szlaków turystycznych w regionie, nastąpi 95% przyrost długości dróg dla rowerów, jaki zazwyczaj jest osiąganym w całym województwie w ciągu 2 lat. Występują też pośrednio efekty społeczne, wynikające z nadania funkcji rekreacyjnych wspartym obszarom oraz efekty gospodarcze, będące skutkiem wzrostu atrakcyjności turystycznej tych miejsc.

Pytanie ewaluacyjne: Jakie efekty społeczno-gospodarcze w ramach realizowanych projektów przyniósł Program sieci Natura 2000?

Mniej więcej 15% wszystkich interwencji OP 7 RPO WL 2014-2020 realizowanych jest bądź na obszarach NATURA 2000, bądź na terenach oddziaływujących na te obszary. Skutkuje to wzmocnionymi działaniami z zakresu edukacji ekologicznej w tych projektach. Inne odnotowane efekty społeczne to: wzrost prestiżu miejscowości zlokalizowanych na ich terenie i poczucie dumy mieszkańców. Wystąpi także pośredni efekt gospodarczy, jakim jest przyrost liczby firm oferujących usługi gastronomiczne i rekreacyjne na tych terenach.

Ocena trafności podjętych interwencji w ramach Osi Priorytetowej 7 w kontekście realizowanych Priorytetów Inwestycyjnych dedykowanych przedmiotowej osi

Pytanie ewaluacyjne: Czy i w jakim stopniu realizowane inwestycje efektywnie wykorzystały potencjał dziedzictwa kulturowego w osiąganiu korzyści społecznych i gospodarczych zarówno w wymiarze regionalnym, jak i lokalnym?

Projekty Działania 7.1 realizowane są poza głównymi centrami kultury i adresowane są do społeczności lokalnych, co pozwala niewątpliwie wykorzystać „potencjał rozproszenia” i stanowi jeden z mechanizmów osiągania trafności wsparcia, wzmacniający potencjał endogeny obszarów. Efektywność wykorzystania potencjału dziedzictwa kulturowego w osiąganiu efektów społecznych i gospodarczych osiągnięta była także poprzez sieciowanie produktów, współpracę partnerską, działania edukacyjne i promocyjne oraz komplementarność, w tym z interwencjami w obszarze wsparcia turystyki przyrodniczej.

Pytanie ewaluacyjne: W jakim stopniu realizacja inwestycji odpowiada potrzebom grup docelowych?

Zidentyfikowano wysoką użyteczność wsparcia we wszystkich obszarach OP 7 RPO WL 2014-2020. Interwencje Działania 7.1 i Działania 7.3 zaspokajają przede wszystkim potrzeby lokalnych społeczności. Przedsięwzięcia realizowane w Działaniu 7.2 i Działaniu 7.4, ze względu na ich lokalizację, odpowiadają na potrzeby wszystkich mieszkańców regionu oraz turystów. Należy jednak podkreślić, że interwencje RPO WL 2014-2020 nie w pełni je zaspokajają. Wymagana jest więc kontynuacja wsparcia w przyszłej perspektywie finansowej.

Pytanie ewaluacyjne: Czy przyjęte formy wsparcia okazały się efektywne?

Odnotowano satysfakcjonującą efektywność kosztową realizowanych przedsięwzięć, co wynika z zastosowanych mechanizmów instytucjonalnych: maksymalnych wysokości dofinansowania, zastosowania kosztu referencyjnego w kryteriach oceny.

Ocena trwałości wsparcia w ramach Osi Priorytetowej 7

Pytanie ewaluacyjne: Czy efekty wsparcia są trwałe?

Wymagana w Programie 5-cio letnia trwałość efektów nie jest zagrożona, choć konsekwencje pandemii COVID-19 mogą wpływać negatywnie na osiągnięcie zakładanego wzrostu liczby użytkowników wspartej infrastruktury dziedzictwa kulturowego i naturalnego – turystów i odwiedzających. Najdłuższa długookresowa trwałość rezultatów wsparcia (minimum 10 lat) prognozowana jest w Działaniu 7.2 i Działaniu 7.4.

Ocena skuteczności wsparcia w ramach Osi Priorytetowej 7

Pytanie ewaluacyjne: Jakie czynniki wpływały na skuteczność wsparcia, a jakie je ograniczały?

W Działaniu 7.1 odnotowano wystąpienie czynnika specyficznego: wpływu interwencji konserwatorskich na osiągnięcie celów we wspartych obiektach zabytkowych. We wszystkich obszarach wsparcia beneficjenci borykali się z konsekwencjami wzrostu cen na materiały i usługi budowlane oraz z konsekwencjami pandemii COVID-19. Czynniki te, choć powodowały opóźnienia realizacyjne, nie wpływają na osiągnięcie celów rzeczowych interwencji.

Pytanie ewaluacyjne: Które z działań w ramach realizowanych projektów okazały się najbardziej skuteczne, aby przeciwdziałać czynnikom powodującym spadek powierzchni obszarów o wysokiej różnorodności biologicznej i związanych z nim zasobów naturalnych? Czy wdrożono odpowiednie mechanizmy hamujące?

W realizowanych projektach zastosowano różnorodne mechanizmy przeciwdziałające spadkowi powierzchni obszarów chronionych: od edukacji ekologicznej, poprzez kanalizowanie ruchu turystycznego do instrumentów ochrony czynnej. Najbardziej skuteczny, ze względu na swoją kompleksowość, był instrument opracowania planów ochrony dla 3 parków krajobrazowych.

Pytanie ewaluacyjne: Czy prowadzono kampanie informacyjne i promocyjne dotyczące promocji różnorodności biologicznej w ramach edukacji ekologicznej jako element projektów związanych z ochroną różnorodności biologicznej? Jakie były efekty tych działań?

W projektach Działania: 7.2, 7.3 i 7.4 niemal powszechnie przeprowadzano kampanie promujące ochronę przyrody z elementami edukacji ekologicznej. Wykorzystywano zarówno plakaty, bannery, media społecznościowe, oznakowania tras na obszarze realizacji projektu jak i dedykowane strony internetowe oraz kampanie w lokalnych mediach tradycyjnych. W ich efekcie wzrósł popyt na efekty projektów, głównie wśród instytucji edukacji powszechnej i szkół wyższych.

Pytanie ewaluacyjne: W jakim stopniu oferta ośrodków edukacji ekologicznej dofinansowanych w ramach realizacji projektów spełniła cele edukacyjne? Jakie elementy można by uznać za dobre praktyki?

W wyniku wsparcia Ośrodków Edukacji Ekologicznej spodziewany jest wzrost liczby użytkowników usług edukacyjnych tych instytucji, rozszerzenie oferty edukacyjnej, udostępnienie jej osobom z niepełnosprawnościami ruchowymi i z niepełnosprawnościami umysłowymi. Dobrą praktyką jest oferowanie bazy noclegowej oraz koncentracja edukacji

ekologicznej na określonym obszarze (OEE Janów Lubelski) i stosowanie form edukacji bezpośredniej poza ośrodkiem (OEE w Sobieszynie).

Pytanie ewaluacyjne: Co i dlaczego decyduje o zwiększeniu atrakcyjności inwestycyjnej regionu, determinuje rozwój turystyki, tworzy rynek pracy, kreuje nowe źródła dochodów mieszkańców regionu?

Podstawowym czynnikiem warunkującym osiągnięcie efektów społeczno-gospodarczych jest lokalizacja wsparcia, obecność innych atrakcji kulturowych lub naturalnych w bliskim sąsiedztwie, współpraca partnerska, koordynacja działań turystycznych w regionie i wykorzystywanie potencjałów endogennych w szerszym kontekście krajobrazu kulturowego.

W wyniku badania wystosowano rekomendacje dotyczące programowania wsparcia w ramach FEL 2021-2027.

- Zaleca się uwzględnienie w opisie interwencji w ramach przyszłego Programu projektów na rzecz ochrony, rozwoju i społeczno-gospodarczego wykorzystania lokalnych krajobrazów kulturowych.
- Rekomenduje się uwzględnienie w kolejnej perspektywie finansowej środków na ochronę czynną zasobów przyrodniczych wskazanych w planach ochrony parków krajobrazowych.
- W przyszłym okresie programowania warto rozważyć wprowadzenie kryterium premiującego do następujących aspektów wsparcia infrastruktury rowerowej: liniowości, uzupełniania istniejących szlaków i tras rowerowych, realizowania interwencji na obszarach atrakcyjnych kulturowo i przyrodniczo. Premiujące kryteria wsparcia powinny uwzględniać także zastosowanie w projektach standardów CROW. Istotnym aspektem tych tras powinno być również tworzenie tzw. pętli, umożliwiających powrót do miejsca wyjazdu w nowych atrakcyjnych okolicznościach przyrodniczych lub kulturowych.
- W przyszłej perspektywie finansowej zaleca się użycie kryterium premiującego zastosowanie w projektach infokiosków, audioprzewodników lub innych cyfrowych rozwiązań informujących o okolicznych atrakcjach.

SUMMARY

The aim of the study was to assess the impact of interventions in the field of protection of cultural and natural heritage (PA7 ROP LV 2014-2020 Protection of cultural and natural heritage) in three dimensions: ecological, social and economic in the Lubelskie Voivodeship and to evaluate the adopted solutions / support mechanisms, as well as to develop conclusions and recommendations that will also allow for better targeting of interventions in the next programming period. An extensive analysis of existing data was carried out, in-depth interviews with representatives of the ROP LV 2014-2020 institutions, departments of the Marshal's Office as well as expert institutions and organizations (15 in-depth interviews in total), a quantitative study with representatives of beneficiaries (101 questionnaires - 78% of the population), a quantitative study with representatives of parks and reserves of the Lubelskie Voivodeship (23 managing these forms of nature protection - 73% of all entities in the region), counterfactual analysis (quantitative research with 49 beneficiaries of completed projects - 79% of the population and corresponding entities that did not implement projects under OP 7 - n = 100) and 6 case studies and implementation panel. The research was carried out from May to August 2021.

Assessment of the effects in terms of increasing the availability of cultural and natural heritage resources in the region

Evaluation question. What are the effects of increasing the availability of cultural and natural heritage resources?

The projects of Measure 7.1 assumed infrastructure support for 151 cultural resources and 52 sites in national heritage sites. The achievement of these goals is not compromised. Beneficiaries also assumed an increase in the number of visitors of cultural and natural heritage by a total of 247792 people per year. However, achieving this goal is highly dependent on the further consequences of the COVID-19 pandemic. Measure 7.1 mainly achieves social effects resulting from the improvement of the accessibility of cultural and natural heritage, image benefits and development of the cultural offer. Ecological effects, energy efficiency of the applied solutions and nature protection in the supported natural heritage areas have also been widely taken care of. Indirect economic effects will only be observable in the longer term, depending on the further consequences of the ongoing pandemic.

Assessment of the effects of strengthening the mechanisms of biological and landscape diversity protection in the region

Evaluation question. What are the effects of strengthening the mechanisms of biological and landscape diversity protection in the region?

Protection of biological and landscape diversity in the region is implemented in Measure 7.2 Protection of natural diversity, Measure 7.4 Protection of biodiversity for ITU LOF and Measure 7.3 Nature tourism. They achieve high ecological effects. The area of supported habitats (76692,87 ha) will constitute 3.1% of the region's area and as much as 13% of the total area of legally protected areas in the Lubelskie Voivodeship, the trend of shortening tourist routes in the region is being slowed down, there will be a 95% increase in the length of bicycle paths, which is usually it is achieved in the entire voivodship within 2 years. There are also indirect social effects resulting from giving recreational functions to the supported areas and economic effects resulting from the increase in tourist attractiveness of these places.

Evaluation question. What are the socio-economic effects of the projects under the Natura 2000 network?

Approximately 15% of all PA7 interventions of ROP LV 2014-2020 are implemented either in NATURA 2000 areas or in areas affecting these areas. This results in increased activities in the field of environmental education in these projects. Other recorded social effects include: increased prestige of towns located in their area and the feeling of pride of the inhabitants. There will also be an indirect economic effect, which is an increase in the number of companies offering gastronomic and recreational services in these areas.

Assessment of the relevance of interventions undertaken under Priority Axis 7 in the context of the implemented Investment Priorities dedicated to the axis in question

Evaluation question. Have the implemented investments effectively used the potential of cultural heritage in achieving social and economic benefits, both in in the regional and local dimension, and to what extent?

Measure 7.1 projects are implemented outside the main cultural centers and are addressed to local communities, which undoubtedly allows to use the "dispersion potential" and is one

of the mechanisms of achieving the accuracy of support, strengthening the endogenous potential of areas. The effective use of the potential of cultural heritage in achieving social and economic effects was also achieved through product networking, partnership cooperation, educational and promotional activities as well as complementarity, also with interventions in the field of nature tourism support.

Evaluation question. To what extent does the investment implementation meet the needs of target groups?

High usefulness of the support in all areas of PA7 ROP LV 2014-2020 was identified. The interventions of Measure 7.1 and Measure 7.3 primarily meet the needs of local communities. Projects implemented under Measure 7.2 and Measure 7.4, due to their location, meet the needs of all inhabitants of the region and tourists. However, it should be emphasized that the interventions of the ROP LV 2014-2020 do not fully satisfy them. Therefore, continuation of support in the future financial perspective is required.

Evaluation question. Were the adopted forms of support effective?

A satisfactory cost-effectiveness of the implemented projects was noted, which results from the institutional mechanisms used: the maximum amount of co-financing, the use of the reference cost in the evaluation criteria.

Assessment of the sustainability of support under Priority Axis 7

Evaluation question. Are the effects of the support permanent?

The 5-year durability of the effects required in the Program is not endangered, although the consequences of the COVID-19 pandemic may adversely affect the achievement of the assumed increase in the number of users of the supported cultural and natural heritage infrastructure - tourists and visitors.

The longest long-term durability of the support results (minimum 10 years) is forecast in Measure 7.2 and Measure 7.4.

Assessment of the effectiveness of support under Priority Axis 7

Evaluation question. What factors influenced the effectiveness of the support and what limited them?

In Measure 7.1, the occurrence of a specific factor was noted: the impact of conservation interventions on the achievement of goals in the supported historic buildings. In all areas of support, beneficiaries faced the consequences of rising prices for construction materials and services and the consequences of the COVID-19 pandemic. These factors, although they caused implementation delays, do not affect the achievement of the physical objectives of the intervention.

Evaluation question. Which of the activities under the implemented projects turned out to be the most effective in order to counteract the factors causing the decline of the area of high biodiversity and related natural resources? Are the appropriate inhibition mechanisms in place?

Various mechanisms were used in the implemented projects to counteract the decline in the area of protected areas: from environmental education, through channeling tourist traffic to instruments of active protection. Due to its complexity, the most effective instrument was the instrument for the development of protection plans for 3 landscape parks.

Evaluation question. Were there any information and promotion campaigns concerning the promotion of biodiversity as part of ecological education as part of projects related to the protection of biodiversity? What were the effects of these activities?

In the projects of Measures: 7.2, 7.3 and 7.4, campaigns promoting nature protection with elements of environmental education were almost universally carried out. Posters, banners, social media, route markings in the project area as well as dedicated websites and campaigns in local traditional media were used. As a result, the demand for the effects of the projects increased, mainly among general education institutions and universities.

Evaluation question. To what extent did the offer of environmental education centers co-financed under the projects fulfill the educational objectives? What elements could be considered good practice?

As a result of the support of Ecological Education Centers, an increase in the number of their educational services' users is expected, as well as extending the educational offer and making it available to people with physical and mental disabilities. It is a good practice to

offer accommodation and concentrate environmental education in a specific area (OEE Janów Lubelski) and use forms of direct education outside the center (OEE in Sobieszyn).

Evaluation question. What and why determines the increase in the investment attractiveness of the region, determines the development of tourism, creates the labor market, creates new sources of income for the region's inhabitants?

The basic factor determining the achievement of socio-economic effects is the location of support, the presence of other cultural or natural attractions in close proximity, partner cooperation, coordination of tourist activities in the region, use of endogenous potentials in the wider context of the cultural landscape.

As a result of the study, the set of recommendations was issued regarding the programming of support under FEL 2021-2027.

- It is recommended to include projects for the protection, development and socio-economic use of local cultural landscapes into the description of interventions under the future Program.
- It is also recommended to include in the next financial perspective the funds for the active protection of natural resources indicated in the landscape park protection plans.
- In the next programming period, it is worth considering the introduction of a bonus criterion to the following aspects of support for cycling infrastructure: linearity, supplementing the existing bicycle routes and routes, implementing interventions in culturally and naturally attractive areas. The bonus support criteria should also take into account the application of CROW standards in the projects. An important aspect of these routes should also be the creation of the so-called loops, enabling the return to the place of departure in new attractive natural or cultural circumstances.
- In the future financial perspective, it is recommended to use a bonus criterion for the use of interactive kiosks, audio guides or other digital solutions informing about nearby attractions in projects.

1 WPROWADZENIE

Głównym celem badania była ocena wpływu interwencji w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego w trzech wymiarach: ekologicznym, społecznym, gospodarczym województwa lubelskiego oraz ocena przyjętych rozwiązań/mechanizmów wsparcia, a także opracowanie wniosków i rekomendacji, które podsumują efekty wsparcia w ramach OP 7 RPO WL 2014-2020, a także pozwolą na lepsze ukierunkowanie interwencji w przyszłym

okresie programowania, biorąc pod uwagę zapisy rozporządzeń KE. Cel główny badania został zrealizowany poprzez osiągnięcie następujących celów szczegółowych:

1. Ocena efektów w zakresie zwiększenia dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego w regionie,
2. Ocena efektów w zakresie wzmacniania mechanizmów ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie,
3. Ocena skuteczności wsparcia w ramach Osi Priorytetowej 7,
4. Ocena trwałości wsparcia w ramach Osi Priorytetowej 7,
5. Ocena trafności podjętych interwencji w ramach Osi Priorytetowej 7 w kontekście realizowanych Priorytetów Inwestycyjnych dedykowanych przedmiotowej osi.

Zakres przedmiotowy badania, którego rezultaty przedstawia niniejszy raport dotyczy efektów wsparcia 7 Osi Priorytetowej Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego w ramach:

- 1) Priorytetu Inwestycyjnego 6c Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego w ramach Działania 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne,
- 2) Priorytetu Inwestycyjnego 6d Ochrona i przywrócenie różnorodności biologicznej, ochrona i rekultywacja gleby oraz wspieranie usług ekosystemowych, także poprzez program „Natura 2000” i zieloną infrastrukturę w ramach Działań: 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej, 7.3 Turystyka przyrodnicza i 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego.

Analizy, przeprowadzane w niniejszym raporcie, zostały oparte o następujące kryteria ewaluacji:

- ✓ **Trafność/adekwatność** – pozwalająca ocenić adekwatność celów realizowanego wsparcia w stosunku do zmieniających się potrzeb i wyzwań społeczno-gospodarczych zidentyfikowanych w regionie,
- ✓ **Użyteczność** – pozwalająca ocenić, na ile wsparcie dostarczone w ramach projektów realizowanych w obszarze Osi Priorytetowej 7 okazało się przydatne i jest wykorzystywane przez jego odbiorców,

- ✓ **Efektywność** - pozwalająca ocenić, czy podobne lub lepsze efekty można było osiągnąć przy innych nakładach finansowych 7 Osi Priorytetowej i lepiej zaspokoić potrzeby odbiorców,
- ✓ **Skuteczność** - pozwalająca ocenić, w jakim stopniu realizowane działania okazały się skuteczne w osiąganiu określonych celów i przyczyniły się najlepiej do osiągnięcia celów interwencji w ramach 7 Osi Priorytetowej RPO WL 2014-2020,
- ✓ **Trwałość** - pozwalająca ocenić, jak bardzo oferowane wsparcie w ramach 7 Osi Priorytetowej RPO WL 2014-2020 okazało się wystarczające i trwałe w stosunku do zidentyfikowanych potrzeb i/lub problemów Beneficjentów.

Badanie zostało przeprowadzone przy zastosowaniu triangulacji metodologicznej, z uwzględnieniem następujących perspektyw: instytucjonalnej (Instytucja Zarządzająca oraz Instytucja Pośrednicząca RPO WL 2014-2020, przedstawiciele Departamentów UMWL), ekspertckiej (przedstawiciele instytucji i organizacji prowadzących działania w obszarze wsparcia dziedzictwa kulturowego, naturalnego oraz ochrony bioróżnorodności w województwie lubelskim), beneficjentów wsparcia, odbiorców wsparcia – instytucjonalnych użytkowników wspartej infrastruktury. Badanie zostało przeprowadzone w okresie czerwiec-sierpień 2021 roku.

2 OPIS PRZEBIEGU BADANIA

W pierwszym etapie badania przeprowadzono gruntowną analizę danych zastanych w zakresie założeń logiki interwencji, w tym dokumentów strategicznych regionu, dokumentacji programowej RPO WL 2014-2020, regulacji krajowych i europejskich odnoszących się do zakresu przedmiotowego wsparcia¹. Następnie przeanalizowano dane systemu monitoringu RPO WL 2014-2020 w obszarze celu i działań poszczególnych interwencji, zakładanych i osiągniętych efektów bezpośrednich, kontraktacji, problemów rejestrowanych w trakcie realizacji projektów. Kolejnym krokiem analizy desk research była analiza ogólnodostępnych danych statystycznych dotyczących poszczególnych obszarów wsparcia oraz analiza dostępnej literatury naukowo-badawczej. Na tym etapie realizacji badania nie napotkano na żadne problemy.

W kolejnym etapie badania przeprowadzono jakościowe badania terenowe z przedstawicielami Zamawiającego, innych Departamentów UMWL oraz reprezentantami instytucji eksperckich, realizujących zadania w obszarach wsparcia OP 7 RPO WL 2014-2020. Badaniem objęto przedstawicieli następujących instytucji:

- ✓ Departamentu Wdrażania Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego UMWL – w tym 1 wywiad z przedstawicielem Oddziału Naboru i Oceny Projektów w DW EFRR i 1 wywiad z przedstawicielem Oddziału Wdrażania Projektów w DW EFRR,
- ✓ Departamentu Zarządzania Regionalnym Programem Operacyjnym UMWL,
- ✓ Departamentu Kultury, Edukacji i Dziedzictwa Narodowego UMWL,
- ✓ Departamentu Promocji, Sportu i Turystyki UMWL,
- ✓ Biura Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych pełniącego funkcję Instytucji Pośredniczącej Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego 2014-2020,
- ✓ Departamentu Środowiska i Zasobów Naturalnych UMWL,
- ✓ Regionalnej Izby Turystyki w Lublinie,

¹ Pełen wykaz dokumentów, opracowań i raportów wykorzystanych w analizie danych zastanych został przedstawiony w Załączniku 6.1

- ✓ Narodowego Instytutu Dziedzictwa – oddział w Lublinie,
- ✓ Lubelskiej Regionalnej Organizacji Turystycznej,
- ✓ Fundacji Ochrony Przyrody,
- ✓ WFOŚiGW w Lublinie,
- ✓ RDOŚ w Lublinie (przedstawiciel Wydziału Ochrony Przyrody i Obszarów Natura 2000 i przedstawiciel Wydziału Spraw Terenowych w Zamościu),
- ✓ Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Łącznie przeprowadzono 15 indywidualnych wywiadów pogłębionych. Ze względu na niepewną sytuację epidemiologiczną spowodowaną epidemią COVID-19 respondenci zdecydowali się, w większości przypadków, na zdalną realizację wywiadów, za pomocą komunikatora internetowego Zoom Meeting. Troje respondentów nie wyraziło zgody na nagrywanie rozmowy. Odnotowano przeszkody w realizacji wywiadów z instytucjami eksperckimi, wynikające ze zmian struktury organizacyjnej bądź zmian kadrowych. Za zgodą Zamawiającego, zmieniono listę instytucji eksperckich realizujących zadania w obszarach wsparcia.

W międzyczasie rozpoczęto realizację badań ilościowych. Zostało zastosowane podejście mixed-mode, łączące techniki CAWI/CATI w realizacji wywiadów. Procedura realizacji badania zakładała:

1. nawiązanie kontaktu z respondentem i przekazanie informacji o badaniu – wysyłkę wiadomości e-mail z informacją o badaniu, listem polecającym oraz linkiem do elektronicznej wersji kwestionariusza,
2. dwukrotną wysyłkę monitów drogą elektroniczną (do respondentów, którzy nie wypełnili ankiet),
3. kontakt telefoniczny z respondentami, którzy nie wypełnili ankiet (po wysłaniu 2 przypomnień mailowych) i zachęcenie do wzięcia udziału w badaniu,
4. przeprowadzenie wywiadu techniką CATI.

Przeprowadzone zostały następujące badania ilościowe:

- badanie z beneficjentami Działań 7.1-7.4 RPO WL 2014-2020 objętych ewaluacją,

- badanie w ramach analizy kontrfaktycznej wśród dwóch grup podmiotów: grupy podmiotów korzystających ze wsparcia (grupa eksperymentalna – beneficjenci, którzy zakończyli do końca 2020 roku realizację projektu bądź realizację głównych działań projektowych) i grupy podmiotów o podobnym profilu, niekorzystających ze wsparcia (grupa kontrolna),
- badanie z przedstawicielami instytucji zarządzających parkami narodowymi, parkami krajobrazowymi i rezerwatami przyrody.

Badania zrealizowane zostały z wykorzystaniem kwestionariuszy standaryzowanych, które w poszczególnych modułach zawierały pytania właściwe dla każdej z badanych grup. Przed rozpoczęciem badań zostały wykonane pilotaże. Narzędzia badawcze zostały skonsultowane i zaakceptowane przez Zamawiającego.

Badanie z beneficjentami Działań 7.1-7.4 RPO WL 2014-2020 objętych ewaluacją (badanie CAWI/CATI)

Badanie ilościowe z beneficjentami zostało przeprowadzone na pełnej populacji tj. podjęta została próba kontaktu ze wszystkimi jednostkami z badanej populacji. Jednostką badania w niniejszym przypadku był projekt, co oznacza, że populację badania tworzyli beneficjenci RPO WL 2014-2020 w ramach objętych badaniem Działań. Populacja badania liczyła więc 129 jednostek (zgodnie ze stanem na 31.05.2021 r.). Zakres informacji zbieranych w ramach badania z beneficjentami wymagał prowadzenia badania na poziomie poszczególnych projektów. Operat badania stanowiła baza kontaktowa beneficjentów przekazana przez Zamawiającego na potrzeby ewaluacji. Baza zawierała podstawowe informacje o projekcie i beneficjencie.

W celu zwiększenia reprezentatywności badania wyznaczone zostały warstwy (odpowiadające Działaniom), w których kontrolowano minimalną liczebność próby. Założono przeprowadzenie minimum 96 wywiadów, w tym minimum 29 sztuk z beneficjentami projektów zakończonych. Zrealizowanych zostało 101 wywiadów (responsywność na poziomie 78% w stosunku do wielkości populacji oraz 105% w stosunku do założeń badawczych). Pozyskano 47 ankiet wypełnionych przez beneficjentów projektów zakończonych, co stanowi przekroczenie założeń badawczych o 62% oraz uzyskanie odpowiedzi od 80% wszystkich beneficjentów, którzy wystosowali wniosek o płatność

kończącą. Przy tej wielkości próby maksymalny błąd oszacowania wynosi $e=4,5\%$ (przy poziomie ufności 0,95 i proporcji zjawiska w populacji generalnej $P=50\%$). Osiągnięta wielkość próby pozwala na generalizowanie wyników zarówno w odniesieniu do wszystkich projektów, jak i w ramach poszczególnych Działań. Umożliwia ona także wysoką trafność wnioskowania dotyczącą efektów wsparcia osiągniętych w projektach zakończonych. W tabeli poniżej przedstawione zostały informacje na temat liczebności populacji i osiągniętej próby.

Tabela 1 Populacja i próba badania ilościowego z beneficjentami Działań 7.1-7.4 RPO WL 2014-2020

Działanie	Liczba projektów (populacja)	Zakładana liczebność próby	Osiągnięta liczebność próby
Działanie 7.1	113 (56) ²	85(26)	86 (43)
Działanie 7.2	2 (0)	2(0)	2 (0)
Działanie 7.3	12 (5)	7(3)	11 (4)
Działanie 7.4	2 (1)	2(1)	2 (1)
RAZEM	129 (62)	96 (30)	101 (48)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SL2014 na 31.05.2021 r. i zrealizowanego badania ilościowego z beneficjentami (n=101)

Badanie w ramach analizy kontrfaktycznej (metoda CAWI/CATI)

Na potrzeby tego badania zostały wyróżnione dwie grupy: eksperymentalna i kontrolna. Grupę eksperymentalną tworzyły podmioty korzystające ze wsparcia w ramach Działań 7.1-7.4 RPO WL 2014-2020 – beneficjenci, którzy na koniec 2020 roku złożyli wniosek o płatność końcową bądź zakończyli realizację głównych działań projektowych. Grupę kontrolną tworzyły z kolei podmioty o podobnym profilu działalności (co podmioty z grupy eksperymentalnej), nie korzystające ze wsparcia w ramach poszczególnych Działań OP 7 RPO WL 2014-2020, zlokalizowane - w miarę możliwości - w tym samym subregionie, co odpowiadający mu podmiot z grupy eksperymentalnej. W ramach badania z grupą eksperymentalną zrealizowanych zostało 49 wywiadów, natomiast w badaniu z próbą

² W nawiasach została przedstawiona liczba projektów zakończonych.

kontrolną 100 wywiadów. Następnie, z próby kontrolnej dobrano 49 jednostek do grupy kontrolnej, kierując się kryterium największego podobieństwa sytuacji tego podmiotu do odpowiadającego mu podmiotu eksperymentalnego w roku poprzedzającym realizację danego projektu. Osiągnięto w pełni założenia badawcze.

Tabela 2 Próba eksperymentalna badania ilościowego w ramach analizy kontrfaktycznej

Działanie	Liczba projektów zakończonych (wniosek o płatność końcową lub zakończenie głównych działań projektowych)	Liczebność grupy eksperymen talnej	Liczebność próby kontrolnej	Liczebność grupy kontrolnej
Działanie 7.1	56	44	88	44
Działanie 7.2	0	0	0	0
Działanie 7.3	5	4	10	4
Działanie 7.4	1	1	2	1
RAZEM	62	49	100	49

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SL2014 na 31.05.2021 r. i zrealizowanego badania ilościowego z beneficjentami (n=101)

Efekt netto wsparcia został oszacowany na koniec roku 2019 dla projektów, które zakończyły działania projektowe przed końcem 2019 roku oraz na koniec roku 2020 dla projektów, które zakończyły działania w roku 2020. Cezurą są konsekwencje pandemii COVID-19, stąd wyniki badań były analizowane dla okresu przed pandemią oraz w trakcie jej trwania. Wyniki analiz kontrfaktycznych przeprowadzonych na koniec 2020 roku pozwoliły na poznanie wpływu wsparcia na minimalizowanie konsekwencji pandemii. Efekt brutto wsparcia oznacza wpływ wsparcia RPO WL 2014-2020 na zmianę sytuacji ogółem beneficjentów OP 7 w stosunku do zmiany sytuacji ogółem podmiotów z grupy kontrolnej. Efekt netto oznacza zmianę sytuacji badanych podmiotów z grupy eksperymentalnej, odpowiednio w roku 2019 i 2020, w porównaniu do hipotetycznych okoliczności niezyskania wsparcia w ramach OP 7 RPO WL 2014-2020.

Badanie z przedstawicielami instytucji zarządzających parkami narodowymi, parkami krajobrazowymi i rezerwatami przyrody (metoda CAWI/CATI)

Badaniem objęto łącznie 29 instytucji zarządzających parkami narodowymi, parkami krajobrazowymi i rezerwatami przyrody. Badanie składało się z dwóch modułów. Jeden moduł został skierowany do wszystkich 29 instytucji (badanie na pełnej populacji) i dotyczył potrzeb i wyzwań rozwojowych poszczególnych form ochrony przyrody (obejmujących 2 parki narodowe, 17 parków krajobrazowych i 86 rezerwatów przyrody). Założono min. 30% responsywność. Uzyskano odpowiedzi od 23 instytucji zarządzających 2 parkami narodowymi, 11 parkami krajobrazowymi i 68 rezerwatami przyrody). Stanowi to o responsywności na poziomie 77% wszystkich wymienionych wyżej form ochrony przyrody w województwie lubelskim). Przekroczono więc założenia badawcze. Drugi moduł badania został skierowany do 8 instytucji zarządzających parkami narodowymi, parkami krajobrazowymi i rezerwatami przyrody, na których obszarach oddziaływania realizowane są/były projekty OP 7 RPO WL 2014-2020. Dobór próby miał więc charakter celowy. Założono uzyskanie wypełnionych ankiet od minimum 4 respondentów. Odpowiedzi udzieliło 7 instytucji (responsywność 87% w stosunku do populacji badania i 175% w stosunku do założeń badawczych), które zarządzają następującymi formami ochrony przyrody: Poleski Park Narodowy, Kazimierski Park Krajobrazowy, Szczebrzeszyński Park Krajobrazowy, rezerваты przyrody: Kra Jurajska, Lasy Janowskie, Obary, Natalin.

Ostatnim etapem badań terenowych były studia przypadku projektów, których doświadczenia, ze względu na swoją kompleksowość i zastosowanie innowacyjnych rozwiązań dostarczyły przesłankę do programowania kolejnej perspektywy finansowej.

Analizą objęto następujące projekty:

Działanie 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne

- projekt *Hrubieszów, Sosnowica, Sławatycze, Kobylany - zagospodarowanie zabytkowego otoczenia cerkwi prawosławnych na projektowanym szlaku kulturowym Śladami wschodniosłowiańskiej tradycji* w komplementarności z projektem *Remont zabytkowych cerkwi w Uhrusku, Chełmie i Dubience* (beneficjent: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska),

- projekt *Przebudowa Puławskiego Ośrodka Kultury "Dom Chemika" w celu zwiększenia aktywnego udziału społeczeństwa w kulturze w komplementarności z projektem Przebudowa budynku POK "Dom Chemika" dla potrzeb powstania mediateki*– (beneficjent: miasto Puławy),
- projekt *ZOOM NATURY I KULTURY* w komplementarności z projektem Działania 7.3 *Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski* – (beneficjent: gmina Janów Lubelski).

Działanie 7.2 Ochrona różnorodności biologicznej

- projekt *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepieszkińskiego oraz modernizację i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie* (beneficjent: Województwo Lubelskie).

Działanie 7.3 Turystyka przyrodnicza

- projekt *Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej* (beneficjent: gmina Biłgoraj).

Działanie 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego

- projekt *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF* (beneficjent: Miasto Lublin).

Łącznie zrealizowano 6 studiów przypadku. W ramach każdego z nich przeprowadzono szeroko zakrojoną analizę danych zastanych oraz min. 2 wywiady z przedstawicielem beneficjenta oraz głównym instytucjonalnym odbiorcą działań projektowych. W trakcie badania natrafiono trzykrotnie na odmowę udzielenia wywiadu bezpośredniego (respondent udzielił odpowiedzi pisemnie), 4 respondentów nie wyraziło zgody na nagrywanie rozmowy.

W końcowej fazie badania przeprowadzono warsztat implementacyjny z udziałem przedstawicieli Wykonawcy i Zamawiającego, w ramach którego przedyskutowano zasadność i realność wdrażania rekomendacji proponowanych przez Wykonawcę oraz ustalono ich ostateczny kształt.

3 OPIS WYNIKÓW BADANIA

3.1 Ocena efektów w zakresie zwiększenia dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego w regionie

Niniejszy rozdział odpowiada na następujące pytanie ewaluacyjne:

Jakie uzyskano efekty w zakresie zwiększania dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego?

Dziedzictwo kulturowe i naturalne wspierane jest w ramach Działania 7.1 RPO WL 2014-2020

3.1.1 Założenia wsparcia w Działaniu 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne. Spodziewane i osiągnięte efekty kwantyfikowalne

W ramach Działania 7.1 realizowany jest Priorytet Inwestycyjny 6c *Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego*. Zgodnie z założeniami RPO WL 2014-2020, potencjał kulturowy województwa lubelskiego zaliczyć należy do jego kluczowych zasobów. Zarazem też, stan infrastruktury związanej z turystyką i kulturą jest niewystarczający, co sprawia, że ów zasób nie może być skutecznie wykorzystywany. Cel Priorytetu 6c, czyli zwiększenie dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego regionu – stanowić ma odpowiedź na tę sytuację. Cel ten realizowany jest przez następujące cele szczegółowe Działania 7.1:

- ochrona i wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego
- zrównoważone wykorzystanie i zachowanie dziedzictwa naturalnego.

Przyjęto, że powyższe cele są realizowane przez następujące typy projektów:

- prace konserwatorskie, prace restauratorskie, modernizacja i roboty budowlane (z wyłączeniem rozbiórki) dotyczące zabytków i zespołów tych zabytków wraz z otoczeniem i/lub przystosowanie ich na cele kulturalne,
- roboty budowlane i modernizacja infrastruktury kultury (w szczególności ośrodki kultury, biblioteki publiczne itp.) przyczyniającej się do aktywnego udziału społeczeństwa w kulturze,
- projekty z zakresu ochrony dziedzictwa niematerialnego,

- monitoring i zabezpieczenie obiektów infrastruktury kultury i dziedzictwa kulturowego na wypadek zagrożeń,
- zakup i modernizacja wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej w obiektach będących celem projektu (wyłącznie jako jeden z elementów projektu), roboty budowlane i modernizacja infrastruktury technicznej i sanitarnej (w tym z zakresu przystosowania obiektów do potrzeb osób niepełnosprawnych) – wyłącznie jako jeden z elementów realizacji projektów obejmujących konserwację, restaurację, prace budowlane; podobnie elementem takich projektów mogła być ochrona zabytków ruchomych oraz zagospodarowaniem terenu wokół obiektów,
- ochrona i zachowanie zabytkowych ogrodów i parków,
- roboty budowlane, modernizacja i wyposażenie infrastruktury ułatwiającej dostęp do miejsc i obszarów atrakcyjnych turystycznie.

W Działaniu 7.1 przeprowadzono 11 naborów, w tym 5 pozakonkursowych. Złożono w nich łącznie 239 wniosków, z tego 165 wniosków poprawnych formalnie, o łącznej wartości wynoszącej 493,23 mln zł, w tym dofinansowanie UE 334,99 mln zł. Jak wynika z danych SL2014, do dnia 31.05.2021 r., w ramach Działania 7.1 podpisano 113 umów o dofinansowanie, w tym 5 umów w trybie pozakonkursowym. Wartość zrealizowanych i realizowanych projektów wynosi 365,64 mln zł, w tym wkład UE stanowi 227,39 mln zł. Analiza postępu finansowego wskazuje, że przeznaczona na Działanie alokacja wykorzystana została w 100,27%. Zważywszy, że około połowy objętych umowami projektów (57) jest w trakcie realizacji, można stwierdzić, że stan wydatkowania środków w żadnej mierze nie wskazuje na ryzyko niezrealizowania celów Działania 7.1. Analiza naborów konkursowych (łącznie 234 wniosków, w tym 160 poprawnych formalnie) pozwala wnioskować, że Działanie spotkało się z popytem ponad dwukrotnie przekraczającym wysokość alokacji przeznaczonej na to Działanie. Oznacza to, że w zakresie Działania 7.1 występuje w regionie wysoki potencjał absorpcyjny, który – jak wynika z wywiadów pogłębionych przeprowadzonych w ramach studiów przypadku oraz wywiadów z przedstawicielami IZ, a także z wywiadów z instytucjami eksperckimi (Wojewódzki Konserwator Zabytków i Narodowy Instytut Dziedzictwa) - byłby o wiele wyższy, gdyby nie bariera w postaci wkładu własnego, którego

nie są w stanie wygenerować wszyscy zainteresowani dysponenci obiektów dziedzictwa kulturowego i naturalnego.

Podpisane umowy dotyczyły różnorodnych działań z przedstawionego wyżej zakresu ujętego w SZOOP, a realizowane projekty, kierując się tym, co stanowiło dominujący cel projektu, podzielić można na następujące kategorie:

- projekty obejmujące konserwację, prace restauratorskie i budowlane, związane z zabytkami nieruchomymi, z dużym udziałem budowli sakralnych różnych wyznań (np. *Ochrona i wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego - gotyckiego kościoła Świętego Ducha i kościoła św. Anny w Kodniu; Zabytkowa cerkiew prawosławna w Tomaszowie Lubelskim - dokończenie remontu konserwatorskiego; Przebudowa i remont zabytkowego Kościoła Św. Trójcy Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Lublinie; Modernizacja zabytkowego Zespołu Synagogałnego we Włodawie - Wielka Synagoga i Mała Synagoga*) oraz projekty mające za cel zachowanie i nadanie nowych funkcji zespołom urbanistycznym i otoczeniu zabytku (np. *Modernizacja i roboty budowlane zabytkowego obiektu Wieży Ariańskiej - Muzeum Kowalstwa wraz z zagospodarowaniem terenu wokół obiektu; Dostosowanie zabytkowego ratusza w Końskowoli wraz z otoczeniem na cele kultury oraz promocji tradycji szkółkarskich; Włodawski Trakt Turystyczny - Promenada Nadbużańska*),
- projekty obejmujące konserwację, prace restauratorskie i budowlane, związane z zabytkami nieruchomymi, a także działania na rzecz dostępności dziedzictwa naturalnego, wpisujące się w ofertę produktów turystycznych, np. szlaków czyli, przykładowo, *Rewaloryzacja XVIII-wiecznego kościoła p. w. Niepokalanego Poczęcia NMP w Ostrowie Lubelskim jako ważnego ośrodka Szlaku Jagiellońskiego wraz z działaniami z zakresu digitalizacji i promocji Szlaku w regionie lubelskim; Hrubieszów, Sosnowica, Sławatycze, Kobylany - zagospodarowanie zabytkowego otoczenia cerkwi prawosławnych na projektowanym szlaku kulturowym Śladami wschodniosłowiańskiej tradycji; Poprawa dostępności obszaru Gminy Urszulin jako części Polesia Zachodniego; Z kulturą u św. Jana; Na szlaku kultur i tradycji Ziemi Wojsławickiej - ochrona i wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego gminy Wojsławice*,

- projekty na rzecz infrastruktury kultury, zwiększające dostępność oferty instytucji kultury dla użytkowników (np. kompleks projektów związanych z przebudową Puławskiego Ośrodka Kultury "Dom Chemika", finansowanych nie tylko z Działania 7.1; *Chełmski Łańcuch Kreatywności; Przebudowa i modernizacja sali sportowej na salę widowiskowo-kinową w Centrum Kultury i Promocji w Kraśniku*),
- zagospodarowania, rewitalizacje, działania na rzecz poprawy dostępności obiektów dziedzictwa naturalnego (np. *Zachowanie i udostępnienie najatrakcyjniejszych elementów dziedzictwa naturalnego w Krasnobrodzie; Zagospodarowanie zbiornika wodnego "Rudka" w Zwierzyńcu wraz z jego otoczeniem*),
- zagospodarowania i rewitalizacje otoczenia obiektów zabytkowych (np. *Rewitalizacja zespołu dworsko - parkowego Podzamcze; Ochrona dziedzictwa naturalnego poprzez rewitalizację zabytkowego parku pałacowego w Rejowcu*),
- projekty ukierunkowane na ochronę krajobrazu kulturowego (np. *Nadbużańskie zabytki architektury drewnianej w gminie Hanna - ochrona i udostępnianie*).

Wśród dofinansowanych projektów zdecydowanie dominują ilościowo inwestycje wspierające instytucje kultury oraz projekty dotyczące poprawy dostępności dziedzictwa naturalnego, szczególnie, że między tą ostatnią kategorią a kategoriami projektów rewitalizacji i zagospodarowania obiektów zabytkowych oraz projektami koncentrującymi się na zachowaniu i dostępności krajobrazu kulturowego występuje podobieństwo. Może zaskakiwać – zważywszy na potencjał regionu w tym zakresie – że stosunkowo nieliczna jest grupa projektów ukierunkowanych na konserwację i restaurację obiektów zabytkowych, tak sakralnych, jak i świeckich. Jak wynika z wywiadów pogłębionych z przedstawicielami instytucji eksperckich (Wojewódzki Konserwator Zabytków, Narodowy Instytut Dziedzictwa), a także z wywiadu z beneficjentem studium przypadku zagospodarowania zabytkowego otoczenia cerkwi prawosławnych w Hrubieszowie, Sławatyczach, Sosnowicy i Kobylanach, występują dwa główne powody tego stanu rzeczy. Po pierwsze, odnotować należy stosunkowo duży wysiłek inwestycyjny gestorów tego typu obiektów w poprzednich perspektywach finansowych FE oraz przy wykorzystaniu innych Funduszy (fundusze EOG, POIiŚ, środki MKDNIŚ), dzięki czemu istotna część potrzeb w tej kategorii została zaspokojona. Po drugie, maksymalna kwota dofinansowania w ramach jednego projektu, w

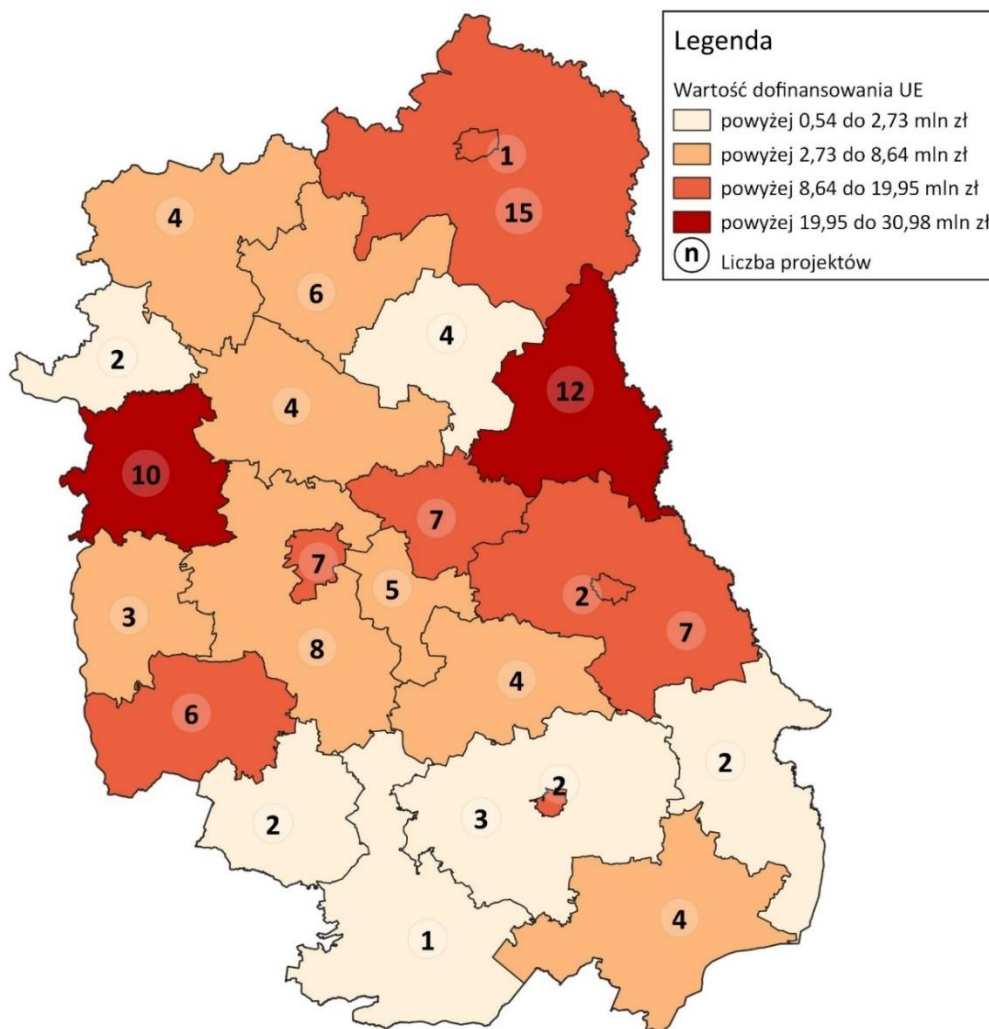
wysokości 4 mln zł dla projektów o zasięgu regionalnym, wykluczała projekty wymagające dużych nakładów finansowych (np. przebudowa POK „Dom Chemika” była z tego powodu realizowana w ramach dwóch kolejnych inwestycji). Projekty dofinansowane w ramach Działania 7.1 w największym stopniu więc sprzyjają osiągnięciu efektów społecznych na poziomie lokalnym, w drugiej kolejności zaś - efektów ekologicznych. Wpływ interwencji Działania 7.1 na gospodarkę, na przykład poprzez wzrost przychodów z turystyki, będzie raczej pośredni w dłuższej perspektywie czasowej. Wzrost gospodarczy będzie stymulowany poprzez poprawę jakości życia mieszkańców i wzrost lokalnego kapitału społecznego.

Przy przytoczonej wyżej strukturze typów projektów, czynnikiem, który może utrudniać ich realizację jest stosunkowo niewielkie zainteresowanie projektodawców wsparciem dziedzictwa niematerialnego mimo, że projekty z tego obszaru są przewidziane w SZOOP – a działania na rzecz tego rodzaju dziedzictwa stanowiłyby naturalne wsparcie rozwoju infrastruktury kultury, budowania produktów turystycznych i ochrony krajobrazu kulturowego. Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r. stanowi, że dziedzictwo niematerialne to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Ten rodzaj dziedzictwa jest przekazywany z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności lokalnej, ale też regionalnej, dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Instytucje kultury – biblioteki, domy kultury, muzea itp. – są oczywistą bazą dla rozwoju tego rodzaju dziedzictwa, jednak w analizowanych projektach wsparcie dla dziedzictwa niematerialnego jest deklarowane stosunkowo rzadko (przykładem pozytywnym może być wsparcie dla tradycji szkółkarskich w projekcie przebudowy ratusza i przestrzeni miejskiej w Końskowoli).

Rozkład terytorialny projektów, zarówno pod względem ich liczby, jak i wielkości alokacji przypadającej na poszczególne powiaty, wskazuje na wyraźną dominację trzech powiatów: puławskiego, włodawskiego i bialskiego (w tym ostatnim odnotowano największą liczbę realizowanych projektów - 16 interwencji łącznie z miastem Biała Podlaska) oraz wyraźnie większą częstotliwość i wyższe wykorzystanie alokacji w centralnej i północnej części województwa. W powiatach południowych regionu realizowanych jest wyraźnie mniej

projektów. Kwoty dofinansowania, z których korzystają te powiaty są więc wyraźnie mniejsze. Jak wskazano w wywiadach z instytucjami eksperckimi oraz przedstawicielami IZ, nie odpowiada to rozkładowi zabytkowego dziedzictwa materialnego, które przeważa raczej w części centralnej i południowej regionu. Struktura celów projektów, jak już wspomniano, wskazuje jednak na preferencje beneficjentów dotyczące potrzeby rozwoju instytucji kultury, które występują w miarę równomiernie na całym obszarze województwa. Rozkładowi terytorialnemu interwencji mogła sprzyjać także założona w SZOOP preferencja dla obszarów wiejskich, przeznaczająca na projekty realizowane na tych obszarach 50% alokacji.

Mapa 1 Rozkład terytorialny projektów Działania 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne

Źródło: Opracowanie własne na podstawie SL2014, stan na 31.05.2021 r.

Dla pomiaru realizacji celów Działania 7.1 przyjęto następujące wskaźniki produktu i rezultatu bezpośredniego:

- Produktu: Liczba obiektów zasobów kultury objętych wsparciem; Liczba wspartych obiektów w miejscach dziedzictwa naturalnego,
- Rezultatu bezpośredniego: Wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin w objętych wsparciem miejscach należących do dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz stanowiących atrakcje turystyczne.

Pierwszy ze wskaźników produktu, według wartości deklarowanych w UoD (52 sztuki), zrealizowany będzie w 116% w stosunku do wartości docelowej zakładanej w Programie na rok 2023 (45 sztuk). Drugi ze wskaźników zrealizowany ma być w 117% (założono jego osiągnięcie w wysokości 152 sztuk, przy wartości docelowej w Programie wynoszącej 130)³. Obecny stan realizacji dotychczas przyjmowanej wartości docelowej wskaźników to odpowiednio 60% wartości docelowych Programu (27 obiektów zasobów kultury) i 56% (73 wsparte obiekty w miejscach dziedzictwa naturalnego). Biorąc pod uwagę, że około połowa projektów jest w trakcie realizacji, nie występuje ryzyko nieosiągnięcia wysokości wskaźników, zakładanych w projektach Działania 7.1.

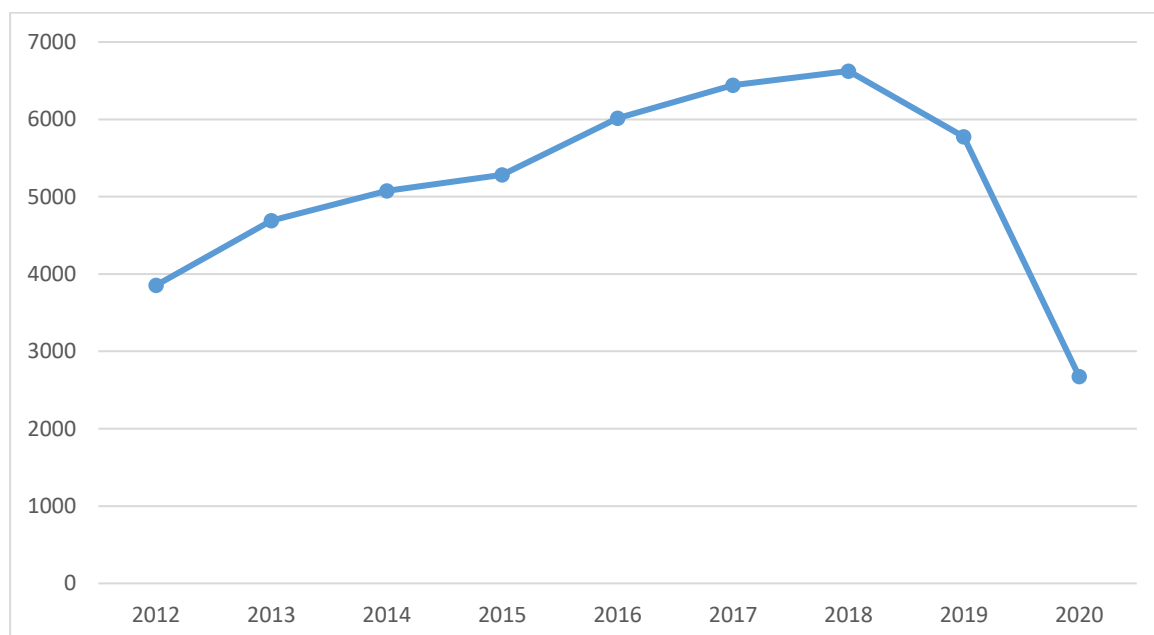
W przypadku wskaźnika rezultatu bezpośredniego Wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin w objętych wsparciem miejscach należących do dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz stanowiących atrakcje turystyczne, jego deklarowana wartość wynosi 136,10% zakładanej wartości docelowej (odpowiednio 247792 osoby – zakładany w realizowanych projektach roczny wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin i 182060 osób – wartość docelowa wskaźnika przyjęta w Programie). Poziom jego realizacji na 31.05.2021 r. to jednak zaledwie 75340 osób, a więc 41,38% zakładanej w Programie wartości docelowej. Liczba zakończonych projektów (56/113) sugeruje, że wartość tego wskaźnika powinna być wyższa. Z uwagi na oddziaływanie epidemii COVID-19 może dojść do gwałtownego załamania deklarowanych w UoD wartości wskaźników, a także spadku wysokości wskaźnika dla projektów już zakończonych. Oznacza to ryzyko niewykonania wskaźnika rezultatu bezpośredniego Działania 7.1 w zakresie, który obecnie jest bardzo trudny do oszacowania. W większości skutek ten będzie wynikiem siły wyższej, czyli przede wszystkim zależeć będzie od tego, czy skala oczekiwanej czwartej fali epidemii będzie podobna do skali fali trzeciej, mniejsza, lub – w najbardziej pesymistycznym wariantcie – skalę tę przekroczy. Istotne jest w tym kontekście

³ Stan na dzień 31.05.2021 r.

także, jaka będzie polityka sanitarna rządu. Należy zwrócić uwagę, że województwo lubelskie należy do tych, gdzie odnotowuje się niskie wskaźniki wyszczepienia, co może skutkować większymi niż gdzie indziej lokalnymi i regionalnymi obostrzeniami. Szereg analiz wskazuje, że akurat sektor kultury – obok gastronomii i turystyki (również ściśle warunkującej osiągnięcie omawianego wskaźnika) zaliczający się do tych, które poniosły na tle ogółu gospodarki najbardziej dotkliwe straty – traktowany jest przez administrację rządową, jak to ujęto w Raporcie Kultura [Fundacja GAP 2020], jako „pierwszy do zamknięcia, ostatni do otwarcia”.

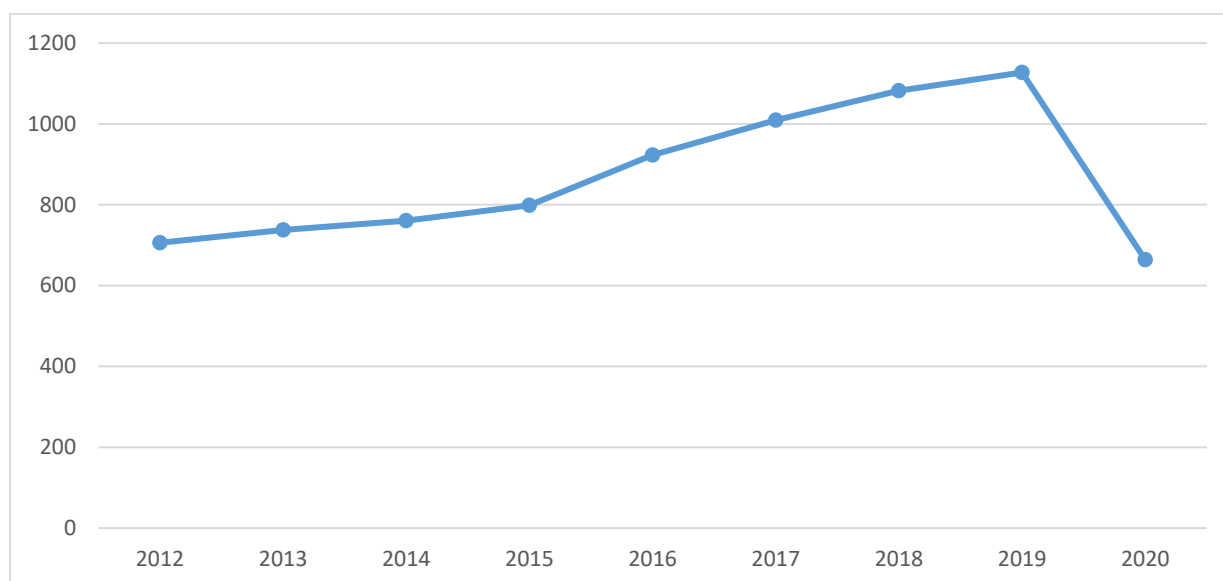
Ryzyko niewykonania przyjętego wskaźnika rezultatu bezpośredniego sygnalizowane jest przez dane statystyki publicznej (GUS BDL), odnoszące się do dwóch specyficznych dla Programu wskaźników rezultatu: Liczba zwiedzających muzea i oddziały muzealne na 10000 ludności; oraz Liczba udzielonych noclegów na 1000 ludności. Dla pierwszego z nich przyjęto w Programie wartość docelową 6800, dla drugiego – 800. W przypadku pierwszego ze wskaźników w latach 2019-2020 nastąpił przyspieszający spadek wartości wskaźnika, w przypadku drugiego spadek taki odnotowano na razie tylko dla roku 2020; oba wskaźniki spadły jednak poniżej wartości bazowej.

Wykres 1 Liczba zwiedzających muzea i oddziały muzealne na 10000 ludności

Źródło: GUS BDL

Wykres 2 Liczba udzielonych noclegów na 1000 ludności

Źródło: GUS BDL

Oprócz omówionych wyżej wskaźników programowych, w Działaniu 7.1 przyjęto także dodatkowe wskaźniki postępu rzeczowego, realizowane jedynie w części projektów. Są to wskaźniki produktu i rezultatu bezpośredniego.

Tabela 3 Wskaźniki postępu rzeczowego Działania 7.1

Rodzaj wskaźnika (Produktu / Rezultatu)	Nazwa wskaźnika	Liczba projektów realizujących wskaźnik	Wartość docelowa	Wartość osiągnięta od początku realizacji projektu
Produktu	Liczba instytucji kultury objętych wsparciem [szt.]	33	39	16
Produktu	Liczba obiektów dostosowanych do potrzeb osób z niepełnosprawnościami [szt.]	89	133	73
Produktu	Liczba zabytków nieruchomych objętych wsparciem [szt.]	52	70	41
Produktu	Liczba zabytków ruchomych objętych wsparciem [szt.]	12	24065	707
Rezultatu	Liczba osób korzystających z obiektów objętych wsparciem [osoby/rok]	32	382665	0
Rezultatu	Liczba osób korzystających z obiektów zasobów kultury objętych wsparciem [osoby/rok]	95	893769	357426

Rodzaj wskaźnika (Produktu / Rezultatu)	Nazwa wskaźnika	Liczba projektów realizujących wskaźnik	Wartość docelowa	Wartość osiągnięta od początku realizacji projektu
Rezultatu	Wzrost zatrudnienia we wspieranych podmiotach (innych niż przedsiębiorstwa) [EPC]	43	52	16
Rezultatu	Liczba nowo utworzonych miejsc pracy - pozostałe formy [EPC]	37	39	9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie SL2014, stan na 31.05.2021 r.

Zestawiając wartości aktualne tych wskaźników z ich wartościami docelowymi oraz biorąc pod uwagę proporcję zakończonych i realizowanych projektów (56/57), nie można stwierdzić ryzyka ich nieosiągnięcia, za wyjątkiem wskaźnika Liczba zabytków ruchomych objętych wsparciem [szt.]. Natomiast w przypadku wskaźnika rezultatu najlepiej oddającego zagrożenia wynikające z pandemii COVID-19, czyli: Liczba osób korzystających z obiektów objętych wsparciem [osoby/rok] – widać wyraźnie, że jeśli pandemia trwać będzie również w roku 2022, to osiągnięcie mierzonego tym wskaźnikiem efektu będzie problematyczne. Jak wspomniano wyżej, jest to odbiciem podatności sektora usług, a szczególnie takich branż jak kultura, turystyka czy gastronomia na perturbacje gospodarcze wynikające z pandemii. Warto przy tej okazji zwrócić uwagę, że realizacja projektów w perspektywie 2021+ przebiegać będzie w mniej stabilnych warunkach politycznych, gospodarczych, klimatycznych czy zdrowotnych niż te, z jakimi mieliśmy do czynienia przez większą część perspektywy 2014-2020 - istnieje więc duże prawdopodobieństwo, że już od początku perspektywy 2021+ należy brać pod uwagę tę niestabilność. Powinno to mieć wpływ na szacowanie wartości wskaźników oraz metody wczesnego wykrywania zagrożeń i reagowania na nie.

Zestawienie powyższych wskaźników z danymi statystyki publicznej pozwala stwierdzić, że skala wsparcia w ramach Działania jest istotna w regionie, a lokalnie – co wynika zarówno ze studiów przypadku, jak i z wywiadów pogłębionych z przedstawicielami instytucji eksperckich – jest kluczowa. W przypadku instytucji kultury wsparcie obejmowało takie podmioty, jak domy i centra kultury, biblioteki i muzea oraz instytucje paramuzealne. Według danych GUS BDL w roku 2020 w woj. lubelskim znajduje się 231 domów, centrów oraz ośrodków kultury, 531 bibliotek i 57 muzeów. W tym obszarze zatem należy odnotować największy prawdopodobny wpływ interwencji. Jeśli chodzi o zabytki nieruchome, w rejestrze Wojewódzkiego Konserwatora znajduje się obecnie 1710 zabytków nieruchomych i

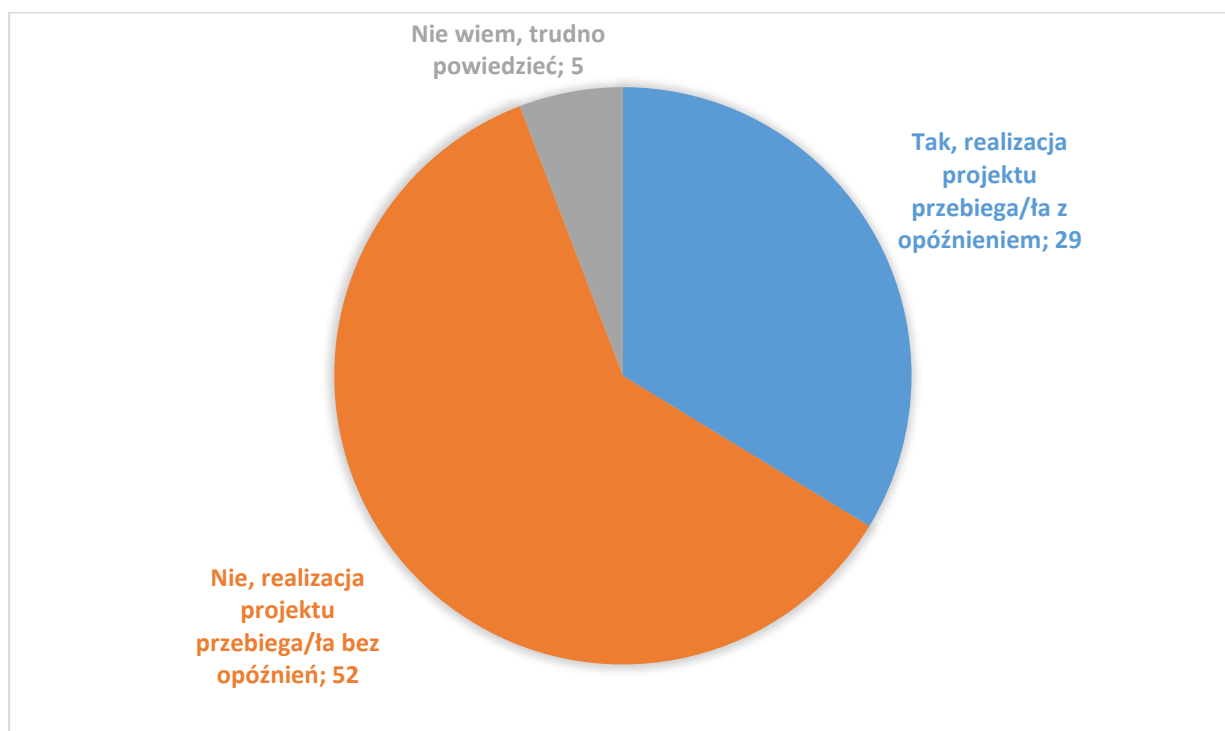
173 zabytki archeologiczne. Wpływ Działania w tym obszarze można zatem uznać za mniej istotny, jednak, jak wynika z wywiadu pogłębionego z przedstawicielem tej instytucji, środki RPO WL 2014-2020, obok środków POIiŚ i środków EOG, stanowią najważniejsze źródło finansowania prac konserwatorskich w ostatnich latach (praktycznie od momentu akcesji Polski do UE) i wielokrotnie przewyższają środki, jakimi dysponuje zarówno budżet regionu, jak i budżet MKDniS.

Jak widać z powyższego zestawienia wskaźników, należy spodziewać się stosunkowo niewielkiego wpływu Działania 7.1 na rynek pracy. Co więcej, poziomy realizacji wskaźników odnoszących się do tego obszaru, w zestawieniu ze wspomnianymi zakłóceniami spowodowanymi pandemią, wskazują na poważne ryzyko ich nieosiągnięcia. Niemniej, wyniki analizy kontrfaktycznej wskazują, że w okresie 5-cio letniej trwałości utrzymania miejsc pracy utworzonych w okresie realizacji projektów, wpływ netto Programu na wzrost zatrudnienia w instytucjach kultury i obiektach dziedzictwa kulturowego będzie istotny. Bez wsparcia RPO WL 2014-2020 stan zatrudnienia w GOK byłby mniejszy o 7 na 10 utworzonych w Programie miejsc pracy, niższy o 6 na wspartych 10 miejsc pracy w obiektach zabytkowych i niższy o 100% EPC utworzonych w projektach ochraniających dziedzictwo naturalne. Nie odnotowano wpływu interwencji RPO WL 2014-2020 na stan zatrudnienia we wspartych muzeach.

Deklaracje beneficjentów, wyrażone w ramach badania CAWI, nie wskazują na ryzyko nieosiągnięcia, ujętych w tabeli nr 3, wskaźników produktu, należy jednak pamiętać, że wiarygodność tych deklaracji jest ograniczona. Na przykład, spośród 30 beneficjentów odpowiadających na ankietę, monitorujących wskaźnik Liczba osób korzystających z obiektów objętych wsparciem [osoby/rok] – aż 15 stwierdziło, że zrealizowało wskaźnik, a tylko 4 zadeklarowało jego niezrealizowanie (11 wybrało odpowiedź: trudno powiedzieć). Według bazy SL2014, na 31.05.2021 r., wartość osiągnięta tego wskaźnika wynosi 0. Warto w tym miejscu przytoczyć wyniki analizy kontrfaktycznej, według której wśród beneficjentów zakończonych projektów wspierających muzea, odnotowano wyższy spadek liczby odwiedzających w stosunku do roku poprzedzającego złożenie WoD, niż w odpowiadających im muzeach regionalnych, które nie skorzystały ze wsparcia. Wysokim efektem brutto i netto charakteryzuje się natomiast wpływ Programu na wzrost liczby odbiorców działań wspartych GOK i odbiorców rewitalizacji parków i zbiorników wodnych. W przypadku instytucji kultury

można mówić o średnio 57% większym przyroście liczby odbiorców działań prowadzonych przez beneficjentów Działania 7.1 niż w GOK, które nie skorzystały ze wsparcia. Dane te dotyczą końca 2019 roku. W skali pojedynczych projektów efekt netto wynosi około 85% wzrostu liczby użytkowników, biorąc pod uwagę, iż instytucje kultury z grupy kontrolnej nie korzystającej ze środków RPO WL 2014-2020, doświadczyły pod koniec 2019 roku spadku liczby odbiorców swoich działań. Oznacza to, że bez wsparcia Programu liczba odbiorców działań GOK w 2019 roku byłaby niższa o 85% od rzeczywistej. W przypadku interwencji wspierających rewitalizację parków i zbiorników wodnych, efekt brutto, czyli średni wzrost liczby odbiorców dla wszystkich badanych beneficjentów projektów zakończonych, w porównaniu do średniego wzrostu liczby odbiorców w gminach z grupy kontrolnej, wynosi 154%. Efekt netto stanowi już 200%, co wynika z ubytku odbiorców działań prowadzonych w gminach, które nie realizowały przedmiotowego wsparcia. Oznacza to, że bez wsparcia RPO WL 2014-2020 liczba użytkowników infrastruktury parków i zbiorników wodnych byłaby niższa o 200% od rzeczywistej na koniec roku 2020. Deklaracje osiągnięcia zakładanych poziomów wskaźników produktu ujętych w tabeli 3 są o tyle wiarygodne, że korespondują z danymi z monitoringu Programu. W Działaniu 7.1, na ogólną liczbę 86 badanych, większość respondentów (52) zadeklarowała brak opóźnień. Spośród 29 respondentów zgłaszających opóźnienia projektowe, tylko jeden zdecydowanie stwierdza, że opóźnienie będzie miało wpływ na osiągniętą finalnie wartość wskaźników produktu i/lub rezultatu zakładanych w projekcie, jeden zaś wybrał odpowiedź „raczej tak”. Podsumowując to, można stwierdzić, że beneficjenci raczej nie widzą poważnych zagrożeń dla realizacji celów swojego projektu.

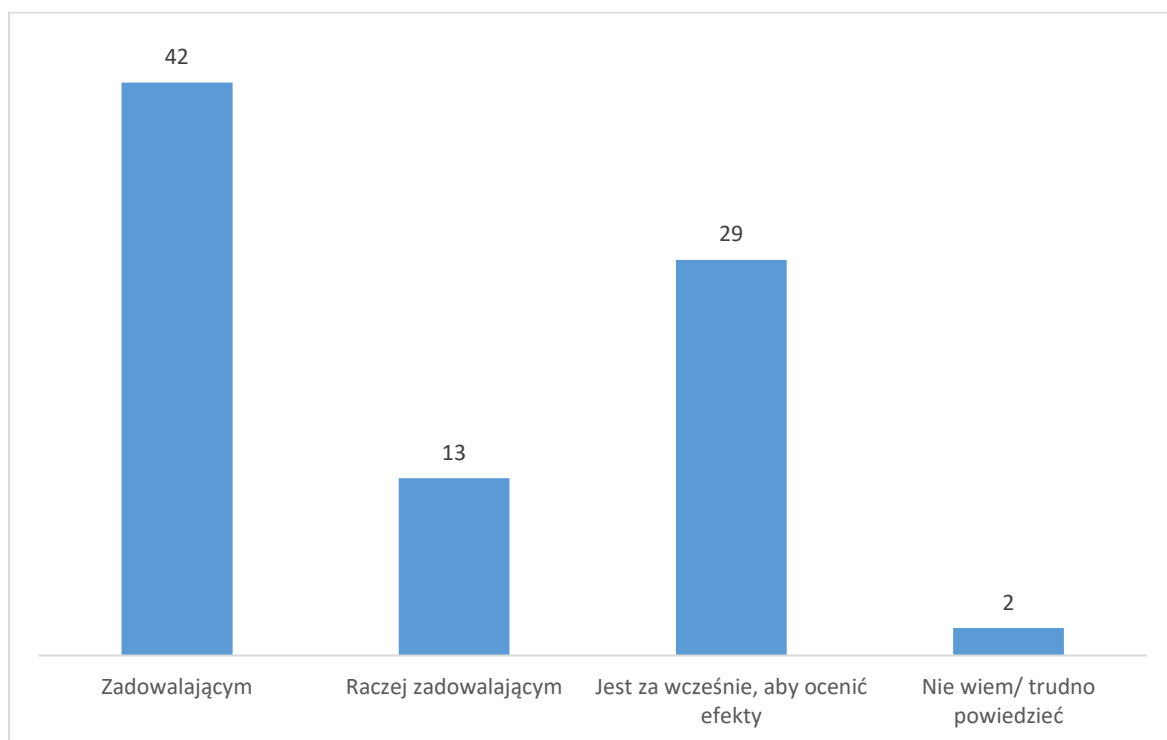
Wykres 3 Liczba respondentów deklarujących brak opóźnień w realizacji projektów i respondentów deklarujących opóźnienia w ramach Działania 7.1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankiety CAWI [n=86]

Wskaźniki efektów rzeczowych (produktu i rezultatu) są podstawową informacją o efektach bezpośrednich Działania 7.1. W ocenie beneficjentów odpowiadających na ankietę CAWI, efekty te zostały osiągnięte w stopniu zadowalającym (42 odpowiedzi) lub względnie zadowalającym (13 odpowiedzi). Z uwagi na to, że większa część projektów jeszcze się nie zakończyła, nie zaskakuje fakt, że spora grupa odpowiadających (łącznie 31) wstrzymuje się z opinią. Brak jednak deklaracji niezadowalającego osiągnięcia efektów.

Wykres 4 Ocena osiągnięcia efektów projektu na podstawie deklaracji beneficjentów w ramach Działania 7.1

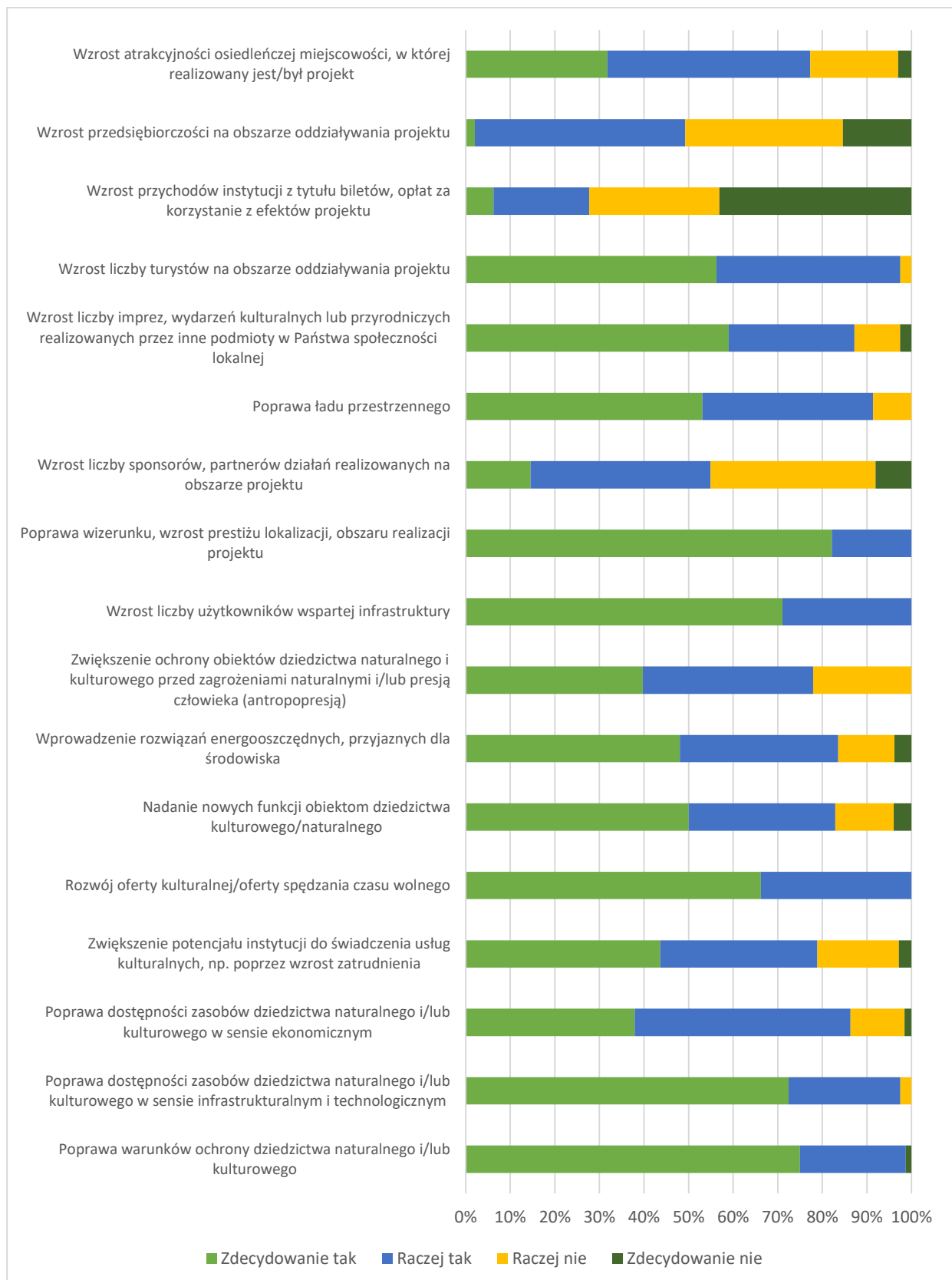

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankiety CAWI [n=86]

3.1.2 Efekty ekologiczne, społeczne i gospodarcze wsparcia w Działaniu 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne

Deklaracje beneficjentów dotyczące osiągnięcia konkretnych efektów bezpośrednich projektów zobrazowane zostały na poniższym wykresie.

Wykres 5 Efekty bezpośrednie projektów według deklaracji beneficjentów Działania 7.1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankiety CAWI [n=86]

Jak wynika z deklaracji respondentów, beneficjenci osiągają efekty przede wszystkim w trzech zasadniczych kategoriach:

- **poprawy dostępności dziedzictwa**, którego dotyczy projekt - co wyraża się zarówno w poprawie warunków ochrony, jak i dostępności infrastrukturalnej, technologicznej i ekonomicznej dziedzictwa objętego projektem,
- **korzyści wizerunkowych** związanych z projektem, co przekładać się może też na wzrost liczby turystów, a w mniejszym stopniu na wzrost atrakcyjności osiedleńczej,
- **rozwoju oferty kulturalnej**, z czego wynikać może większa liczba imprez i wydarzeń kulturalnych, realizowanych na obszarze oddziaływania projektu przez inne podmioty i zwiększenie potencjału świadczenia usług przez dofinansowane instytucje.

Zwraca zarazem uwagę fakt, że beneficjenci deklarują osiąganie raczej ograniczonych efektów gospodarczych: tak w zakresie wpływu z biletów i opłat za korzystanie z obiektu, jak i wzrostu przedsiębiorczości oraz wpływu na rynek pracy. Taki charakter obserwowanych przez beneficjentów efektów bezpośrednich wynikać może z momentu, w którym przeprowadzane było badanie. Większość Projektodawców ma bowiem problemy z osiągnięciem korzyści ekonomicznych z inwestycji w związku ze skutkami epidemii COVID-19. Analiza WoD wskazuje jednak, że taka struktura efektów była w dużej mierze przez beneficjentów zaplanowana. Cele projektów koncentrują się najczęściej wokół budowania lokalnego kapitału społecznego, zwiększania dostępności dóbr kultury raczej dla mieszkańców, niż dla przybywających z zewnątrz. Projekty mają służyć wyrównywaniu szans w budowaniu kapitału kulturowego, w świetle różnic, które występują między mniejszymi miastami i obszarami wiejskimi, a centrami kultury. Skupiają się one także na szeroko rozumianej poprawie jakości życia. Efekty gospodarcze są raczej następstwem osiągnięcia celów projektów, niż ich celem bezpośrednim – te w większości skoncentrowane są na osiągnięciu efektów społecznych w skali lokalnej. Projekty realizowane w Działaniu 7.1 mają najczęściej formułę wsparcia rozwoju usługi publicznej, z zasady dostępnej dla każdego – dopiero w drugiej kolejności przedsięwzięcia wpływającego na rozwój gospodarczy. Wniosek ten potwierdzają również wyniki obu studiów przypadku, przeprowadzonych dla tego Działania, zarówno kompleksu projektów związanych z przebudową POK „Dom Chemika” w Puławach, jak i zagospodarowania otoczenia cerkwi w Hrubieszowie, Kobyłanach, Sosnowicy

i Sławatyczach. Zarówno beneficjenci, jak i bezpośredni odbiorcy tych projektów skupiają się na ich potencjale integrowania lokalnej społeczności, a w pierwszym przypadku – zapewnienia wysokiego poziomu usług kulturalnych.

Beneficjenci, jak wynika z wykresu nr 5, jako ważną kategorię efektów projektu wskazywali też te rezultaty, które pośrednio mogą wywoływać długotrwały efekt ekologiczny. Są to: zwiększenie ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego przed zagrożeniami naturalnymi i antropopresją, a także wprowadzenie rozwiązań energooszczędnych, przyjaznych dla środowiska. Kwerenda WoD wskazuje ponadto, że znaczna część projektów wprowadza rozwiązania tego typu: technologie OZE, technologie oszczędzania energii oraz termomodernizacje budynków (te ostatnie wskazywane są jako projekty komplementarne, dofinansowane z innych źródeł). Wyniki analizy kontrfaktycznej wskazują jednak na brak wpływu RPO WL 2014-2020 na osiągnięcie efektu ekologicznego w postaci zastosowanych rozwiązań energooszczędnych. Równie często były one stosowane wśród podmiotów z grupy kontrolnej, nie korzystającej ze wsparcia Programu w OP 7 RPO WL 2014-2020. Z analizy struktury tematycznej interwencji wynika też, że znaczna ich część to projekty ukierunkowane na działania na rzecz poprawy dostępności obiektów dziedzictwa naturalnego oraz zagospodarowania i rewitalizacji otoczenia obiektów zabytkowych, co zwykle oznacza ochronę, zagospodarowanie lub odtwarzanie zabytkowych parków. Część projektów ma za cel również rewitalizację terenów zielonych w miastach. Można zatem przyjąć, że tematyczne ukierunkowanie projektów będzie wywoływało długotrwały efekt ekologiczny w skali regionu. Praktyka interwencji wskazuje jednak, że kluczowymi jej efektami, zarówno bezpośrednimi, jak i pośrednimi są efekty społeczne. Przemawiają za tym następujące czynniki:

- skoncentrowanie znacznej części wsparcia na infrastrukturze kultury, szczególnie tej należącej do mniejszych lokalnych centrów, domów i ośrodków kultury,
- ograniczona – zważywszy na bardzo duży potencjał absorpcyjny – alokacja kierowana na wsparcie obiektów zabytkowych w głównych centrach kultury i centrach ruchu turystycznego,
- formuła wsparcia usługi publicznej jako dominująca formuła projektu,

- duże rozproszenie interwencji, znaczna jej części realizowana na obszarach wiejskich i w mniejszych miejscowościach, poza głównymi centrami kultury w regionie i w dużej części poza obszarami przyciągającymi do tej pory ruch turystyczny.

Takie podejście pozwala oczekiwać, że głównymi efektami projektu będą:

- wzrost liczby mieszkańców obszaru realizacji projektów, korzystających z oferty instytucji kultury oraz instytucji zarządzających wspartymi dobrami naturalnymi,
- takie czynniki budowania kapitału społecznego, jak integracja lokalnych społeczności wokół projektu, wzmocnienie lokalnych tożsamości w związku z realizacją projektu, wzrost zaangażowania mieszkańców w projekt poprzez włączenie się w jego realizację, np. poprzez wolontariat, tworzenie wokół projektu struktur partnerskich, sieci wsparcia itp.,
- zwiększona aktywność społeczna skutkująca nowymi inicjatywami kulturalnymi lub przyrodniczymi,
- tworzenie potencjału dla rozwoju indywidualnych kapitałów kulturowych poza głównymi centrami kultury i wzrostu w regionie – wyrównywanie szans w tym zakresie,
- poprawa jakości życia poza głównymi centrami wzrostu regionu.

Potencjał wystąpienia takich efektów można odnotować analizując strukturę celów w projektach Działania 7.1. Realizację tego potencjału można zauważyć także w deklaracjach beneficjentów, odpowiadających na ankietę CAWI. W największym stopniu jednak, owa „społeczna dominanta” w efektach daje się zauważyć dzięki studiom przypadku. Przebudowa POK „Dom Chemika” w Puławach traktowana jest przez realizatorów projektu – czyli władze miasta i zarządzających instytucją – jako swego rodzaju lokomotywa integracji społeczności nie tylko Puław, ale i sąsiednich miejscowości – wokół kultury. Ambicją realizatorów projektu jest stworzenie swego rodzaju zagłębia kulturalnego w subregionie, wykorzystującego potencjał Kazimierza Dolnego, Janowca i Nałęczowa. Projekt cieszy się dużym wsparciem mieszkańców i zainteresowaniem mediów lokalnych. Jest on traktowany jako inwestycja o dużym znaczeniu dla prestiżu miasta. Z kolei projekt zagospodarowania cerkwi w Hrubieszowie, Kobylanach, Sosnowicy i Sławatyczach przyczynił się – wraz z innymi

przedsięwzięciami wpisującymi się w tworzenie kulturowego szlaku „Śladami wschodniosłowiańskiej tradycji” – do zintegrowania społeczności prawosławnych tych miejscowości, w których realizowany był projekt. Jednym z przejawów było zaangażowanie przedstawicieli tych społeczności w charakterze wolontariuszy w działania związane z badanym projektem oraz innymi przedsięwzięciami, komplementarnymi wobec niego.

Mimo tego, że z badania wynika, iż efekty społeczne należą do najbardziej oczywistych w Działaniu 7.1, wsparcie w jego ramach powinno – zgodnie z logiką interwencji – przełożyć się także na wzrost przychodów instytucji kultury, wzmożenie ruchu turystycznego, wzrost lokalnej przedsiębiorczości. Można zatem oczekiwać, że, w dłuższej perspektywie, będzie ono miało wpływ na rozwój gospodarczy w skali lokalnej i regionalnej. Efekt ten odnotować można w projekcie *ZOOM NATURE I KULTURY*, inwestycji uzupełniającej efekty projektu RPO WL 2007-2013 *ZOOM NATURE*. Jak wynika ze studium przypadku inwestycje wokół miejskiego zalewu pobudziły rozwój agroturystyki, pomogły zatrzymać zainteresowanie Janowem Lubelskim jako miejscem turystyki rodzinnej, również dla turystów spoza regionu.

Efektów tych nie można w większej skali odnotować poprzez deklaracje beneficjentów objętych badaniem CAWI; nie wskazują na ich wystąpienie również beneficjenci innego projektu, który został objęty studium przypadku. Zarówno beneficjent, jak i przedstawiciel odbiorcy projektu realizowanego w POK „Dom Chemika” w Puławach stwierdzili zgodnie, że zakładane efekty gospodarcze nie zostały osiągnięte i nie należy oczekiwać tego również w tym roku. Ocenę efektów gospodarczych projektów utrudnia załamanie sektora usług, szczególnie branż związanych z kulturą, turystyką i gastronomią, co jest konsekwencją epidemii COVID-19. Problemem jest także fakt, że większość projektów nie została jeszcze zakończona. Pewną wskazówką może być jednak ocena zmiany sytuacji gospodarczej do roku 2019 w tych miejscowościach, gdzie realizowane były projekty zakończone do połowy tego roku i w roku poprzednim (łącznie 25 projektów). Miernikiem tych zmian może być dynamika dochodów z PIT i CIT na mieszkańca w zestawieniu z dynamiką całego regionu w latach 2017-2020, a także dynamika przyrostu liczby przedsiębiorstw tzw. przemysłów czasu wolnego (sekcja I-gastronomia i hotelarstwo oraz sekcja R-działalność związana z rekreacją) w kolejnych latach. Analiza tych danych dla gmin, miast i powiatów, w których zakończyły się projekty nie wykazała odchylenia od dynamiki dla całego regionu. Nie musi to oznaczać braku efektu gospodarczego projektów; nie wystąpił on jednak w krótkim terminie, a wynik w

terminie dłuższym nie będzie miarodajny z uwagi na załamanie w branżach związanych z kulturą, turystyką i gastronomią, mające miejsce w roku 2020 i co najmniej w pierwszym kwartale 2021.

3.1.3 Efekty dodatkowe wsparcia w Działaniu 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne

W Działaniu 7.1 **nie wystąpiło ryzyko efektu jałowej straty**⁴. W ocenie przedstawicieli instytucji eksperckich oraz beneficjentów projektów objętych studiami przypadków, a także IZ RPO WL 2014-2020 nie ma obecnie alternatywnych źródeł finansowania infrastruktury kultury, ochrony dziedzictwa naturalnego oraz dziedzictwa materialnego kultury, porównywalnych do Funduszy Europejskich. Wszystkie działania inwestycyjne w regionie, a na pewno te o największej skali, związane z ochroną dziedzictwa kulturowego i naturalnego, realizowane są w oparciu o wsparcie w ramach programów operacyjnych polityki spójności oraz przy wykorzystaniu komplementarnego wobec nich wsparcia PROW na obszarach wiejskich. W przypadku infrastruktury kultury, zarządzanej przez JST, ich środki budżetowe nie pozwalają na inwestycje w skali porównywalnej do wsparcia w ramach FE.

Efekt synergii⁵ stwierdzono w przypadku projektu przebudowy POK „Dom Chemika” – inwestycje w zakresie integracji sieci transportu publicznego MOF Puławy zwiększają dostępność oferty kulturalnej Ośrodka dla mieszkańców miejscowości należących do MOF. Zakończenie realizacji drogi ekspresowej S17 pozwala zarazem na szersze udostępnienie puławskiej oferty kulturalnej publiczności z Warszawy i Lublina. Ponadto władze Puław deklarują podjęcie wraz z Kazimierzem Dolnym, Janowcem i Nałęczowem działań na rzecz rozwoju wspólnych sieciowych produktów turystycznych oraz wspólnej oferty kultury. Efekt synergii występuje też w przypadku projektu *Szlak wschodniostowiańskiej tradycji*, który jest kompleksem projektów dofinansowanych z RPO WL 2014-2020, EOG i POIiŚ w skali ponad regionalnej (szlak obejmuje także województwa podlaskie i podkarpackie).

⁴ Efekt jałowej straty występuje wtedy, gdy zamierzone cele zostałyby w tym samym stopniu zrealizowane również bez realizacji projektu OP 7 RPO WL 2014-2020.

⁵ Efekt synergii oznacza proces współdziałania dwóch albo więcej czynników, inwestycji, interwencji z uzyskaniem większego efektu wynikającego z łącznej interakcji od efektu ich pojedynczego działania.

3.2 Ocena efektów w zakresie wzmocnienia mechanizmów ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie

Niniejszy rozdział odpowiada na następujące pytania ewaluacyjne:

Jakie skutki przyniosło wzmocnienie mechanizmów ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie?

Jakie efekty społeczno-gospodarcze w ramach realizowanych projektów przyniósł Program sieci Natura 2000?

Podstawowe i bezpośrednie mechanizmy wzmocnienia ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie zostały przewidziane w Działaniu 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej oraz w Działaniu 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Instrumentów Terytorialnych dla Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego. Interwencje Działania 7.3 Turystyka przyrodnicza zakładają wzrost liczby turystów na obszarach atrakcyjnych przyrodniczo przy jednoczesnym zastosowaniu rozwiązań chroniących bioróżnorodność na wspartych szlakach i trasach turystycznych.

3.2.1 Założenia wsparcia w Działaniu 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej i Działaniu 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Instrumentów Terytorialnych dla Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego. Spodziewane i osiągnięte efekty kwantyfikowalne

W ramach Działania 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej oraz Działania 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego realizowane są przedsięwzięcia zmierzające do wzmocnienia mechanizmów ochrony przyrody, efektywnej ochrony różnorodności biologicznej, przeciwdziałania czynnikom powodującym spadek powierzchni obszarów cennych przyrodniczo, odpowiednie zarządzanie tymi obszarami oraz ograniczenie antropopresji.

Na poziomie Programu założono, że przedsięwzięcia **Działania 7.2** będą realizowane za pomocą następujących typów działań i interwencji:

- zachowanie zagrożonych wyginięciem gatunków i siedlisk przyrodniczych, aby umożliwić prawidłowe funkcjonowanie sieci NATURA 2000,

- odbudowa zdegradowanych siedlisk, przywracanie właściwych stosunków wodnych siedlisk wodno-błotnych,
- ochrona *in situ*⁶ i *ex situ*⁷ zagrożonych gatunków i siedlisk przyrodniczych w ramach kompleksowych projektów o zasięgu regionalnym na obszarach parków krajobrazowych, rezerwatów przyrody (w tym na obszarach Natura 2000 będących częścią parków krajobrazowych i rezerwatów przyrody) i ogrodów botanicznych,
- przygotowanie dokumentacji technicznej oraz przyrodniczej (w tym m.in. opracowanie planów ochrony gatunków i siedlisk, inwentaryzacji przyrodniczej, opisu stanu istniejącego wraz z analizą potrzeb oraz analizą opcji), opracowanie planów ochrony,
- kampanie informacyjne i promocyjne dotyczące promocji różnorodności biologicznej w ramach edukacji ekologicznej jako element projektu związanego z ochroną różnorodności biologicznej,
- wyposażenie, rozbudowa i modernizacja centrów edukacji ekologicznej wraz z komplementarnymi do krajowych kampaniami promocyjnymi i edukacyjnymi dotyczącymi bioróżnorodności oraz szeroko rozumianą edukacją ekologiczną jak element powyższego typu projektu,
- budowa, rozbudowa, modernizacja obiektów dla zwierząt i roślin w ogrodach zoologicznych lub w ogrodach botanicznych,
- projekty dotyczące zwiększenia zieleni w miastach (m.in. zieleńców i terenów zieleni osiedlowej) w ramach rekultywacji terenów zdegradowanych działalnością człowieka.

Do dnia 31.05.2021 r. w ramach Działania 7.2 przeprowadzono 2 nabory w trybie konkursowym i pozakonkursowym, w których złożono 3 wnioski . Dwa wnioski były poprawne formalnie i zostały skierowane do realizacji. W okresie objętym ewaluacją w Działaniu 7.2 realizowane są 2 UoD na kwotę całkowitą 33,30 mln zł. Wartość

⁶ Ochrona *in situ* - (*łac. in situ* – na miejscu) – ochrona gatunku chronionego, realizowana w jego naturalnym środowisku życia przez zachowanie niezmiennych warunków środowiskowych oraz zaniechanie pozyskiwania osobników tego gatunku lub dostosowanie rozmiarów i metod pozyskiwania do możliwości ich reprodukcji.

⁷ (*łac. ex situ* – poza miejscem) –ochrona gatunku chronionego, realizowana przez przeniesienie go do ekosystemu zastępczego, gdzie może on dalej żyć samodzielnie w warunkach naturalnych, lub do środowiska sztucznie stworzonego, w którym musi być otoczony stałą opieką człowieka.

dofinansowania UE tych projektów wynosi 20,07 mln zł. Wykorzystano 100,29% alokacji na Działanie 7.2. Projekty w ramach Działania 7.2 znajdują się w dalszym ciągu w realizacji. Ich zakończenie przewidziano na koniec 2021 r.

Logika interwencji przyjęta na poziomie Działania 7.2 jest trafna. Różnorodne typy projektów przyczyniają się do osiągnięcia celu Działania, a przypisane do nich wskaźniki produktu i rezultatu mierzą rzeczywiste efekty wsparcia. **Oba projekty Działania 7.2 trafnie wpisują się w założenia programowe odnoszące się do poszczególnych typów działań.** Sprzyjają one wszystkim celom wsparcia poprzez ukierunkowanie działań projektowych zarówno na kształtowanie postaw proekologicznych, jak i na redukcję negatywnego oddziaływania presji ludzkiej i poprawę stanu środowiska oraz zachowanie i ochronę *ex situ*⁸ zwierząt zagrożonych wyginięciem. Choć skala realizowanych interwencji nie jest duża, należy wskazać **kompleksowość dofinansowanych przedsięwzięć**, łączących różne formy ochrony różnorodności biologicznej z ukierunkowaniem ruchu turystycznego i elementami edukacyjnymi oraz rekreacyjnymi.

Na poziomie Programu założono, że przedsięwzięcia **Działania 7.4** będą realizowane za pomocą następujących typów działań i interwencji:

- ochrona i regeneracja obszarów NATURA 2000,
- ochrona siedlisk i gatunków w parkach krajobrazowych i jego otulinach,
- projekty dotyczące zwiększenia zieleni w miastach (w tym parków, zieleńców i terenów zieleni osiedlowej) m.in. w ramach rekultywacji terenów zdegradowanych działalnością człowieka,
- kampanie informacyjne i promocyjne dotyczące promocji różnorodności biologicznej w ramach edukacji ekologicznej jako element projektu związanego z ochroną różnorodności biologicznej,
- wyposażenie, rozbudowa i modernizacja centrów edukacji ekologicznej wraz z komplementarnymi do krajowych kampaniami promocyjnymi i edukacyjnymi

⁸ Ochrona *ex situ* - (*fac. ex situ* – poza miejscem) – ochrona gatunku chronionego realizowana przez przeniesienie go do ekosystemu zastępczego, gdzie może on dalej żyć samodzielnie w warunkach naturalnych, lub do środowiska sztucznie stworzonego, w którym musi być otoczony stałą opieką człowieka.

dotyczącymi bioróżnorodności oraz szeroko rozumianą edukację ekologiczną jak element powyższego typu projektu,

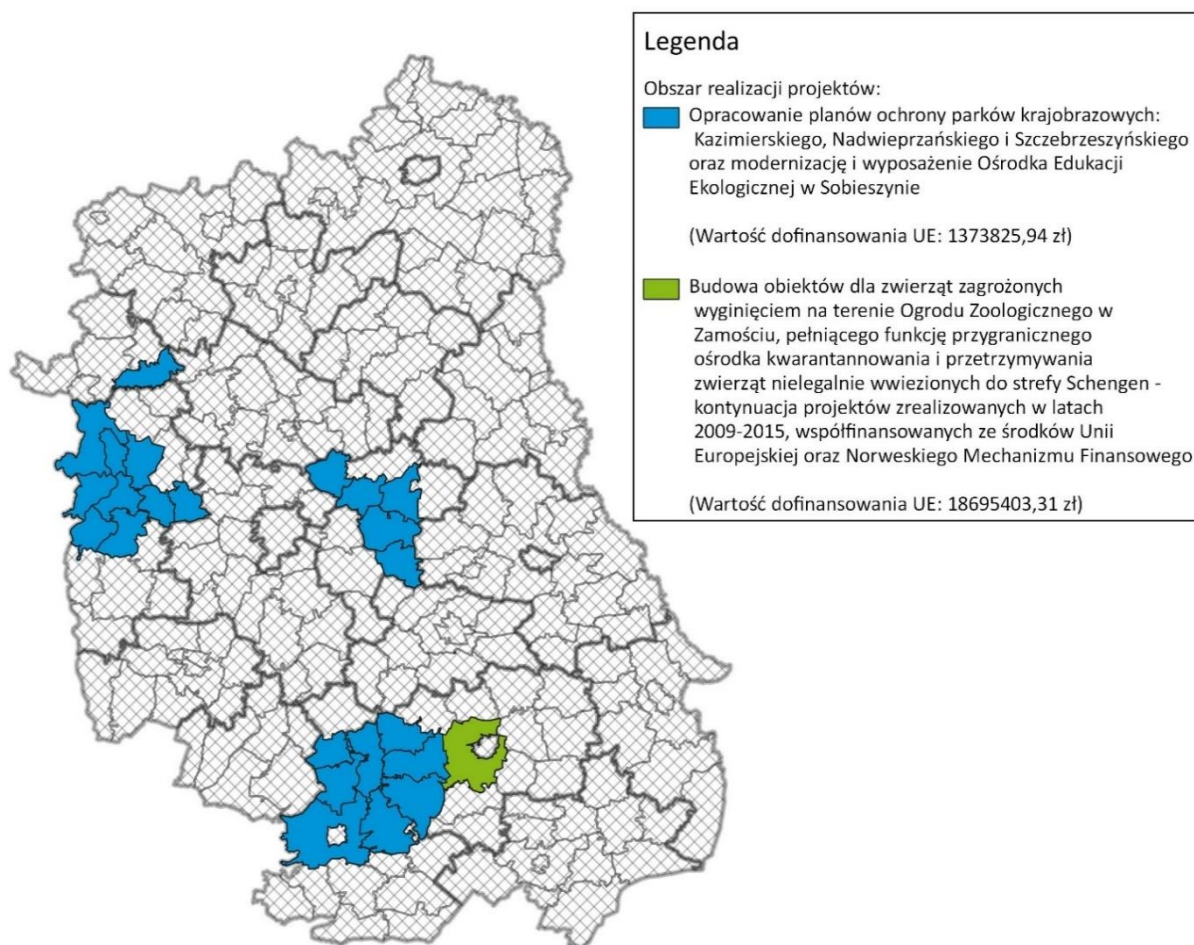
- przygotowanie dokumentacji technicznej oraz przyrodniczej (w tym m.in. Opracowywanie planów ochrony gatunków i siedlisk, inwentaryzacji przyrodniczej, opisu stanu istniejącego wraz z analizą potrzeb oraz analizą opcji), opracowywanie planów ochrony,
- ochrona in situ i ex situ zagrożonych gatunków i siedlisk przyrodniczych w ramach kompleksowych projektów na obszarach parków krajobrazowych, rezerwatów przyrody (w tym na obszarach Natura 2000 będących częścią parków krajobrazowych i rezerwatów przyrody), ogrodów botanicznych, stref ochronnych, zespołów przyrodniczo-krajobrazowych i obszarów chronionego krajobrazu,
- roboty budowlane, modernizacja i wyposażenie infrastruktury ułatwiającej dostęp do miejsc i obszarów chronionych oraz służącej rozwojowi aktywnych form turystyki, w tym głównie obiektów służących zabezpieczeniu obszarów chronionych przed nadmierną i niekontrolowaną presją turystów m.in.: budowa lub modernizacja ścieżek dydaktycznych, ścieżek rowerowych, szlaków, parkingów, punktów widokowych, wież widokowych, zadaszeń.

Do dnia 31.05.2021 r. w Działaniu 7.4 przeprowadzono 2 nabory w trybie pozakonkursowym, w których złożono 2 poprawne formalnie wnioski o wartości ogółem 43,5 mln zł, w tym dofinansowanie UE w wysokości 33,41 mln zł. W okresie objętym ewaluacją w Działaniu 7.4 realizowane są 2 UoD na kwotę całkowitą 75,06 mln zł. Wartość dofinansowania UE projektów wynosi 43,08 mln zł, co stanowi o wykorzystaniu alokacji przeznaczonej na Działanie 7.4 w 98,53%. Jedyny zakończony projekt obejmuje działania rewitalizacyjne na terenie Parku Ludowego w Lublinie. Drugi projekt, będący w realizacji, dotyczy poprawy jakości terenów zielonych na terenie LOF. Logika interwencji przyjęta na poziomie Działania 7.4 jest trafna. **Oba projekty Działania 7.4 wpisują się w założenia programowe, odnoszące się do poszczególnych typów działań.** Zadbano o realizację różnych typów projektów w ramach dwóch interwencji, co jest zgodne z założeniami programowymi. Realizowane są działania redukujące negatywne oddziaływanie działalności ludzkiej, zmierzające do poprawy stanu środowiska i ekosystemów, a także sprzyjające kształtowaniu postaw proekologicznych

i sprzyjające wypoczynkowi w otoczeniu natury poprzez racjonalne udostępnienie zasobów przyrodniczych turystów i mieszkańcom. Choć skala realizowanych interwencji nie jest duża, podobnie jak w Działaniu 7.2, to jednak należy wskazać na kompleksowość dofinansowanych przedsięwzięć, które łączą różne formy ochrony różnorodności biologicznej z ukierunkowaniem ruchu turystycznego i elementami edukacyjnymi (rewitalizacja Parku Ludowego w Lublinie). Zadbano również o realizację projektów partnerskich (np. Zielony LOF), co wpisuje się w założenia programowe odnoszące się do preferowania projektów realizowanych przez więcej niż jedną gminę/beneficjenta.

W ramach Działania 7.2 największą alokację środków unijnych przyznano Miastu Zamość na budowę obiektów dla zwierząt zagrożonych wyginięciem na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu – projekt o wartości 31,3 mln zł (dofinansowanie UE: 18,7 mln zł). Drugi projekt związany z opracowaniem planów ochrony dla 3 parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepreszyńskiego oraz modernizacją i wyposażeniem Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie o wartości 2,01 mln zł, otrzymał dofinansowanie UE w wysokości 1,37 mln zł.

Mapa 2 Wartość dofinansowania UE oraz obszar oddziaływania projektów Działania 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SL2014 wg stanu na 31.05.2021 r.

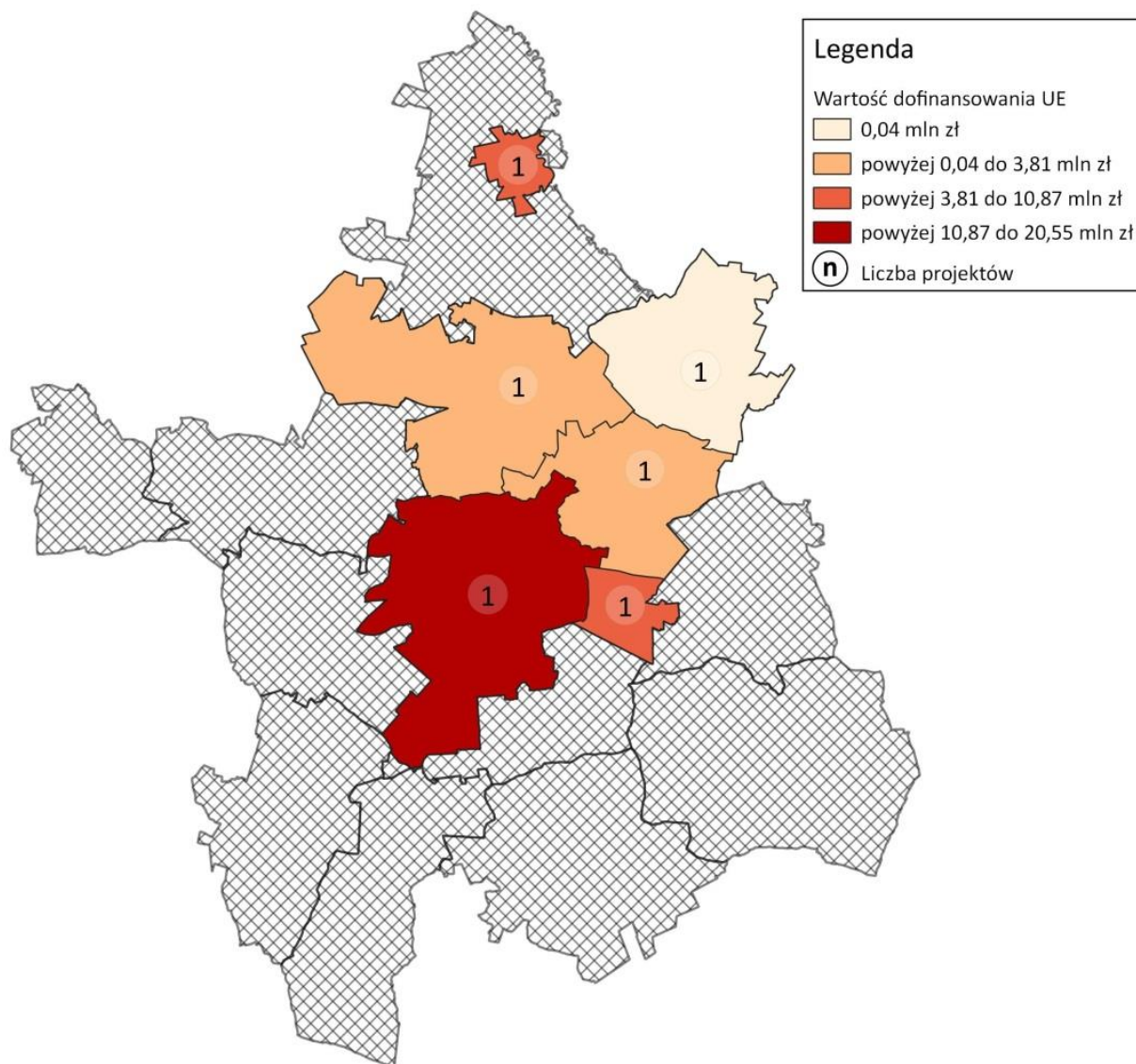
Analiza zasięgu terytorialnego projektu *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepreszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie* wskazuje, że realizowany jest on na terenie gmin, w których obszary objęte ochroną przyrody obejmują ponad 80% ogólnej powierzchni JST. Dotyczy to gmin: Kazimierz Dolny i Radechnica. W ramach interwencji Działania 7.2 dotyczącej opracowania planów ochrony dla trzech parków krajobrazowych, pośrednio wsparty zostanie 6 obszarów NATURA 2000, a także 2 rezerwaty przyrody (Skarpa Dobrska i Krowia Wyspa) położone w granicach tych parków oraz

jeden Obszar Chronionego Krajobrazu „Pradolina Wieprza”, gdzie znajduje się ośrodek edukacji ekologicznej objęty projektem.

W Działaniu 7.4 na pierwszym miejscu pod względem alokacji środków unijnych znajduje się projekt *Zielony LOF* realizowany w ramach ZIT, o wartości 30,93 mln zł, z dofinansowaniem UE w wysokości 22,53 mln zł. Projekt realizowany jest na terenie 5 gmin: Miasto Lubartów, Spiczyn, Niemce, Wólka, Miasto Świdnik.

Projekt o największej całkowitej wartości inwestycji realizowany był na terenie gminy Lublin i zakładał rewitalizację przyrodniczą Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF. Jego wartość całkowita wynosi 44,1 mln zł (wartość dofinansowania UE 20,54 mln zł).

Mapa 3 Wartość dofinansowania UE oraz obszar oddziaływania projektów Działania 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SL2014 według stanu na 31.05.2021 r.

Projekty Działania 7.2 i Działania 7.4 realizowane są również częściowo na obszarach, które stanowią OSI o wysokim udziale walorów przyrodniczych, tj. w strefie Roztocza oraz Powiśla. Obszary te posiadają wysoki potencjał turystyczny. Przyczyniają się również do ochrony oraz udostępnienia obszarów NATURA 2000 znajdujących się na obszarze parków narodowych, krajobrazowych i rezerwatów przyrody. W Działaniu 7.4, w ramach projektu *Zielony LOF* przewidziano rewitalizację i udostępnienie zasobów przyrodniczych obszaru NATURA 2000

„Bystrzyca Jakubowicka” znajdujących się na terenie gminy Wólka, w obrębie OCK „Dolina Ciemięgi”. Tego rodzaju działania, zmierzające do zachowania i poprawy funkcjonowania cennych przyrodniczo obszarów sieci NATURA 2000, należy ocenić pozytywnie w świetle założeń programowych SZOOP. Z punktu widzenia celów Programu związanych z ochroną bioróżnorodności należy ocenić wysoko terytorializację projektów oraz mechanizm preferencji dla interwencji obejmujących obszary o szczególnym statusie ochronnym obszaru, co przyczynia się do wzmocnienia ich ochrony. Analizy eksperckie obszaru oddziaływania projektów, jak również wyniki badania ilościowego beneficjentów Działania 7.2 i 7.4 wskazują, że efekty projektów będą odczuwalne w skali szerszej niż powiat, co jest niewątpliwą wartością dodaną RPO WL 2014-2020.

W Działaniach 7.2 i 7.4 nie występuje ryzyko nieosiągnięcia wartości docelowych wskaźników programowych. Jak wynika z danych monitoringowych oraz wywiadów pogłębionych z IZ, podstawowe wskaźniki zostaną osiągnięte. Wśród czynników, które mogą wpłynąć na terminowość realizacji projektu beneficjenci w badaniu ilościowym wskazali wzrost cen kosztów jednostkowych głównych pozycji finansowych projektu oraz planowane zmiany przepisów prawnych, niemniej jednak stan zaawansowania tych projektów minimalizuje wskazane ryzyka.

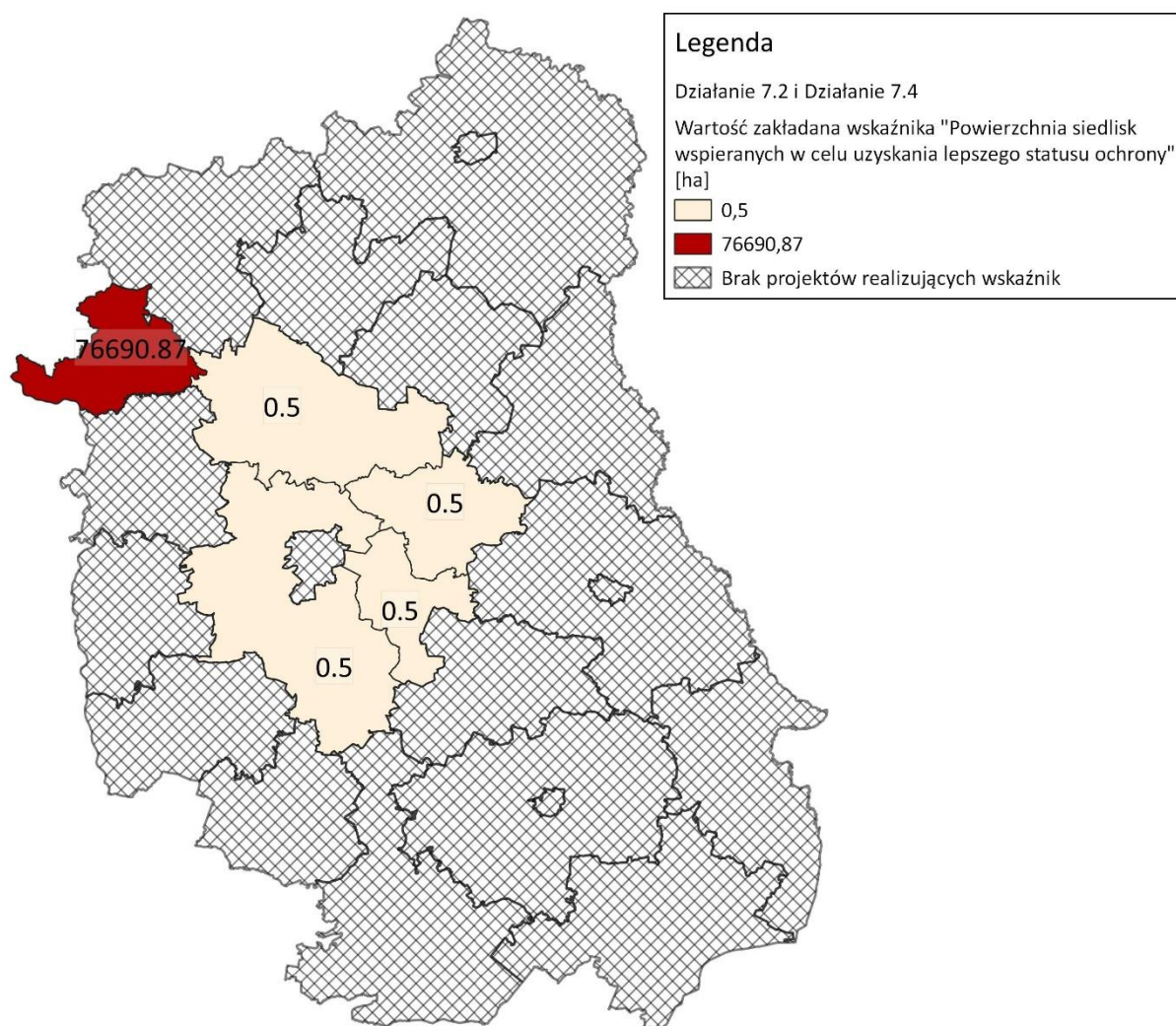
Tabela 4 Stopień osiągnięcia programowych wskaźników produktu i rezultatu bezpośredniego Działania 7.2 i 7.4

Nazwa wskaźnika	Wartość docelowa zakładana w Programie/SZOOP	Wartość docelowa zakładana w UoD	Wartość docelowa osiągnięta w projektach	Stopień osiągnięcia wartości docelowej zakładanej w Programie/SZOOP
Powierzchnia siedlisk wspartych w celu uzyskania lepszego statusu ochrony (CI23) [ha]	76691	76692,87	0	0,00%
Liczba wspartych obiektów związanych z ochroną przyrody [szt.]	24	24	1	4,17%

Źródło: baza SL2014, stan na 31.05.2021 r.

Zakładane efekty wsparcia są istotne w skali całego regionu. **Powierzchnia wspartych siedlisk stanowić będzie 3,1% powierzchni regionu i aż 13% ogółu powierzchni obszarów prawnie chronionych w województwie lubelskim.**

Mapa 4 Wartość docelowa wskaźnika rezultatu bezpośredniego „Powierzchnia siedlisk wspieranych w celu uzyskania lepszego statusu ochrony”

Źródło: baza SL2014, stan na 31.05.2021 r.

Podsumowując, postępy rzeczowe w projektach zakończonych Działania 7.2 i 7.4 należy ocenić jako zadowalające z punktu widzenia zakładanych wartości docelowych na poziomie Programu i adekwatne do postępów finansowych. Są one ponadto istotne dla ochrony bioróżnorodności na obszarach ochrony przyrody, ze względu na objęcie wsparciem 13% ich ogólnej powierzchni.

3.2.2 Efekty ekologiczne oraz społeczno-gospodarcze wsparcia w ramach Działania 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej i Działania 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Instrumentów Terytorialnych dla Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego

Lubelszczyzna charakteryzuje się bardzo wysokimi walorami przyrodniczymi oraz różnorodnością biologiczną i krajobrazową, w jej obrębie występuje wiele rzadkich i zagrożonych zanikiem gatunków oraz siedlisk przyrodniczych. System obszarów chronionych w województwie lubelskim obejmuje m.in. 2 parki narodowe, 86 rezerwatów przyrody oraz 17 parków krajobrazowych (tych ostatnich najwięcej w Polsce) – stanowiących razem 9,56% powierzchni województwa. Do głównych wyzwań regionu w obszarze ochrony różnorodności biologicznej, wskazywanych m.in. w Programie Ochrony Środowiska Województwa Lubelskiego na lata 2020-2023 i akcentowanych również przez badanych przedstawicieli instytucji eksperckich należą:

- zmiany w prowadzeniu gospodarki rolnej – intensyfikacja rolnictwa, zwiększenie zużycia nawozów sztucznych, zaniechanie użytkowania kośnego i wypasu; w wyniku czego następuje sukcesja ekologiczna czyli zarastanie pastwisk, zmiana ich charakteru, zanik gatunków,
- presja turystyczna na najcenniejsze obszary o wysokich walorach przyrodniczych,
- presja urbanizacyjna na tereny podmiejskie oraz tereny użytkowane rolniczo,
- niska świadomość społeczna związana z wprowadzaniem nowych form ochrony przyrody oraz wdrażaniem działań ochronnych,
- zmiany klimatyczne i związane z nimi zaburzenia gospodarki hydrologicznej oraz inwazja gatunków obcych.

Przedsięwzięcia Działania 7.2 i 7.4 w dużej mierze przyczyniają się do odpowiedzi na powyższe wyzwania poprzez zastosowane mechanizmy i rozwiązania, w tym: ograniczenie antropopresji na cenne przyrodnicze obszary, zachowanie lub odnowienie siedlisk i ekosystemów fauny i flory, rewitalizację terenów zielonych oraz regulację stosunków wodnych na terenach miejskich, a także edukację ekologiczną. W mniejszym stopniu inwestycje te przyczyniają się do zwalczania obcych gatunków oraz naturalnej odbudowy łąk

i ograniczania negatywnych skutków przemysłowego rolnictwa. Wśród niekwantyfikowalnych efektów ekologicznych należy wskazać wpływ interwencji na zachowanie bioróżnorodności biologicznej i powstrzymanie procesu utraty cennych siedlisk przyrodniczych oraz populacji zagrożonych gatunków. Odbywa się to m.in. poprzez ochronę *ex situ* prowadzoną m.in. w ramach projektu Działania 7.2 *Budowa obiektów dla zwierząt zagrożonych wyginięciem na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu, pełniącego funkcję przygranicznego ośrodka kwarantannowania i przetrzymywania zwierząt nielegalnie wwiezionych do strefy Schengen* - kontynuacja projektów zrealizowanych w latach 2009-2015, współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego. Jest to jedyny tego rodzaju obiekt na terenie województwa lubelskiego. Jak wynika z analizy WoD, zwierzęta, które w wyniku działań projektowych znajdą się w kolekcji ZOO, stanowią cenny materiał genetyczny, dzięki któremu, przy dobrym planowaniu i skoordynowanej hodowli, możliwe będzie zasilenie populacji żyjących na wolności lub budowanie nowych.

Kolejny projekt Działania 7.2 *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepreszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie* zakłada czynną ochronę przyrodniczą poprzez zwiększenie miejsc gniazdowania chronionych gatunków ptaków gniazdujących w dziuplach i półdziuplach, w celu zwiększenia ich liczebności na OCK „Pradolina Wieprza” w sąsiedztwie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie. Jak wynika z wywiadu z przedstawicielem OEE, zamontowano 27 skrzynek dla ptaków, co pozwoli na stworzenie warunków do długotrwałej poprawy stanu siedlisk *in situ* tj. w miejscach ich naturalnego występowania. Ponadto, w ramach projektu założono, że to OEE będzie centrum nadzorującym ochronę czynną, co należy wskazać jako dobrą praktykę, gdyż pozwoli to na sukcesywne monitorowanie efektów wdrożonych działań.

W Działaniu 7.4, realizacja projektu *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF* przyczyniła się do odnowy i udostępnienia obszarów cennych przyrodniczo oraz obszarów zieleni miejskiej poprzez wykonanie prac pielęgnacyjnych zieleni Parku Ludowego. W wyniku przeprowadzonych działań zapewniono odpowiednie warunki do wegetacji roślin i życia zwierząt tam występujących. Jak wynika z analizy WoD nowe nasadzenia mają także za

zadanie m. in. kompensację utraconych siedlisk. W celu ochrony i zwiększania bioróżnorodności zostały powieszone budki dla nietoperzy, ptaków i owadów. Ponadto projekt objął przygotowanie dokumentacji technicznej oraz przyrodniczej dla Parku Ludowego, zawierającej opis stanu istniejącego wraz z analizą potrzeb i planem ochrony gatunków i siedlisk. Jak wynika z analiz w ramach studium przypadku projektu, podjęte działania poprawią znacząco stan istniejącej zieleni parkowej, jak również zwiększą dostępność do zasobów parku.

Drugi projekt Działania 7.4 *Zielony LOF* odpowiada na zidentyfikowane problemy niedostatecznego wykorzystania terenów zielonych na terenie 5 gmin LOF. Działania przewidziane w projekcie zakładają wprowadzanie rozwiązań pozytywnie wpływających na jakość tzw. miejskiej zielonej infrastruktury oraz przeciwdziałających czynnikom powodującym zmniejszenie powierzchni tych terenów i powstawanie zjawiska „miejskich wysp ciepła”. Przewiduje się, iż zachowanie w przestrzeni miasta powierzchni niezabudowanych i istniejących obszarów zieleni wysokiej zmniejszy emisję dwutlenku węgla do atmosfery oraz zwiększy retencjonowanie wody opadowej⁹. Jak wynika z analizy WoD w ramach projektu *Zielony LOF* zaplanowano szereg działań sprzyjających ochronie cennych siedlisk przyrodniczych, w tym m.in.: modernizację Parku Miejskiego w Lubartowie oraz uporządkowanie i oczyszczenie stawu parkowego, rewitalizację i ochronę terenów zielonych miasta Świdnik, w tym nowe nasadzenia drzew, krzewów, żywopłotów, trawników, wykonanie dendrologii i pielęgnacji drzew w Zabytkowej Alei Lipowej w Gminie Niemce. Realizacja projektu *Zielony LOF*, jak wynika z analizy WoD, przyczyni się również do udostępnienia i ochrony zasobów naturalnych m.in. poprzez udostępnienie koryt rzecznych na cele rekreacyjne, ograniczenie niekontrolowanej ekspansji zabudowy mieszkaniowej i letniskowej na terenach o wysokich walorach przyrodniczych w strefie LOF.

Zdaniem przedstawiciela biura ZIT w Lublinie, realizacja projektu w formule partnerskiej pozwoliła na bardziej systemowe/kompleksowe podejście do odpowiedzi na wyzwania związane z ochroną bioróżnorodności na terenach gmin ZIT. W efekcie nastąpiło wyrównanie szans rozwojowych poszczególnych JST oraz pełniejsza ochrona przyrody na terenie LOF. Zdaniem przedstawiciela IZ, dzięki partnerstwu możliwe jest zintegrowane, a tym samym

⁹ [Zielony LOF](#)

bardziej skuteczne działanie odpowiadające na problemy związane z niedostatecznym wykorzystaniem terenów zielonych, stanowiących o przyrodniczej i turystycznej atrakcyjności gminy. Pozytywnie należy więc ocenić mechanizm premiowania projektów partnerskich. W przyszłej perspektywie finansowej warto kontynuować preferowanie realizacji projektów w obszarze ochrony różnorodności biologicznej przez więcej niż jedną gminę.

W projekcie *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF* wykorzystano także rozwiązania z zakresu zielono-niebieskiej infrastruktury, której istotą jest połączenie celów i zadań związanych z gospodarowaniem wodami z różnymi formami zieleni. Projekt obejmuje montaż systemu odwadniającego pod parkiem, dzięki czemu woda z terenu parku jest odprowadzana drenami do rowu melioracyjnego, skąd kierowana jest do przepompowni oraz rzeki¹⁰. Projekt stanowi też ważną rolę w kontekście rozwiązań służących adaptacji do zmian klimatycznych. Jak wynika z wywiadu z przedstawicielem Departamentu Środowiska UMWL, zaletą rozwiązań z zakresu zielonej infrastruktury jest to, że mogą oddziaływać one zarówno na bioróżnorodność, turystykę, jak i minimalizować zagrożenia związane z gwałtownymi warunkami pogodowymi, tj. powodzią i suszą. Dzięki odpowiedniemu planowaniu przestrzennemu połączonemu z analizą warunków dla zagospodarowania wód deszczowych możliwe jest maksymalne wykorzystanie potencjału terenów zielonych oraz przeciwdziałanie zaburzeniom gospodarki wodnej na terenach miejskich.

Należy wspomnieć, że Park Ludowy w Lublinie stanowi ważny element w strukturze ekologicznej regionu. Znajduje się on w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki Bystrzycy, będącej głównym korytarzem ekologicznym na tym obszarze. Ze względu na położenie nad brzegiem rzeki Bystrzycy, rewitalizacja przyrodnicza tego miejsca będzie miała pozytywne oddziaływanie nie tylko dla miasta, ale całego LOF (16 gmin). Jak wynika z analizy WoD, zachowanie i ochrona zieleni, zanikającej i zdegradowanej w Parku zapobiegnie fragmentacji terenów zielonych i pozwoli na tworzenie połączeń z istniejącymi naturalnymi terenami zielonymi w dolinie rzeki Bystrzycy. Ciągłość, wzdłuż korytarzy ekologicznych, odpowiednich terenów zielonych jest istotna z uwagi na przenikanie się i różnicowanie sąsiadujących ze

¹⁰ [Rewitalizacja Parku Ludowego w Lublinie](#)

sobą obszarów. Połączenia takie sprzyjają regeneracji i wymianie powietrza oraz zachowaniu różnorodności biologicznej w całym opisywanym obszarze LOF. Warto zaznaczyć, że inwestycja *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF* została nominowana w konkursie Top Inwestycje Komunalne 2021, którego celem jest wyróżnienie i promocja prorozwojowych inwestycji wdrażanych przez samorządy¹¹.

Istotną rolę dla zahamowania spadku różnorodności biologicznej i jej ochrony na obszarach cennych przyrodniczo pełnią plany ochrony opracowywane dla parków narodowych, rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych oraz dla obszaru NATURA 2000 lub jego części. Rola planów ochrony obejmuje w szczególności inwentaryzację i waloryzację cennych na danym obszarze ekosystemów, siedlisk, gatunków roślin, zwierząt, grzybów oraz wytyczne odnoszące się do tego, jakie działania ochronne należy prowadzić w poszczególnych formach ochrony przyrody i jakie są potrzeby w tym zakresie. Jak wynika z wywiadu z przedstawicielami RDOŚ, rola PO jest kluczowa dla ochrony różnorodności biologicznej. Dzięki istnieniu tych dokumentów możliwy jest monitoring stanu przyrody w dłuższym okresie (plany ochrony obowiązują przez okres 20 lat).

Projekt Działania 7.2 *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepreszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie* odpowiada na powyższe wyzwania, związane z niepełną inwentaryzacją walorów przyrodniczych znajdujących się we wspartych parkach krajobrazowych oraz potrzebą zapewnienia czynnej ochrony. Ponadto, jak wynika z wywiadu z przedstawicielem RDOŚ w Lublinie, w przygotowaniu jest 10 planów ochrony dla rezerwatów. Przygotowanie dokumentacji technicznej oraz przyrodniczej, w tym inwentaryzacji przyrodniczej, planu ochrony gatunków i siedlisk, opisu stanu istniejącego wraz z analizą potrzeb i opcji, przewidziano także jako element projektów Działania 7.4, zarówno w rewitalizacji przyrodniczej Parku Ludowego w Lublinie, jak i w projekcie *Zielony LOF* w działaniach realizowanych dla gminy Spiczyn (inwentaryzacja zasobów przyrodniczych oraz programu ochrony siedlisk i gatunków Nadwieprzańskiego Parku Krajobrazowego).

¹¹Zgłoszone do konkursu inwestycje komunalne oceniane będą m.in. według kryterium: walory estetyczne, funkcjonalność, nowatorstwo, współpraca z lokalną społecznością na etapie projektowania inwestycji, [Rewitalizacja Parku Ludowego w Lublinie 2](#)

Projekty Działania 7.2 i 7.4 odpowiadają również na potrzeby związane z ograniczeniem antropopresji na obszary cenne przyrodniczo poprzez uporządkowanie i skanalizowanie ruchu turystycznego, a czasem nawet jego rozproszenie. Potwierdzają to zarówno wywiady pogłębione, jak i wyniki badania ilościowego beneficjentów. Dzięki wykorzystaniu różnorodnych rozwiązań infrastrukturalnych, możliwe jest zabezpieczenie terenów występowania cennych zasobów różnorodności biologicznej i zapobieganie ingerencji w siedziby gatunków chronionych. Rozwiązania infrastrukturalne sprzyjające kanalizacji ruchu turystycznego obejmują m.in.: ścieżki i szlaki turystyczne, zarówno piesze jak i rowerowe, kładki, elementy małej infrastruktury (ławki, stoliki parkowe, leżaki, altany, stojaki na rowery, kosze na śmieci). W projekcie Działania 7.2 *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczebrzeszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie* zaplanowano wytyczenie ścieżki edukacyjnej, co przełoży się na redukcję antropopresji, a z czasem przyczyni się do samoczynnej odbudowy zniszczonych siedlisk. Jak wynika z analiz przeprowadzonych w ramach studium przypadku rewitalizacji przyrodniczej Parku Ludowego w Lublinie, wśród działań projektowych zapewniono ścieżki dydaktyczne, na których ustawiono tablice informacyjne, zapewniono też infrastrukturę służącą rozwojowi aktywnych form turystyki m.in. przystań kajakową z drewnianymi pomostami, place zabaw z urządzeniami linowymi dla różnych grup wiekowych. Obszar całego parku wyposażono w małą architekturę: ławki, stoliki parkowe, leżaki parkowe i meble granitowe. Aby ułatwić mieszkańcom dostanie się do parku, nad rzeką Bystrzyca wybudowano dwupoziomą kładkę pieszo-rowerową, którą dodatkowo wyposażono w iluminację. Kładka pełni funkcję punktu widokowego.

Zdaniem badanego przedstawiciela ZLPK Lubartów, zasadniczą rolę dla wzmocnienia mechanizmów kanalizacji ruchu turystycznego pełnią opracowywane plany ochrony, które uwzględniają udostępnienie przestrzeni parków dla turystów, ale też dostarczają wytyczne dotyczące uporządkowania tego ruchu, tudzież jego rozproszenia¹². Tym samym, projekty realizowane w ramach Działania 7.2 i 7.4 przyczynią się do udostępnienia zasobów naturalnych turystom i mieszkańcom regionu w sposób kontrolowany, dzięki odpowiednim

¹² TDI z przedstawicielem ZLPK w ramach studium przypadku.

mechanizmom ochrony, w związku z czym możliwe będzie zachowanie stanu przyrody w jego najbardziej atrakcyjnej i nienaruszonej formie.

Zdaniem beneficjentów Działania 7.2 i 7.4 objętych badaniem ilościowym, ograniczanie antropopresji poprzez kanalizację ruchu turystycznego należy do działań sprzyjających ograniczeniu spadku powierzchni o wysokiej różnorodności biologicznej i zasobach naturalnych. Wśród innych mechanizmów beneficjenci wskazują działania związane z ochroną czynną ekosystemów, siedlisk i gatunków roślin, zwierząt i grzybów, opracowywanie dokumentów planistycznych dla parków krajobrazowych i rezerwatów przyrody oraz tworzenie tzw. zielonej infrastruktury, szczególnie na obszarach miejskich.

Projekty Działania 7.2 w niewielkim zakresie odpowiadają na wyzwania związane z ekspansją gatunków inwazyjnych na terenach o wysokich walorach przyrodniczych oraz odchodzenia od gospodarki pasterskiej i łąkowej. Zdaniem przedstawicieli instytucji eksperckich (RDOŚ Lublin) ograniczenie wypasu zwierząt (owiec, bydła) prowadzi do zarastania i zatracenia walorów przyrodniczych skarp i zboczy porośniętych murawami kserotermicznymi, z kolei zbyt wysoka roślinność nie sprzyja gniazdowaniu ptaków wodnych, których siedliskiem jest roślinność ciepłolubna¹³. Murawy kserotermiczne wykazują wysoką wrażliwość na zmianę sposobu użytkowania oraz na zmieniające się warunki siedliskowe. W wyniku czego murawy należą do najsilniej zagrożonych elementów środowiska przyrodniczego¹⁴. Do zachowania takich siedlisk murawowych konieczne jest prowadzenie zabiegów czynnej ochrony takich jak: wypas, koszenie roślinności, usuwanie drzew i krzewów. Jak akcentuje Program Ochrony Środowiska Województwa Lubelskiego, w świetle zmian klimatycznych istotne będzie utrzymanie tradycyjnych metod gospodarowania (np. wypas, koszenie), a także ekologizacja produkcji rolnej, zwłaszcza gospodarki łąkowej.¹⁵

Największe powierzchnie muraw kserotermicznych znajdują się w okolicach Zakłodzia, Kawęczynka oraz na południowy zachód od Szczebrzeszyna¹⁶, a więc na terenie

¹³ TDI z przedstawicielem ZLPK.

¹⁴ Ochrona muraw kserotermicznych i torfowisk, Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Lublinie.

¹⁵ Program Ochrony Środowiska Województwa Lubelskiego na lata 2020-2023 z perspektywą do roku 2027, Samorząd Województwa Lubelskiego, Lublin, 2019.

¹⁶ [Szczebrzeszyński Park Krajobrazowy](#)

Szczebrzeszyńskiego Parku Krajobrazowego, który objęty zostanie w ramach interwencji RPO WL 2014-2020 planem ochrony. Zbiorowiska muraw obecne są także w okolicach Kazimierza Dolnego, a więc Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Problem ten zostanie jednak rozwiązany w interwencjach OP 7 RPO WL 2014-2020 w ograniczonym stopniu.

Istotnym elementem wpływającym na prowadzenie działań ochronnych na terenie parków krajobrazowych jest, zdaniem badanego przedstawiciela ZLPK, własność tych terenów (parki krajobrazowe nie stanowią wyłącznej własności ZLPK). Należą one zarówno do Lasów Państwowych, jak też do prywatnych właścicieli, np. rolników, w których gestii leży udostępnienie danych terenów dla prowadzenia działań ochronnych. Zdaniem przedstawiciela RDOŚ w Lublinie sprzężenie gospodarki rolniczej i wypasu zwierząt mogłyby przyczynić się do odciążenia takich instytucji jak RDOŚ. Wówczas działania ochronne byłyby realizowane „przy okazji”. Istotne jest w tym celu uświadamianie rolników/osób zamieszkujących tereny PK na temat cennych siedlisk i gatunków, występujących w obrębie ich gospodarstw. Oprócz aspektu informacyjno-edukacyjnego, niezbędne są jednak odpowiednie zachęty dla rolników/osób prowadzących gospodarstwa rolne do gospodarowania na terenie parków krajobrazowych. Dobrą praktyką w zakresie działań sprzyjających realizacji tradycyjnych form rolnictwa oraz efektywnemu wykorzystaniu zasobów naturalnych może być projekt współfinansowany ze środków RPO województwa małopolskiego o nazwie „*Utrzymanie różnorodności biologicznej łąk i pastwisk górskich poprzez prowadzenie gospodarki pasterskiej*” realizowany w ramach OP 6 Dziedzictwo regionalne (Działanie 6.2 Ochrona różnorodności biologicznej), którego celem jest ochrona ekosystemów, siedlisk i gatunków roślin, zwierząt i grzybów¹⁷. Główne zadanie w ramach wspomnianej interwencji polega na powstrzymaniu zjawiska wtórnej sukcesji na cennych przyrodniczo obszarach małopolskich Karpat (Parki Krajobrazowe, Obszary chronionego krajobrazu, Zespoły przyrodniczo krajobrazowe oraz Natura 2000) poprzez prowadzenie kontrolowanego wypasu owiec na ok. 3 tys. Ha, zastępującego maszyny (traktory i kosiarki). Projekt jest przykładem inwestycji o szerokim zasięgu i wysokiej skuteczności ze względu na wypracowane standardy działania w zakresie prowadzenia działań ochronnych w sposób efektywny i zrównoważony. Na uwagę zasługuje wartość dodana projektu w postaci

¹⁷ Beneficjentem projektu jest województwo małopolskie.

utrzymania kultury baców i zapewnienie ciągłości dla gospodarki pasterskiej, a także aspekt edukacyjny w postaci szkolenia dla baców¹⁸.

Z uwagi na fakt, iż Lubelszczyzna jest regionem w przeważającej mierze rolniczym (użytki rolne, do których zalicza się także łąki i pastwiska, w województwie lubelskim w 2019 r. stanowiły 88,1% ogólnej powierzchni gruntów rolnych w województwie¹⁹), należy objąć ochroną zwłaszcza te rejony, gdzie gospodarka rolnicza prowadzona jest w sposób zbyt intensywny, przyczyniający się do degradacji cennych zasobów przyrodniczych. Dla osiągnięcia tych celów niezbędna będzie realizacja zapisów planów ochrony dotyczących ochrony czynnej oraz położenie nacisku w przyszłej perspektywie finansowej na działania mające na celu propagowanie tradycyjnych form rolnictwa wraz z elementami edukacyjnymi i zachętami finansowymi dla rolników posiadających gospodarstwa i użytkujących w obrębie łąk i pastwisk.

Efekty społeczno-gospodarcze zwiększania dostępności zasobów naturalnych

W zbiorze efektów udostępniania zasobów naturalnych można wskazać szereg potencjalnych skutków o charakterze społeczno-ekonomicznym. Projekty Działań 7.2 i 7.4 – zdaniem beneficjentów i respondentów badania ilościowego CAWI - przyczyniają się do nadania nowych funkcji obszarom cennym przyrodniczo, jak również zwiększenia ich wartości społeczno-ekonomicznej. Efekty społeczne generowane przez te interwencje wynikają przede wszystkim ze zwiększenia dostępności zasobów przyrodniczych, w wyniku uzyskania przez nich funkcji rekreacyjnych. Efekty te związane są z poprawą jakości i komfortu życia mieszkańców, większą możliwością zwiększenia kontaktu z naturą oraz większą świadomością społeczną dotyczącą zasobów przyrodniczych Lubelszczyzny.

Projekty wpływają na rozwój oferty spędzania czasu wolnego w otoczeniu przyrody. Jak wynika z analizy WoD, projekt Działania 7.4 *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF* stanowi odpowiedź na zdiagnozowane potrzeby społeczne w zakresie rekreacji i aktywnego

¹⁸ Ewaluacja wpływu projektów realizowanych w ramach 6. osi priorytetowej Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Małopolskiego na lata 2014-2020 „Dziedzictwo regionalne” na podniesienie atrakcyjności i konkurencyjności regionu, Evalu, 2020.

¹⁹ Rolnictwo w województwie lubelskim, US w Lublinie, 2020.

wypoczynku na świeżym powietrzu. Ponadto, park jest wyposażony w infrastrukturę sanitarną zabezpieczającą przed zanieczyszczeniem gleby (toalety, kosze na śmieci, kosze na psie odchody). Biorąc pod uwagę ponad dwukrotne przekroczenie w ramach projektu wskaźnika rezultatu Wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin w objętych wsparciem miejscach należących do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego oraz stanowiących atrakcje turystyczne (wg stanu na 31.05.2021 r. liczba odwiedzających Park Ludowy wyniosła 125143 os. przy zakładanych początkowo 61917 os.) można stwierdzić, że realizacja projektu w znaczący sposób przyczyniła się do wzrostu atrakcyjności turystycznej stolicy regionu, stwarzając dostęp do miejsca atrakcyjnego turystycznie, przy zachowaniu jego walorów przyrodniczych. Efekt interwencji w postaci zwiększenia atrakcyjności turystycznej miejsc o dużym potencjale zasobów przyrodniczych, związany ze wzrostem liczby użytkowników wspartej infrastruktury potwierdzają wyniki badania ilościowego wśród beneficjentów. Respondenci wskazują również na zaistniały wzrost liczby wydarzeń, projektów edukacji ekologicznej na obszarze realizacji projektu. Wyniki analizy kontrfaktycznej pokazują jednak, że efekt ten zostałby uzyskany również bez wsparcia środków RPO WL 2014-2020 ze względu na duże zainteresowanie mieszkańców miast zieloną miejską infrastrukturą w czasach pandemii.

Wśród efektów projektów beneficjenci Działań 7.2 i 7.4 w badaniu ilościowym wskazali również na poprawę wizerunku, wzrost prestiżu obszaru realizacji projektu. Przykładem jest realizacja projektu *Zielony LOF*, który przyczynia się do podniesienia atrakcyjności terenów zielonych poprzez poprawę estetyki przestrzeni miejskiej i ładu przestrzennego. Jak wynika z wywiadu z przedstawicielem ZIT, również i w tym przypadku wskaźnik rezultatu mierzący liczbę odwiedzin na obszarze interwencji zostanie znacznie przekroczony w stosunku do założeń.

Należy jednak podkreślić, iż - jak wynika z CAWI z beneficjentami obu Działań - wzmocnienie efektu w postaci poprawy estetyki krajobrazowej wymaga dalszych inwestycji. Podobnie też nadawanie walorów rekreacyjnych i turystycznych rewitalizowanym terenom zielonym wymaga dalszych działań inwestycyjnych po zakończeniu projektu.

Wywiady jakościowe z przedstawicielami instytucji (m.in. ZIT) potwierdzają, że realizacja inwestycji zarówno w przypadku rewitalizacji Parku Ludowego jak i projektu *Zielony LOF* spełniła oczekiwania społeczne dotyczące wyznaczania miejsc do indywidualnej, rodzinnej

lub grupowej rekreacji, przy jednoczesnym kontakcie z przyrodą. Projekty przyczyniły się również do większej promocji tych miejsc²⁰.

Inwestycje w ramach Działania 7.2 i 7.4 przynoszą także efekt zwiększenia świadomości społecznej na temat wpływu człowieka na środowisko oraz odpowiedzialności, jaka się z tym wiąże, poprzez edukację ekologiczną, stanowiącą niejednokrotnie element projektu. Zdaniem beneficjentów, aspekt edukacyjny nadal należy wzmacniać po zakończeniu projektu, np. poprzez realizację wydarzeń, projektów z zakresu edukacji ekologicznej. Wyniki analizy kontrfaktycznej pokazują, że wsparcie projektu rewitalizującego Park Ludowy w Lublinie nie przyniosło efektu netto w zakresie zwiększenia portfela działań edukacji ekologicznej po zakończeniu działań projektowych. Wynika to w dużej mierze z oddziaływania edukacyjnego inwestycji projektowych, które poprzez swoje oznaczenia i opisy spełniają funkcje edukacyjne.

W konsekwencji wzrostu atrakcyjności turystycznej obszaru, nadania nowych funkcji obszarom o cennych zasobach przyrodniczych, można wskazać także na potencjał efektu gospodarczego. Należy jednak podkreślić, że kwantyfikowalne efekty Działania 7.2 i 7.4 w postaci wzrostu takich wskaźników, jak: wskaźnik zatrudnienia, zwiększenie ruchu turystycznego, pojawienie się dodatkowych inwestycji – wykazać będzie można dopiero po zakończeniu projektów realizowanych w ramach obu Działania. Wyniki analizy kontrfaktycznej pokazują, że wzrost liczby użytkowników tzw. miejskiej zielonej infrastruktury wystąpiłby nawet bez wsparcia RPO WL 2014-2020, co związane jest z silną potrzebą rekreacji w miejscu zamieszkania w gminach LOF.

Wskaźnik rezultatu Wzrost zatrudnienia we wspieranych podmiotach (innych niż przedsiębiorstwa), założony w dwóch projektach Działania 7.2, na moment realizacji badania nie został jeszcze osiągnięty:

- *Budowa obiektów dla zwierząt zagrożonych wyginięciem na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu, pełniącego funkcję przygranicznego ośrodka kwarantannowania i przetrzymywania zwierząt nielegalnie wwiezionych do strefy Schengen - kontynuacja projektów zrealizowanych w latach 2009-2015,*

²⁰ TDI z przedstawicielem biura ZIT.

współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego – zakładana wartość docelowa: 5,00 EPC,

- *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepreszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie*: zakładana wartość docelowa: 1,00 EPC.

W przypadku projektu *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF* nie można mówić o wystąpieniu efektu netto w postaci wzrostu zatrudnienia. W gminie kontrfaktycznej LOF odnotowano wzrost zatrudnienia w obszarze edukacji ekologicznej, podczas gdy w projekcie Działania 7.2 nie odnotowano przedmiotowego efektu.

Wywiad z instytucjonalnym odbiorcą wsparcia (ZLPK) wskazuje, że zwiększenie atrakcyjności turystycznej miejsc o dużym potencjale zasobów przyrodniczych, związanej ze wzrostem liczby osób odwiedzających te miejsca, stanowi potencjał do rozwoju gospodarczego danej lokalizacji. Jak wynika z wywiadu przeprowadzonego w ramach studium przypadku projektu *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepreszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie*, w przypadku Nadwieprzańskiego Parku Krajobrazowego istnieje potencjał dla rozwoju działalności usługowo-turystycznej. Obszar ten jest bowiem w niewielkim stopniu nasycony firmami usługowymi. W przypadku Kazimierskiego Parku Krajobrazowego zaś, projekt może stanowić impuls do zmiany bieżącej oferty firm i ukierunkowania jej na usługi w większym stopniu przyczyniające się do ochrony różnorodności biologicznej. Na przykład, zamiast ofert wycieczek samochodowych, oferowane mogą być wędrowki piesze mające na celu podglądanie ptaków.

Jak wynika z analizy dokumentacji projektu *Zielony LOF*, w wyniku polepszenia jakości przestrzeni ekologicznej oraz rewitalizacji terenów zielonych nastąpi zmiana postrzegania gmin przez turystów i przedsiębiorców, co przyczyni się do rozwoju gospodarczego regionu.

3.2.3 Efekty dodatkowe wsparcia w Działaniu 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej i Działaniu 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Instrumentów Terytorialnych dla Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego

Projekty w Działaniach 7.2 i 7.4 przyczyniły się – zdaniem beneficjentów objętych badaniem ilościowym - do wystąpienia efektów dodatkowych. Beneficjenci wskazywali, że w wyniku realizacji projektu nawiązali współpracę z instytucjami edukacyjnymi /organizacjami pozarządowymi/ przedsiębiorcami jako odbiorcami lub współtwórcami działań projektowych (wskazało tak 3 na 4 beneficjentów), a także, że rozwinęli usługi/produkty dla osób dorosłych, w tym seniorów, oraz dla dzieci i rodzin (4 na 4 beneficjentów) (**efekt impulsu**). Nie obyło się również bez wdrożenia innowacyjnych rozwiązań. W przypadku Działania 7.4 uruchomiono nową usługę poprzez wprowadzenie Punktu Informacji Turystycznej w projekcie *Zielony LOF* oraz zainstalowano kamery zliczające ruch turystyczny na obszarze rewitalizowanego Parku Ludowego (**efekt innowacji**).

Obiekty o charakterze użytkowo-rekreacyjnym, jak również ośrodki edukacji ekologicznej, szczególnie te pełniące, oprócz wiodącej funkcji edukacyjnej także funkcje rekreacyjne, mogą stanowić miejsca przyciągające nie tylko okolicznych mieszkańców i turystów, ale też potencjalnych partnerów, co powinno mieć istotne znaczenie dla rozwoju infrastruktury turystycznej i turystyki przyrodniczej (**efekt dźwigni**²¹)²². Ośrodek Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie, którego modernizacja jest częścią projektu Działania 7.2 *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepreszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie*, zdaniem badanego przedstawiciela OEE, może przyczynić się również do promocji gminy. Analiza ekspercka potwierdza potrzebę realizacji tego typu projektów, nie tylko z uwagi na ich efekty związane z promocją gminy i regionu, ale też ze względu na różnorodność funkcji jakie mogą pełnić, a w efekcie odpowiadać na potrzeby różnych grup docelowych i wiekowych. Wśród ekspertów z obszaru ochrony przyrody, jak również badanych przedstawicieli IZ, wskazuje się na potrzebę ośrodków edukacji podejmujących tematykę związaną z ekologią i ochroną przyrody. Zwraca się jednak uwagę na konieczność tworzenia wielofunkcyjnych placówek w

²¹ Efektu dźwigni dotyczy dodatkowych inwestycji powstałych w wyniku wsparcia, np. otwierania się nowych punktów usługowych, etc.

²² TDI z ekspertem /przedstawicielem fundacji z obszaru ochrony przyrody.

celu zapewnienia potencjału dla ich rozwoju, a co za tym idzie, trwałości efektów interwencji. Wpisuje się to w trendy funkcjonowania tego rodzaju obiektów, które pełnią różnorodne funkcje, z wiodącą funkcją edukacyjną. Przykładem wielofunkcyjnej placówki jest „Zoom natury”²³, czyli teren położony nad Zalewem Janowskim pełniący funkcję parku rekreacji (o powierzchni ponad 10 ha). Głównym produktem Parku są również cztery interaktywne Laboratoria Wiedzy. Przedsięwzięcie realizowane w ramach Działania 7.1 łączy kilka branż: kulturową, przyrodniczą, rekreacyjną oraz edukacyjną i stanowi dobrą praktykę realizacji projektów sprzyjających zwiększaniu świadomości ekologicznej, jak również stanowiących impuls dla rozwoju gospodarczego (**efekt impulsu**). Innym przykładem jest Ośrodek Edukacji Lasy Janowskie, w ramach którego realizowana jest terenowa edukacja przyrodnicza. Ośrodek jest także miejscem realizacji konferencji, szkoleń i warsztatów, obiekt posiada również bazę noclegową i gastronomiczną²⁴. Jeszcze innym przykładem jest projekt „Wędrówka lubelskich żurawi”²⁵, łączący zarówno środowisko samorządowe, biznesu oraz organizacji działających na rzecz ochrony przyrody. Projekt, zdaniem przedstawiciela NGO, eksperta w obszarze ochrony przyrody – przyczynia się zarówno do ochrony charakterystycznego dla regionu żurawia jak i do uświadomienia społeczeństwa na temat sposobów ochrony. Projekt przyczynia się też do promocji województwa i turystyki przyrodniczej, zainteresowanie którą stopniowo rośnie. Z analiz eksperckich wynika, że istnieje potrzeba przedsięwzięć podchodzących wielowymiarowo do ochrony przyrody, wykorzystujących elementy edukacji przyrodniczej i rekreacji, co dodatkowo pozytywnie wpływa na rozwój gospodarczy. Istotne jest więc tworzenie różnorodnej oferty edukacyjno-ekologicznej oraz rekreacyjnej będącej jednym z elementów wielofunkcyjnych ośrodków edukacji ekologicznej. W tym celu ważne jest premiowanie wnioskodawców, którzy będą chcieli rozwijać tego rodzaju różnorodną ofertę z wiodącą funkcją edukacyjną.

Konieczne jest jednak uwzględnienie jako beneficjentów projektów związanych z budową ośrodków edukacji ekologicznej takich jednostek, które mają wystarczająco duży potencjał

²³ [Park Rekreacji Zoom Natury](#)

²⁴ [Lasy Janowskie](#)

²⁵ [Lubelskie żurawie](#). Projekt „Wędrówki lubelskich żurawi”, realizowany jest ze środków krajowych przez Fundację dla Przyrody. Partnerami przedsięwzięcia są Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Lublinie, Lubelski Węgiel „Bogdanka” S.A. oraz Poleski Park Narodowy.

do realizacji kompleksowych przedsięwzięć, w tym odpowiednie doświadczenie, zasoby kadrowe i organizacyjne, jak również trwałość finansowania. W przypadku województwa lubelskiego kluczowym beneficjentem w tym zakresie jest ZLPK, posiadający zdolności organizacyjne i kadrowe dla obsługi tego rodzaju projektu.

Podsumowując, realizowane w ramach Działania 7.2 i 7.4 interwencje przyczyniają się zarówno do poprawy zwiększania dostępności zasobów dziedzictwa naturalnego jak również do wystąpienia określonych efektów społecznych i gospodarczych. Środki RPO WL 2014-2020 umożliwiły realizację działań związanych z czynną ochroną bioróżnorodności w bardziej intensywnym wymiarze. Zdaniem beneficjentów objętych badaniem ilościowym, bez wsparcia finansowego w ramach RPO WL 2014-2020, nie mieliby oni możliwości zrealizować działań projektowych w takim zakresie, jakim umożliwiło dofinansowanie. Wartość dodaną RPO WL 2014-2020 w zakresie ochrony różnorodności biologicznej potwierdzają również wywiady pogłębione z przedstawicielami instytucji eksperckich i ZLPK. Istotne jest także zapewnienie równowagi między udostępnianiem zasobów naturalnych a zachowaniem cennych przyrodniczo obszarów poprzez rozwiązania kanalizujące ruch turystyczny. Zidentyfikowano potencjał społeczno-gospodarczy obiektów o charakterze użytkowo-rekreacyjnym, np. ośrodków edukacji ekologicznej, łączących funkcje edukacyjne z rekreacyjnymi. Obiekty takie mogą stanowić pewnego rodzaju nową jakość i koło napędowe rozwoju oferty turystycznej.

3.2.4 Założenia wsparcia w Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza. Spodziewane i osiągnięte efekty kwantyfikowalne

Celem Działania 7.3 jest racjonalne udostępnianie zasobów środowiska przy zachowaniu mechanizmów służących ochronie przyrody, wzmacnianie wykorzystania potencjału walorów środowiska przyrodniczego, a tym samym przyczynienie się do kreowania rozwoju gospodarczego w oparciu o nowe formy aktywności gospodarczej.

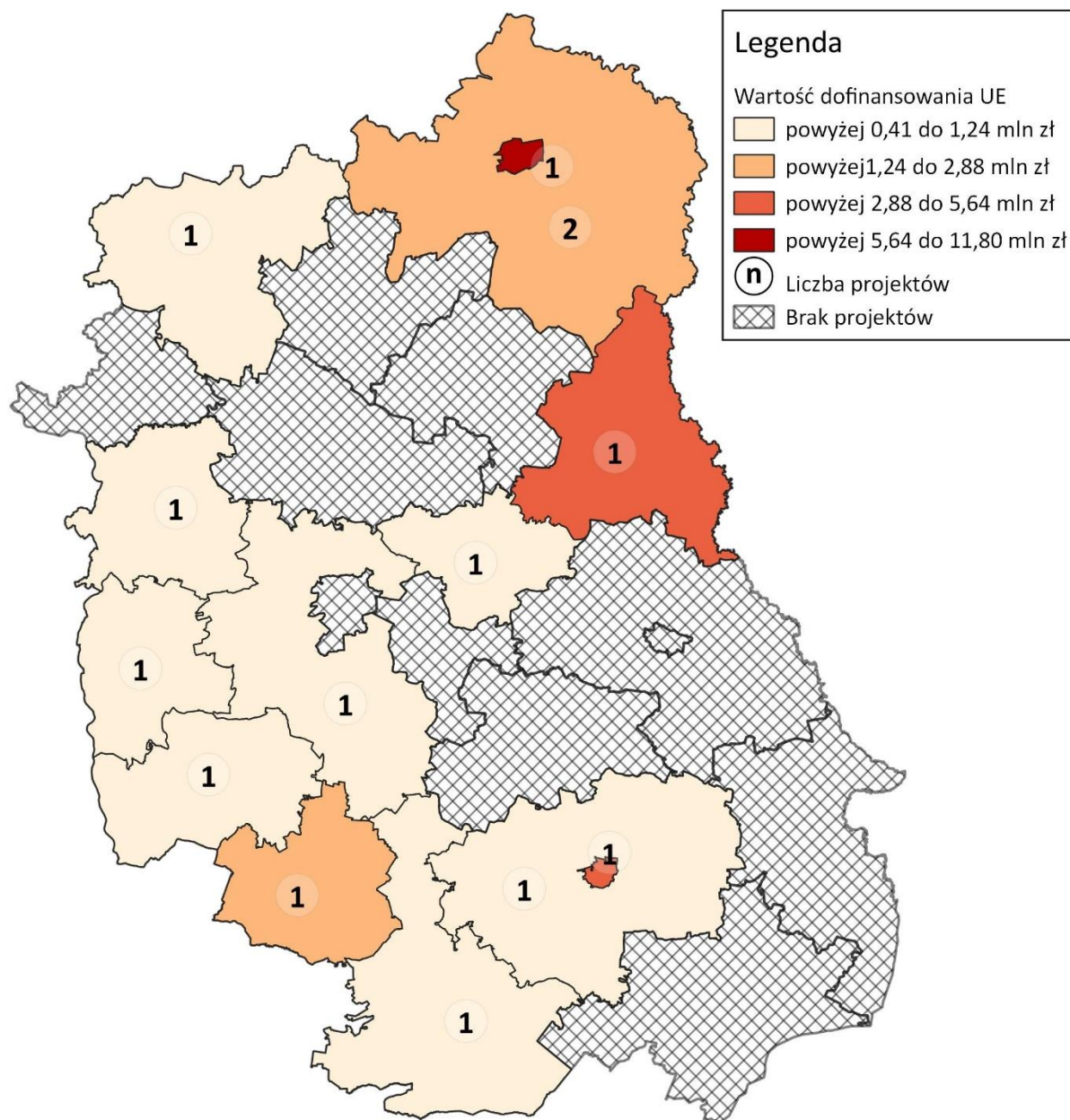
W logice interwencji dla Działania 7.3 założono, iż poprzez utworzenie bądź odnowienie szlaków turystycznych, w tym rowerowych, budowę bądź modernizację obiektów turystycznych i rekreacyjnych, utworzenie kiosków lub punktów informacji turystycznej wzrośnie liczba osób odwiedzających wsparte obszary, co przełoży się na powstawanie nowych form aktywności gospodarczej i poprawę jakości życia mieszkańców.

W okresie objętym ewaluacją przeprowadzono 2 nabory, jeden w trybie konkursowym i jeden w trybie pozakonkursowym (projekt: *Wykorzystanie walorów przyrodniczych doliny Krzny do celów edukacyjnych i turystycznych*- beneficjent Miasto Biała Podlaska). W obu naborach złożono 16 wniosków o dofinansowanie projektów, w tym 13 wniosków poprawnych formalnie o wartości 59,3 mln zł, w tym wkładzie UE w wysokości 38,93 mln zł. Podpisano 12 umów o łącznej wartości całkowitej 59,68 mln zł, w tym wartości dofinansowania UE wynoszącej 33,88 mln zł, co stanowi 101,22% alokacji przeznaczanej na Działanie 7.3 Turystyka przyrodnicza. Do dnia 31.05.2021 roku zakończono realizację 5 projektów.

Pod względem lokalizacji, projekty Działania 7.3 Turystyka przyrodnicza koncentrują się w zachodnich i północnych powiatach regionu, na terenach Obszaru Strategicznej Interwencji (OSI) Obszary gospodarczego wykorzystania walorów przyrodniczych i kulturowych.

Wskazuje to na wysoką trafność terytorializacji interwencji.

Mapa 5 Rozkład terytorialny projektów Działania 7.3 Turystyka przyrodnicza

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SL2014, stan na 31.05.2021 r.

Najwyższą wysokość dofinansowania uzyskały następujące interwencje: projekt pozakonkursowy *Wykorzystanie walorów przyrodniczych doliny Krzny do celów edukacyjnych i turystycznych*- beneficjent Miasto Biła Podlaska, projekt *Zwiększenie dostępności zalewu miejskiego w Zamościu jako miejsca aktywnej rekreacji w sąsiedztwie zamojskiego zespołu staromiejskiego*, beneficjent Miasto Zamość, projekt: *Zwiększenie dostępności do atrakcji turystycznych przygranicznych gmin poprzez rozwój ścieżek turystycznych i integrację z*

ponadregionalnym szlakiem turystycznym Green Velo – beneficjent: gmina Tucznia oraz projekt *Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski* – beneficjent Nadleśnictwo Janów Lubelski. W ramach Działania 7.3

Turystyka przyrodnicza możliwa była realizacja następujących typów projektów:

- roboty budowlane, modernizacja i wyposażenie infrastruktury ułatwiającej dostęp do miejsc i obszarów chronionych oraz służącej rozwojowi aktywnych form turystyki, w tym głównie obiektów służących zabezpieczeniu obszarów chronionych przed nadmierną i niekontrolowaną presją turystów m.in: budowa lub modernizacja ścieżek dydaktycznych, ścieżek rowerowych, szlaków, parkingów, punktów widokowych, wież widokowych, zadaszeń),
- roboty budowlane i modernizacja zintegrowanych szlaków turystycznych i wyposażenie ich w niezbędną infrastrukturę,
- tworzenie i poprawa funkcjonowania istniejących geoparków, parków krajobrazowych, centrów ochrony bioróżnorodności parków botanicznych, arboretów, ostoi zwierząt, mini zoo, wolier i innych form prezentacji przyrody także na terenach miejskich i wiejskich.

Wśród realizowanych interwencji typ 1 projektu reprezentowany jest w 6 projektach, obejmujących głównie wsparcie infrastruktury rowerowej oraz budowę towarzyszącej, małej infrastruktury z uwzględnieniem tzw. ścieżek dydaktycznych (Biłgoraj, Urszulin, Biała Podlaska, Tucznia, Puchaczów, Szczepieszyn). Typ projektu nr 2 realizowany jest w 3 projektach (Nadleśnictwo Kraśnik, gmina Łuków, Nałęczów). W kolejnych 3 projektach (Poniatowa, Nadleśnictwo Janów Lubelski, Zamość) realizowany jest typ projektu nr 3, w tym dwa projekty polegające na modernizacji zbiorników wodnych na terenach miejskich i jeden projekt tworzący arboretum²⁶. Podane liczebności projektów realizujących poszczególne typy projektów wskazują na kompleksowy charakter efektów uzyskanych w wyniku wsparcia.

Kwantyfikowalne efekty rzeczowe wsparcia. Skala i znaczenie efektów w regionie

²⁶ Arboretum - ogród dendrologiczny, dendrarium – miejsce, w którym kolekcjonuje się drzewa i krzewy oraz zwykle prowadzi się badania nad nimi.

W ramach interwencji założono utworzenie 95,42 km nowych szlaków turystycznych, z czego większość – 59,30 km w projekcie *Zwiększenie dostępności do atrakcji turystycznych przygranicznych gmin poprzez rozwój ścieżek turystycznych i integrację z ponadregionalnym szlakiem turystycznym Green Velo*, realizowanym przez Gminę Tuczną. Do dnia 31.05.2021 roku zakończono tworzenie 1,96 km nowych szlaków w 3 zakończonych projektach. Odnowiono także 2,20 km szlaku turystycznego w ramach projektu *Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej*, realizowanym przez Gminę Biłgoraj.

W realizowanych projektach założono także budowę 28,39 km nowych dróg/ścieżek rowerowych, z tego najwięcej – 18,10 km w projekcie *Budowa tras pieszo rowerowych w otoczeniu Poleskiego Parku Narodowego*, realizowanym przez Gminę Urszulin. Do dnia 31.05.2021 roku wybudowano 4,32 km nowych dróg rowerowych. Oprócz budowania nowych ścieżek wyznaczane są także nowe trasy rowerowe, modernizowane oraz przebudowywane istniejące ścieżki. Łącznie zakładana w projektach Działania 7.3 długość wspartej infrastruktury rowerowej wynosi 219,77 km.

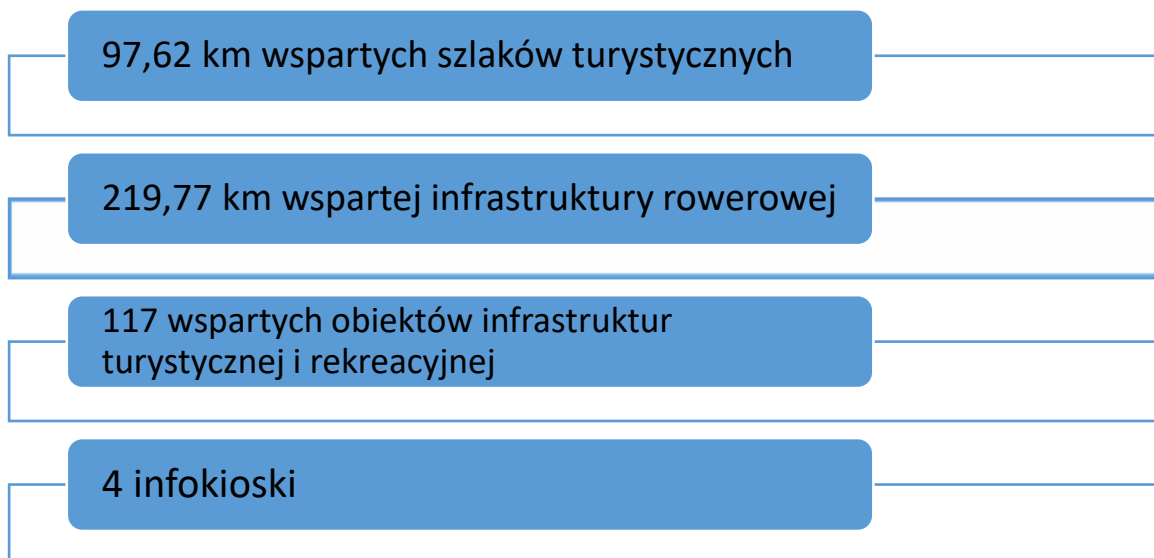
Największą długość wspartej infrastruktury rowerowej (95 km) odnotowano w zakończonym projekcie *Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej*, realizowanym przez Gminę Biłgoraj. Do dnia 31.05.2021 roku, w całym Działaniu 7.3 łącznie wsparto 105,96 km infrastruktury rowerowej, czyli 49% wartości docelowej wskaźnika programowego Działania 7.3 Długość wspartej infrastruktury rowerowej.

Pozostałe kwantyfikowalne efekty rzeczowe realizowanych projektów dotyczą obiektów infrastruktury turystyki przyrodniczej. W realizowanych projektach założono wybudowanie 110 obiektów turystycznych i rekreacyjnych, z czego większość (58 sztuk) w projekcie *Wykorzystanie walorów przyrodniczych doliny Krzny do celów edukacyjnych i turystycznych*, realizowanym przez Miasto Biała Podlaska. Przebudowano także 7 obiektów. Łącznie w Działaniu 7.3 wsparto 117 obiektów turystycznych i rekreacyjnych. Są to obiekty tzw. małej infrastruktury, pomosty widokowe, ścieżki dydaktyczne wraz z oznaczeniami, altany, pergole, punkty obserwacyjne. Do dnia 31.05.2021 roku wybudowano lub przebudowano 32 obiekty infrastruktury turystycznej i rekreacyjnej.

W 3 projektach Działania 7.3 : *Poniatowa - stawy pełne energii, Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy*

Ośrodka Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski, Zwiększenie dostępności zalewu miejskiego w Zamościu jako miejsca aktywnej rekreacji w sąsiedztwie zamojskiego zespołu staromiejskiego założono także utworzenie 4 infokiosków, zapewniających obsługę w minimum 2 językach obcych. Do dnia 31.05.2021 roku uruchomiono jeden taki infokiosk w Poniatowej.

Diagram 1 Zakładane kwantyfikowalne efekty rzeczowe projektów Działania 7.3 Turystyka przyrodnicza

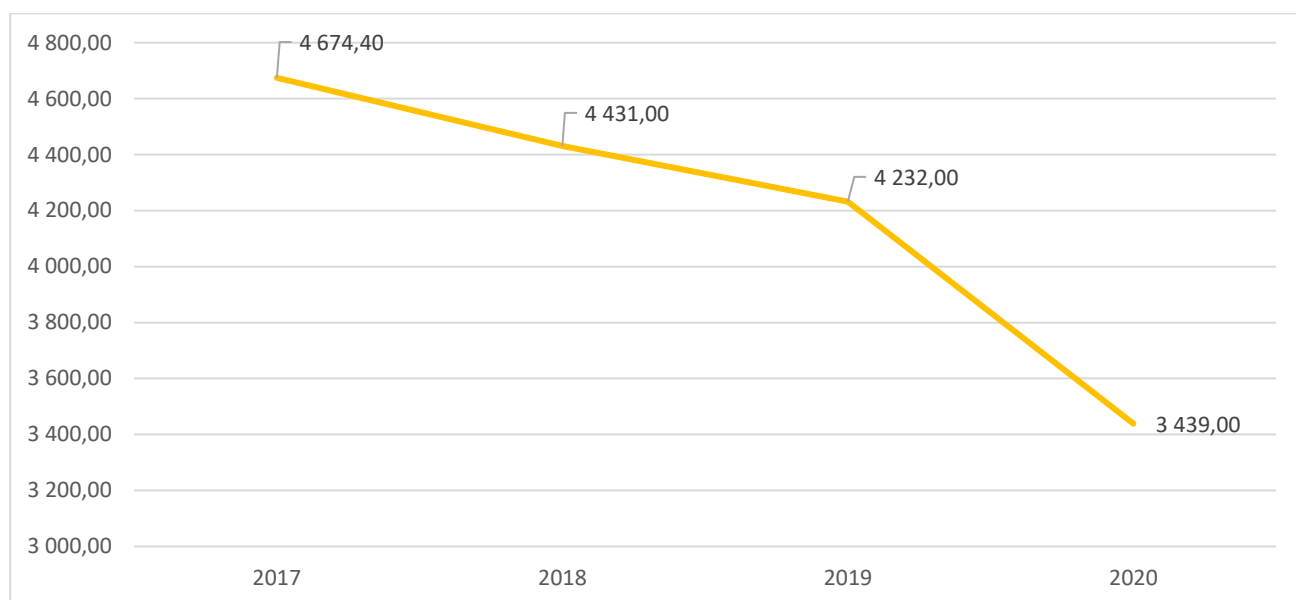
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SL2014, stan na 31.05.2021 r.

Skala efektów zakładanych w projektach Działania 7.3 jest istotna w regionie. Według danych BDL, w roku 2017 (rok naboru projektów w procedurze konkursowej) długość dróg dla rowerów (ścieżek rowerowych)²⁷ wynosiła w województwie lubelskim 682,8 km. Zakres prac modernizacyjnych, przebudowy oraz wyznaczania nowych ścieżek dla rowerów w Działaniu 7.3 (219,77 km) dotyczy więc łącznie 32% ścieżek rowerowych istniejących w roku 2017 w całym regionie. Analizując przyrost długości ścieżek rowerowych w województwie lubelskim w latach 2017-2019, można stwierdzić, iż zakładane w Działaniu 7.3 efekty

²⁷ Definicja GUS. Droga lub jej część przeznaczona do ruchu rowerów, oznaczona odpowiednimi znakami drogowymi; droga dla rowerów jest oddzielona od innych dróg lub jezdni tej samej drogi konstrukcyjnie lub za pomocą urządzeń bezpieczeństwa ruchu drogowego. Definicja ta jest tożsama z definicją wskaźnika Długość wspartej infrastruktury rowerowej w WLWK.

wsparcia dotyczące budowy nowych ścieżek rowerowych oraz wyznaczania nowych tras rowerowych stanowić będą 95% dwuletniego przyrostu długości dróg dla rowerów w województwie lubelskim²⁸. Zakładane w realizowanych projektach Działania 7.3 utworzenie 95,42 km nowych szlaków turystycznych stanowi zaledwie 3% długości wszystkich szlaków turystycznych w województwie lubelskim w roku 2017 (rok naboru projektów w procedurze konkursowej). Niemniej jednak, biorąc pod uwagę spadek długości szlaków turystycznych w kolejnych latach w regionie, wkład projektów OP 7 RPO WL 2014-2020 w tworzenie nowych tras turystycznych jest istotny ze względu na perspektywy rozwoju turystyki przyrodniczej.

Wykres 6 Długość szlaków turystycznych w województwie lubelskim w latach 2017-2020 (km)

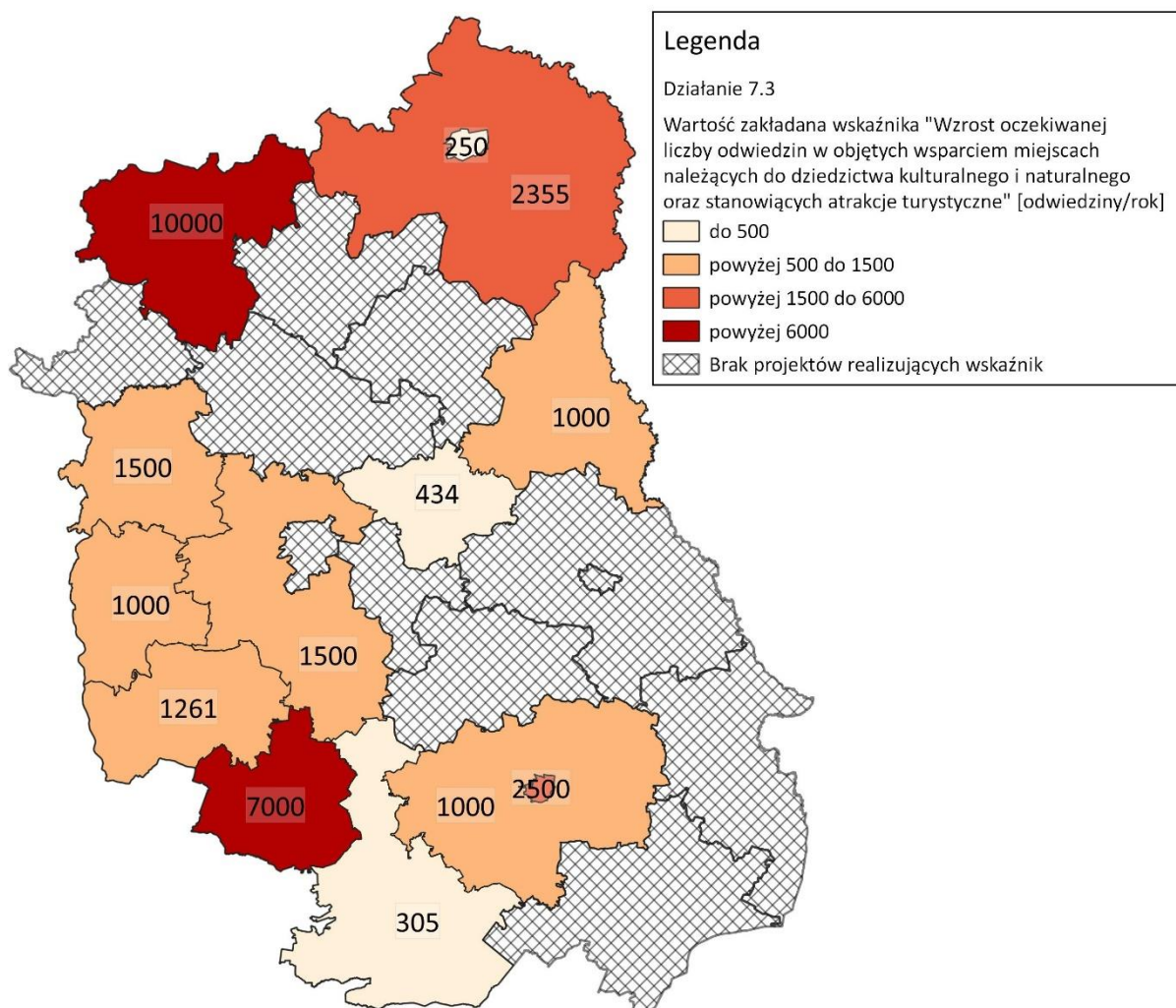
Źródło: *Turystyka w Polsce 2018, 2019, 2020, opracowanie GUS*

Zdaniem badanych beneficjentów (n=11) osiągnięcie zaplanowanych efektów rzeczowych projektów Działania 7.3 nie jest zagrożone. We wszystkich zakończonych interwencjach osiągnięto zakładane produkty w 100%. W Programie przewidziano także wskaźnik rezultatu *Wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin w objętych wsparciem miejscach należących do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego oraz stanowiących atrakcje turystyczne [odwiedziny/rok]*. W realizowanych projektach założono jego osiągnięcie w wysokości 30105

²⁸ Według danych BDL w regionie lubelskim w roku 2017 odnotowano 682, 8 km dróg dla rowerów, zaś w roku 2019 - 912,5 km. łączny przyrost długości ścieżek dla rowerów w ciągu dwóch lat wyniósł więc 229,7 km.

sztuk. Najwyższy przyrost liczby odwiedzin (10000) założono w projekcie *AMONIT - Leśny zespół rekreacyjno - edukacyjny w miejscowości Klimki*, realizowanym przez gminę Łuków. Badani beneficjenci projektów niezakończonych nie przewidują problemów z osiągnięciem wskaźnika w swoich projektach, niemniej jednak zauważają wpływ dalszych konsekwencji pandemii COVID-19 na liczbę odwiedzających wspartą infrastrukturę.

Mapa 6 Zakładana wartość docelowa wskaźnika Wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin w objętych wsparciem miejscach należących do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego oraz stanowiących atrakcje turystyczne [odwiedziny/rok] w ujęciu powiatowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SL2014, stan na 31.05.2021 r.

Pandemia COVID-19 spowodowała ponad 50% spadek intensywności ruchu turystycznego w województwie lubelskim, mierzonej syntetycznym wskaźnikiem Schneidera, określającym średnią liczbę turystów korzystających z obiektów noclegowych, wizyt jednodniowych i wielodniowych w nieodpłatnych miejscach zakwaterowania na 1000 mieszkańców²⁹. W roku 2020 wskaźnik Schneidera wyniósł 344 na 1000 mieszkańców, podczas gdy w roku 2019 plasował się on na poziomie 751,8 na 1000 mieszkańców.

Należy jednak w tym miejscu podkreślić, że ruch turystyczny w województwie lubelskim generowany jest przede wszystkim turystyką kulturalną, imprezami kulturalnymi, które – zawieszony w 2020 roku - spowodowały gwałtowny spadek liczby turystów. Relatywnie niskie założenia dotyczące wzrostu liczby odwiedzin w wyniku wsparcia w skali jednego projektu Działania 7.3 (średnio zakładano wzrost liczby odwiedzających to ok. 3000 osób rocznie) oraz charakter turystyki przyrodniczej realizowanej, co do zasady, na świeżym powietrzu i wykorzystującej głównie regionalnych turystów, nie pociągają za sobą znaczącego ryzyka nieosiągnięcia zakładanej wysokości wskaźnika rezultatu, nawet w przypadku utrzymywania się pandemii. Tezę tę potwierdzają dane BDL obrazujące zmianę w stopniu wykorzystania bazy noclegowej w województwie ogółem oraz w powiatach, w których realizowano interwencje Działania 7.3 RPO WL 2014-2020. Jak wynika z tabeli przedstawionej poniżej, najwyższy spadek stopnia wykorzystania infrastruktury noclegowej odnotowano w powiatach, w sąsiedztwie których z powodu pandemii, nie odbyły się coroczne cykliczne imprezy masowe, tj. w powiecie bialskim, biłgorajskim, puławskim, lubelskim, janowskim, zamojskim, m. Biała Podlaska. Powiaty, w których realizowana jest wyłącznie turystyka przyrodnicza: kraśnicki, łęczyński, łukowski odnotowały wzrost stopnia wykorzystania bazy noclegowej w 2020 roku.

²⁹ Turystyka w Polsce, opracowanie GUS dla lat 2017, 2017, 2019 i 2020, wskaźnik Schneidera nie został uwzględniony w RPO WL 2014-2020.

Tabela 5 Stopień wykorzystania bazy noclegowej w województwie lubelskim ogółem oraz w powiatach, w których realizowano interwencje Działania 7.3 w latach 2017-2020 (%)

Województwo/powiat	2017	2018	2019	2020
LUBELSKIE	31,7	31,8	31,8	21,1
Powiat bialski	26,5	24,4	27,1	19,9
Powiat biłgorajski	18,9	17,7	16,9	9,1
Powiat janowski	31,7	26,9	26,5	12,6
Powiat kraśnicki	21,1	22,0	24,5	23,3
Powiat łęczyński	19,2	20,8	17,6	29,6
Powiat łukowski	14,3	12,3	18,6	21,0
Powiat opolski	23,4	29,6	31,0	17,1
Powiat puławski	40,4	41,4	41,8	25,9
Powiat włodawski	28,3	32,0	27,5	25,0
Powiat zamojski	30	30,2	31,6	23,8
Powiat m. Biała Podlaska	26,5	27,7	29,2	18,4
Powiat m. Zamość	30,2	27,3	27,1	24,3

Źródło: dane GUS/BDL

3.2.5 Efekty ekologiczne i społeczno-gospodarcze wsparcia w Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza

Efekty ekologiczne

Analiza zapisów dokumentacji projektowej wskazuje na powszechne występowanie w realizowanych interwencjach elementów edukacji przyrodniczej i ekologicznej oraz działań kanalizujących ruch turystyczny, a więc ograniczających antropopresję na obszarach cennych

przyrodniczo. Pośrednio więc, realizowane projekty przyczyniają się do zabezpieczenia lokalnych siedlisk i przestrzeni podlegającej ochronie.

We wszystkich realizowanych projektach, w których zakładano budowę obiektów turystycznych i rekreacyjnych zastosowano także rozwiązania energooszczędne. Wyniki analizy kontrfaktycznej wskazują na fakt, iż realizacja interwencji przyczyniła się do 50% wzrostu liczby obiektów infrastruktury turystycznej i rekreacyjnej, w których zastosowano rozwiązania energooszczędne w stosunku do sytuacji, gdyby nie otrzymano wsparcia RPO WL 2014-2020. W liczbach bezwzględnych DiD (difference in difference) efekt ten wynosi 7 obiektów turystycznych z zakresu tzw. małej infrastruktury. W projektach *Poniatowa - stawy pełne energii* oraz *Zwiększenie dostępności zalewu miejskiego w Zamościu jako miejsca aktywnej rekreacji w sąsiedztwie zamojskiego zespołu staromiejskiego* zabezpieczono także brzegi zbiorników wodnych przed erozją i wprowadzono rozwiązania ochraniające otoczenie przed zalaniem. W projekcie *Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski* wprowadzono element ochrony siedlisk, nowych nasadzeń na terenie arboretum.

Istotnym efektem projektu jest też realizowanie większości inwestycji w pobliżu obszarów chronionych oraz obszarów cennych przyrodniczo, co przyczynia się do **popularyzacji walorów przyrodniczych obszaru oddziaływania projektu**. Poniżej wyszczególniono najbardziej istotne obszary cenne przyrodniczo, na które oddziałują pośrednio realizowane inwestycje.

- *Zwiększenie dostępności walorów środowiskowych i klimatycznych Gminy Nałęczów, Gminy Wąwolnica i Gminy Wojciechów poprzez utworzenie szlaku turystycznego, przyrodniczego "Jastrzębi Szlak" i zagospodarowanie wzgórza Poniatówka w Nałęczowie – otulina i Kazimierski Park Krajobrazowy,*
- *AMONIT - Leśny zespół rekreacyjno - edukacyjny w miejscowości Klimki - Łukowski Obszar Chronionego Krajobrazu, Radzyński Obszar Chronionego Krajobrazu, cztery rezerваты przyrody, obszary Natura 2000,*

- *Wykorzystanie walorów przyrodniczych doliny Krzny do celów edukacyjnych i turystycznych – SOO – Ostoja Nadbużańska, Dolina Krzny, Dobryń, Poleska Dolina Bugu,*
- *Aktywna turystyka w zgodzie z różnorodnością biologiczną powiązana z leśnictwem Zwierzyńiec w Nadleśnictwie Kraśnik – projekt znajduje się na obszarze oddziaływania Szczepreszyńskiego Parku Krajobrazowego, SOO Roztocze środkowe,*
- *Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski – Park Krajobrazowy Lasy Janowskie, Rezerwat Imielty Ług, rezerwat Szklarnia, SSO Lasy Janowskie,*
- *Budowa ścieżki pieszo - rowerowej wzdłuż rzeki Wieprz wraz z organizacją 2 punktów obserwacji przyrodniczej w miejscowości Szczepreszyn – Szczepreszyński Park Krajobrazowy, SOO Niedzieliska i Roztocze Środkowe,*
- *Budowa ścieżki rowerowej wraz z oświetleniem w pasie drogi powiatowej nr 1809L w miejscowości Ciechanki – Ostrówek -Nadwieprzański Park Krajobrazowy, Park Krajobrazowy Pojezierze Łęczyńskie, otulina Poleskiego Parku Krajobrazowego, SOO Jeziora Uściwierskie, Dolina Środkowego Wieprza,*
- *Zwiększenie dostępności do atrakcji turystycznych przygranicznych gmin poprzez rozwój ścieżek turystycznych i integrację z ponadregionalnym szlakiem turystycznym Green Velo – Dostęp do sieci rowerowej Green Velo przebiegającej przez Roztoczański Park Narodowy,*
- *Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej - Szczepreszyński Park Krajobrazowy, Park Krajobrazowy Lasy Janowskie, Rezerwat Obary,*
- *Budowa tras pieszo rowerowych w otoczeniu Poleskiego Parku Narodowego – Poleski Park Narodowy, Poleski Park Krajobrazowy, Park Krajobrazowy Pojezierze Łęczyńskie, SSO Ostoja Poleska:, Krowie Bagno, Jeziora Uściwierskie.*

Zdecydowana większość badanych beneficjentów (8 na 11) deklaruje, że efekty projektu przyczyniły się, bądź przyczynią się do poprawy dostępności obszarów cennych przyrodniczo oraz poprawy warunków ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie.

Przeciwnego zdania są jedynie beneficjenci projektów: *Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej, Poniatowa -stawy pełne energii, Zwiększenie dostępności do atrakcji turystycznych przygranicznych gmin poprzez rozwój ścieżek turystycznych i integrację z ponadregionalnym szlakiem turystycznym Green Velo*. W opinii respondentów nie wystąpiło bezpośrednie przełożenie wsparcia na promocję obszarów cennych przyrodniczo. Cel projektów koncentrował się bowiem na wsparciu potrzeb rekreacyjnych społeczności lokalnej.

Efekty społeczne

Potencjalne efekty społeczne wsparcia w obszarze turystyki przyrodniczej odnoszą się do zwiększenia atrakcyjności lokalizacji beneficjentów jako miejsc zamieszkania, wzrostu zainteresowania, entuzjazmu i dumy mieszkańców z miejsca, w którym realizowany jest projekt, skutkującego większą promocją projektu, wzrostu zaangażowania mieszkańców oraz zwiększonej aktywności społecznej, skutkującej nowymi inicjatywami kulturalnymi lub przyrodniczymi. W opinii wszystkich badanych beneficjentów w wyniku wsparcia powiększy się/powiększyła się lokalna oferta spędzania czasu wolnego, co stwarza pole do większej integracji rekreacyjnej społeczności lokalnych. Wszyscy badani stwierdzili, że efektem projektu jest też wzrost prestiżu, wizerunku obszaru oddziaływania projektu, co przyczyni się do wzrostu poczucia dumy mieszkańców. Większość badanych (7/11) uważa też, że realizacja projektu pociągnie bądź pociągnęła za sobą wzrost liczby partnerów, sponsorów w kwestii wykorzystania produktów i efektów realizowanego projektu. Powszechnie zakładanym efektem, ale też osiągniętym w zakończonych projektach, jest poprawa ładu przestrzennego, poprawa estetyki krajobrazu i promocja edukacji ekologicznej wśród użytkowników wspartej infrastruktury.

Badani są podzieleni w opiniach o wpływie przeprowadzonych działań na wzrost aktywności osiedleńczej. Efekt ten zauważają przede wszystkim beneficjenci, którzy realizowali projekty z zakresu zielonej infrastruktury miejskiej (Poniatowa, Zamość, Janów Lubelski, Nałęczów), ale też beneficjenci, w których interwencjach założono utworzenie bądź wsparcie centrów edukacyjnych (Nadleśnictwo Kraśnik, Łuków). Pozostali badani, realizujący głównie typ interwencji dotyczący wsparcia infrastruktury rowerowej, nie zakładają wpływu wsparcia na wzrost atrakcyjności osiedleńczej obszaru. Zdaniem badanych przedstawicieli IZ, doświadczenia poprzedniego okresu programowania wskazują jednak na wzrost

atrakcyjności wspartych terenów o wysokiej wartości przyrodniczej również jako miejsca zamieszkania bądź zbudowania tam tzw. drugiego domu lub domków letniskowych.

Efekty gospodarcze

Wsparcie turystyki przyrodniczej w Działaniu 7.3 powinno również – zgodnie z logiką interwencji - przełożyć się na wzrost liczby turystów, a co za tym idzie na rozwój gospodarczy, poprawę jakości życia mieszkańców. Dane GUS dla lat 2017 – 2020, dotyczące dynamiki liczby małych firm prowadzonych przez osoby fizyczne z dziedziny gastronomii i hotelarstwa (sekcja I) oraz firm, których działalność związana jest z rekreacją (sekcja R) wskazują na wzrost przedsiębiorczości w tych obszarach w miejscach realizacji projektów Działania 7.3. W obu tych sekcjach PKD (odpowiednio sekcja I i sekcja R) wzrasta bądź pozostaje na stabilnym poziomie liczba przedsiębiorstw ogółem (nie tylko osób fizycznych) w większości powiatów i gmin, w których prowadzone są interwencje Działania 7.3. W okresie pandemii – czyli w roku 2020 – w większości JST, na terenie których realizowane są projekty, odnotowano wyższy wzrost liczby przedsiębiorstw jednej lub drugiej sekcji niż ich procentowy wzrost w województwie ogółem. Wyjątek stanowią jedynie gmina Tuczna i gmina Dzierzkowice.

Tabela 6 Liczba przedsiębiorstw sekcji I i R w powiatach, w których realizowano interwencje Działania 7.3 w latach 2017-2020

Województwo/ Powiat/gmina	Sekcja I (gastronomia i hotelarstwo)					Sekcja R (rekreacja)				
	2017	2018	2019	2020	2020/ 2019	2017	2018	2019	2020	2020/ 2019
LUBELSKIE	4463	4558	4603	4885	6%	3 135	3 099	3 191	3 302	3,5%
Powiat bialski	132	142	151	162	7%	118	121	123	127	3%
Tuczna	1	1	2	2	0%	0	1	1	1	0%
Powiat biłgorajski	166	170	172	187	9%	118	122	126	135	7%
Biłgoraj	82	80	86	90	5%	55	56	59	64	8%
Powiat janowski	101	106	106	112	6%	59	59	58	62	7%

Województwo/ Powiat/gmina	Sekcja I (gastronomia i hotelarstwo)					Sekcja R (rekreacja)				
	2017	2018	2019	2020	2020/ 2019	2017	2018	2019	2020	2020/ 2019
Janów Lubelski	60	61	60	66	10%	28	28	26	28	8%
Powiat kraśnicki	139	134	126	135	7%	108	110	119	121	2%
Dzierzkowice	5	7	7	6	-14%	3	3	4	4	0%
Powiat łączyński	88	89	85	88	4%	82	77	77	79	3%
Puchaczów	10	12	13	15	15%	6	6	6	6	0%
Powiat łukowski	141	145	156	171	10%	163	161	158	167	6%
Łuków	79	84	87	99	14%	61	60	60	64	7%
Powiat opolski	93	95	93	101	9%	68	75	79	86	9%
Poniatowa	22	22	22	24	9%	15	16	18	19	6%
Powiat puławski	442	462	468	476	2%	192	206	209	215	3%
Nałęczów	46	47	47	51	9%	12	12	11	10	-9%
Powiat włodawski	124	135	137	153	12%	45	43	45	50	11%
Urszulin	9	9	9	10	11%	4	6	7	7	0%
Powiat zamojski	244	262	269	288	7%	120	121	122	121	-1%
Szczebrzeszyn	19	19	20	21	5%	13	12	13	15	15%
Powiat m. Biała Podlaska	126	122	116	121	4%	118	108	113	120	6%
Powiat m. Zamość	246	252	254	276	9%	178	156	159	164	3%

Źródło: dane GUS/BDL

Wyniki te wskazują na fakt, iż interwencje zostały przeprowadzone w lokalizacjach o potencjale wzrostowym tzw. przemysłu czasu wolnego, czyli rekreacji, gastronomii i zakwaterowania, nawet w roku konsekwencji pandemii COVID-19, czyli w roku 2020.

Analizując jakość życia mieszkańców w gminach i powiatach objętych wsparciem Działania 7.3, wzięto pod uwagę dynamikę dochodów JST z tytułu podatku PIT i CIT na 1 mieszkańca w

latach 2017-2020. Świadczą one o kondycji finansowej mieszkańców i przedsiębiorstw. Dane te wskazują na fakt, iż w latach przed pandemią, w okresie wdrażania projektów, wzrost dochodów gmin na 1 mieszkańca odnotować można we wszystkich powiatach i gminach, w których realizowane są interwencje. W roku 2020, w większości tych powiatów i gmin, mimo wzrostu liczby podmiotów przemysłu czasu wolnego, przychody mierzone wysokością podatku CIT spadły. We wszystkich miejscach realizacji projektów Działania 7.3 (z wyjątkiem powiatu zamojskiego), w latach 2019-2020 zmniejszyły się także dochody gospodarstw domowych mierzonych podatkiem PIT, podobnie jak w całym województwie lubelskim.

Tabela 7 Dochody gmin/powiatów z tytułu udziału w podatku PIT i CIT na 1 mieszkańca w latach 2017-2020 (zł)

Województwo/ Powiat/Gmina	Dochody gmin/powiatów na 1 mieszkańca z tytułu podatku PIT					Dochody gmin/powiatów na 1 mieszkańca z tytułu podatku CIT				
	2017	2018	2019	2020	2020 / 2019	2017	2018	2019	2020	2020 / 2019
LUBELSKIE	668	755	833	812	-3%	31	37	42	43	2%
Powiat bialski	417	480	540	534	-1%	17	18	23	28	22%
Tuczna	273	317	331	324	-2%	4	4	4	2	-50%
Powiat biłgorajski	418	481	527	529	0%	8	12	14	21	50%
Biłgoraj	731	829	880	853	-3%	17	27	22	48	118 %
Powiat janowski	433	489	535	545	2%	6	8	13	14	8%
Janów Lubelski	638	709	769	757	-2%	17	22	36	32	-11%
Powiat kraśnicki	441	528	586	569	-3%	10	14	17	28	65%
Dzierzkowice	370	428	492	474	-4%	1	2	1	2	100 %
Powiat łęczyński	660	746	827	792	-4%	23	10	61	19	-69%
Puchaczów	621	710	815	826	1%	174	-4	544	75	-86%

Województwo/ Powiat/Gmina	Dochody gmin/powiatów na 1 mieszkańca z tytułu podatku PIT					Dochody gmin/powiatów na 1 mieszkańca z tytułu podatku CIT				
	2017	2018	2019	2020	2020 / 2019	2017	2018	2019	2020	2020 / 2019
Powiat łukowski	507	594	666	662	-1%	13	15	15	19	27%
Łuków	787	914	985	953	-3%	35	41	43	54	26%
Powiat opolski	396	458	485	473	-2%	8	9	15	11	-27%
Poniatowa	485	547	585	569	-3%	17	15	30	13	-57%
Powiat puławski	704	811	896	854	-5%	73	56	44	33	-25%
Nałęczów	565	671	712	687	-4%	178	170	110	127	15%
Powiat włodawski	464	522	581	574	-1%	6	7	8	7	-13%
Urszulin	459	494	613	591	-4%	0	1	0	1	100 %
Powiat zamojski	401	454	510	520	2%	9	9	8	13	63%
Szczebrzeszyn	437	494	576	556	-3%	6	11	20	13	-35%
Powiat m. Biała Podlaska	989	1100	1179	1140	-3%	23	38	42	35	-17%
Powiat m. Zamość	952	1084	1192	1104	-7%	60	64	67	70	4%

Źródło: dane GUS/BDL

Dalsza analiza tych danych pokazuje jednak, iż w lokalizacjach wszystkich 3 projektów, które zostały zakończone przed wybuchem pandemii COVID-19 odnotować można wzrost dochodów gmin z tytułu CIT na 1 mieszkańca, znacznie wyższy niż w skali całego województwa lubelskiego. Kwestia ta dotyczy projektów: *Aktywna turystyka w zgodzie z różnorodnością biologiczną powiązana z leśnictwem Zwierzyniec w Nadleśnictwie Kraśnik* (gmina Dzierzkowice), *AMONIT - Leśny zespół rekreacyjno - edukacyjny w miejscowości Klimki* (gmina Łuków), *Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej* (gmina Biłgoraj). Poza tymi lokalizacjami wzrost dochodów gmin z tytułu CIT na 1 mieszkańca wystąpił jedynie w

Nałęczowie i Zamościu (w śladowej wysokości w Urszulinie), a więc lokalizacjach o wysokiej dynamice turystyki poza turystyka przyrodniczą. Badanie kontrfaktyczne zrealizowane wśród 4 beneficjentów projektów zakończonych oraz 4 przedstawicieli gmin kontrfaktycznych wskazuje na fakt wpływu wsparcia na ruch turystyczny. Efekt brutto wsparcia to średnio 95 procentowy wzrost liczby turystów rocznie w gminach, w których zakończono projekty Działania 7.3 przy średnio 10% spadku liczby odwiedzających w gminach kontrfaktycznych, nie korzystających ze wsparcia w zakresie turystyki przyrodniczej. W skali pojedynczych projektów obliczono efekt netto poprzez porównanie parami gmin, w których przeprowadzono interwencje RPO WL 2014-2020 oraz odpowiadających im gmin z tego samego subregionu, w których nie wspierano turystyki przyrodniczej. Wyniki wskazują na różnicę (difference in difference) 40 pp. w zakresie wzrostu liczby użytkowników w skali jednej gminy w porównaniu do lokalizacji, w której również odnotowano wzrost turystów bez interwencji RPO WL 2014-2020 oraz 125 pp wzrostu tej liczby w przypadku porównania z gminami, w których odnotowano spadek liczby użytkowników. Należy jednak w tym miejscu nadmienić, że opinie na temat wzrostu atrakcyjności turystycznej obszaru w okresie wdrażania Działania 7.3 są równie częste w grupie eksperymentalnej co w grupie kontrolnej. Nie można odnotować efektu netto wzrostu liczby sponsorów, partnerów w wyniku wsparcia, ani też wzrostu liczby oferowanych usług. Generalnie badani przedstawiciele projektów zakończonych zgłaszają spadek liczby oferowanych produktów i usług przyrodniczych na obszarze oddziaływania interwencji, podczas gdy reprezentanci gmin, w których nie realizowano wsparcia deklarują 50% wzrost liczby produktów i usług turystyki przyrodniczej. W świetle wyżej przytoczonych wyników dotyczących liczby turystów, faktu tego nie należy interpretować negatywnie. Beneficjenci projektów zakończonych skupili działania głównie na rezultatach interwencji Działania 7.3, co, ze względu na jej trafność i użyteczność, przyczyniło się do wzrostu liczby użytkowników. Przedstawiciele pozostałych gmin – nie beneficjentów – mimo powiększania oferty oraz wzrostu liczby sponsorów nie uzyskali efektu wzrostu liczby odwiedzających.

Reasumując, należy stwierdzić, że wsparcie Działania 7.3 przynosi efekty gospodarcze w postaci zwiększenia liczby firm przemysłu czasu wolnego, wzrostu dochodów gmin na 1 mieszkańca z tytułu podatku CIT oraz wzrostu liczby turystów. Wsparcie to jest jednak wrażliwe na konsekwencje pandemii COVID-19 w postaci spadku dochodów mieszkańców.

Na podstawie danych z lat 2017-2019 należy jednak przypuszczać, że po zakończeniu konsekwencji pandemii COVID-19 przyniesie ono także korzyści finansowe dla mieszkańców. W opinii badanych przedstawicieli IZ oraz przedstawicieli instytucji eksperckich doświadczenia poprzedniego okresu programowania wskazują na znaczną animację życia gospodarczego w otoczeniu projektu.

3.2.6 Efekty dodatkowe wsparcia w Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza

Efekt jałowej straty, substytucji i przesunięcia

W przypadku projektów Działania 7.3 możemy mówić o pełnym wystąpieniu efektu dodatkowości wsparcia. Żaden z badanych beneficjentów nie zadeklarował możliwości realizacji interwencji bez wsparcia RPO WL 2014-2020. Respondenci zgodnie twierdzą, że bez uzyskania dofinansowania nie przeprowadziliby inwestycji. Efekt substytucji wystąpił jedynie w 4 przypadkach. Beneficjenci: Biała Podlaska, gmina Tucznia, gmina Łuków, Nadleśnictwo Janów Lubelski deklarują, iż realizacja projektów Działania 7.3 pociągnęła za sobą konieczność odłożenia w czasie innych inwestycji, z tytułu zaangażowania środków na wkład własny do projektu. Nie wystąpił jednak efekt przeniesienia. Mimo, iż beneficjenci dysponują wieloma projektami wsparcia turystyki przyrodniczej na swoim obszarze działania, to jednak zdecydowali się na uzyskanie dofinansowania na ten konkretny typ inwestycji ze względu na jego priorytetyzację i możliwość zapewnienia wkładu własnego.

Efekt impulsu i innowacji

Blisko połowa badanych beneficjentów Działania 7.3 (5/11) odnotowała, na terenie realizacji swojego projektu, wystąpienie efektu dodatkowego polegającego na wzroście standardu świadczenia usług, zwiększone zainteresowanie szkół i innych instytucji edukacją ekologiczną. Znaczna liczba respondentów (4/11) deklaruje także wystąpienie efektu impulsu w postaci poprawy standardu na szlakach turystycznych poza obszarem projektu, zarówno przez nich samych, jak i inne podmioty. Wyniki analizy kontrfaktycznej nie wykazują jednak efektu netto wsparcia w tym zakresie. Zarówno beneficjenci projektów zakończonych, jak i odpowiadający im przedstawiciele gmin, w których nie realizowano interwencji OP 7, deklarują wzrost nakładów na turystykę przyrodniczą w latach 2016-2019/2020. Efekt innowacji odnotowano w 5 projektach, dotyczył on wprowadzenia audiobooków i infokiosków jako formy promocji wspartych tras i szlaków, wykorzystanie gabionów,

jednocześnie dla umocnienia koryta rzeki i szlaku oraz wprowadzenie licznika użytkowników trasy rowerowej w projekcie *Aktywnie i wirtualnie w Ziemi Biłgorajskiej*.

Efekt synergii

Większość badanych beneficjentów (7/11) deklaruje, że realizowany przez nich projekt stanowi dopełnienie lub uzupełnienie innych przedsięwzięć realizowanych na ich terenie, oddziałujących na obszar turystyki przyrodniczej. W opinii wszystkich badanych beneficjentów Działania 7.3, którzy zadeklarowali komplementarność swoich interwencji z innymi przedsięwzięciami (n=7), prowadzone inwestycje stanowią uzupełnienie, rozszerzenie projektów komplementarnych i przyczyniają się do realizacji tego samego celu. W przypadku 5 interwencji odnotowano także korzystanie z efektów projektów komplementarnych oraz użytkowanie infrastruktury tych przedsięwzięć. Wskazane przez beneficjentów komplementarne działania realizowane były głównie ze środków PROW oraz RPO WL 2007-2013. Wystąpiła także komplementarność terytorialna z projektem Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej 2007-2013 w zakresie Green Velo, projektami gmin realizowanymi ze środków własnych np. w ramach inwestycji przeprowadzanych na terenach MOF. W większości realizowanych projektów wystąpiła także komplementarność przedmiotowa z projektami promującymi turystykę oraz wspierającymi tzw. małą infrastrukturę turystyczną w ramach PROW. Często były to przedsięwzięcia tworzące szlaki turystyczne i tzw. małą infrastrukturę w projektach realizowanych przez LGD³⁰.

Można stwierdzić powszechną komplementarność terytorialną oraz przedmiotową w projektach Działania 7.3, skutkującą efektem synergii w zakresie poprawy infrastruktury turystyki przyrodniczej oraz popularyzacji tej formy spędzania czasu wolnego w miejscach realizacji interwencji. Zdaniem badanych przedstawicieli instytucji eksperckich, potencjał ten rzadko jest jednak wykorzystywany w skali wykraczającej poza jedną gminę, bądź sąsiedztwo kilku gmin. Koncentracja atrakcji jest ograniczeniem, stąd też turystyka w województwie lubelskim dotyczy wyjazdów najwyżej weekendowych. Zidentyfikowany efekt synergii ma więc niepełną skuteczność, oddziałuje bowiem wyłącznie na obszar miejsca realizacji projektu i jego bezpośrednie sąsiedztwo.

³⁰ Lista projektów o szczególnie wysokim stopniu komplementarności międzyokresowej i międzyprogramowej znajduje się w Załączniku 6.2 do raportu.

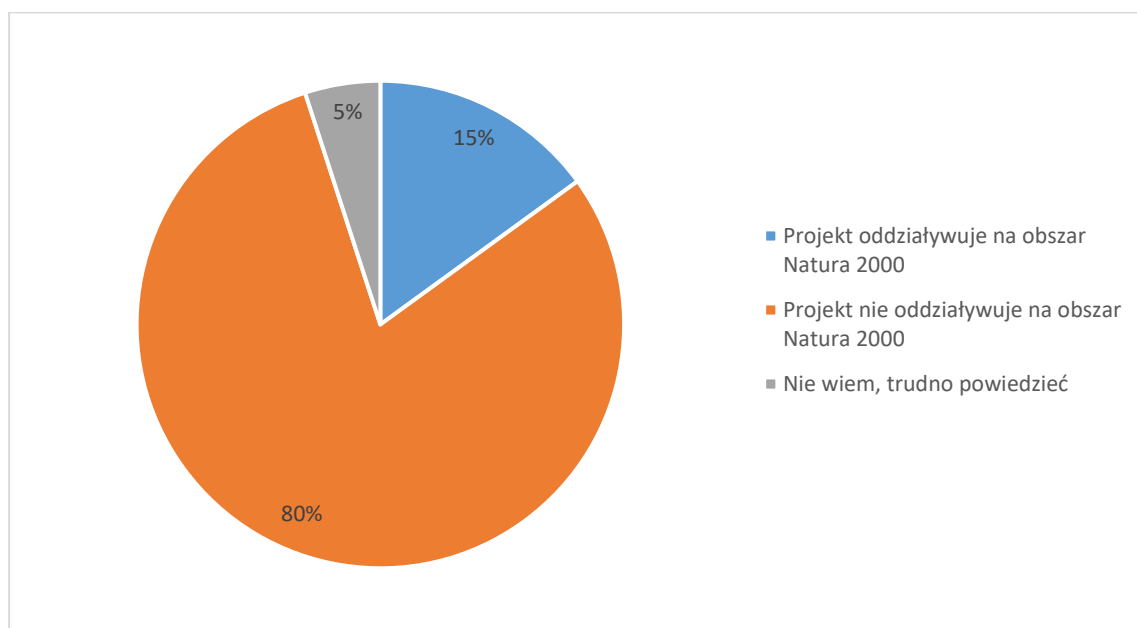
3.2.7 Ocena efektów społeczno-gospodarczych wsparcia różnorodności biologicznej i turystyki przyrodniczej na obszarach Natura 2000

Na terenie województwa lubelskiego utworzono 135 obszarów Natura 2000, w których skład wchodzi: 23 obszary specjalnej ochrony ptaków o powierzchni (13,4% powierzchni województwa), 100 obszarów ochrony siedliskowej (6,6% powierzchni województwa). Poza tym należy wskazać na istnienie takich form, jak 17 obszarów chronionego krajobrazu o powierzchni (12,04% powierzchni regionu), użytki ekologiczne (0,29% powierzchni regionu), 4 stanowiska dokumentacyjne o powierzchni 4,24 ha, 7 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych o łącznej powierzchni 764,48 ha, 1437 pomników przyrody³¹.

Rozmieszczenie form ochrony przyrody w województwie lubelskim wykazuje koncentrację przestrzenną. W ramach interwencji RPO WL 2014-2020 – zgodnie z zapisami dokumentu programowego – ze wsparcia na poziomie regionalnym wyłączone są obszary Natura 2000, nie znajdujące się na obszarze parków narodowych, krajobrazowych i rezerwatów przyrody. W przypadku realizowania działań na tych terenach, założono, iż realizowane interwencje sprzyjać będą kształtowaniu postaw proekologicznych i warunkować wysoką aktywność mieszkańców, redukując negatywne oddziaływanie działalności ludzkiej i maksymalizując działania, zmierzające do poprawy stanu środowiska, np. poprzez łączenie różnych form ochrony z ukierunkowaniem ruchu turystycznego i elementami edukacyjnymi. Jak wynika z deklaracji badanych beneficjentów, około 15% projektów OP 7 oddziałuje na obszar Natura 2000.

³¹ Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego do 2030 roku, Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin, marzec 2021.

Wykres 7 Odsetek beneficjentów, deklarujących oddziaływanie efektów ich projektów na obszar Natura 2000

Źródło: badanie CAWI z beneficjentami OP 7, n=101

Oddziaływanie efektów projektów na obszar Natura 2000 deklaruje 9% beneficjentów Działania 7.1 (8 interwencji), 50% beneficjentów (1 projekt) Działania 7.2, 46% projektodawców Działania 7.3 (5 interwencji) i 50% beneficjentów (1 projekt) Działania 7.4. Zdaniem badanych, fakt oddziaływania projektów na obszary Natura 2000, pociąga za sobą wzmocnienie działań z zakresu edukacji ekologicznej (projekty Działania 7.2, 7.3 i 7.4), rozszerzenie działań zmierzających do ograniczenia antropopresji (wszystkie Działania), realizowanie form wsparcia ochraniających obszary zgodne z dyrektywą ptasią i siedliskową (projekty Działania 7.1 i 7.2), prowadzenie działań zapobiegających inwazji obcych gatunków (projekt Działania 7.2). Jak wynika z analizy efektów społeczno-gospodarczych tych interwencji, obszary Natura 2000 uzyskują przede wszystkim efekt społeczny, jakim jest wzrost prestiżu miejscowości zlokalizowanych na ich terenie i poczucie dumy mieszkańców, ale też efekt gospodarczy, jakim jest przyrost liczby firm oferujących usługi gastronomiczne i rekreacyjne na tych terenach, co przełoży się na jakość życia mieszkańców.

Pierwszą interwencją OP 7, która prowadzona jest bezpośrednio na obszarze Natura 2000 jest projekt Województwa Lubelskiego, realizowany w ramach Działania 7.2 *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i*

Szczebrzeszyńskiego oraz modernizację i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie. W ramach projektu założono wsparcie 6 obszarów Natura 2000 i 2 rezerwatów przyrody: Skarpa Dobrska i Krowia Wyspa położone w granicach parków krajobrazowych wskazanych do objęcia planami oraz 1 Obszar Chronionego Krajobrazu Pradolina Wieprza. Efektem projektu będzie modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej oraz dostosowanie go do potrzeb osób z niepełnosprawnościami, wzrost liczby odwiedzających do 900 os., oznaczenie szlaku turystycznego oraz utworzenie planów ochrony dla 3 parków krajobrazowych o łącznej pow. ponad 76 tys. ha.

Kolejną interwencją realizowaną na obszarze Natura 2000 jest projekt pn. *Zielony LOF*, którego liderem jest Miasta Lubartów. Projekt prowadzony jest na terenie pięciu gmin: Gmina Miasto Lubartów, Gmina Miejska Świdnik, Gmina Niemce, Gmina Spiczyn oraz Gmina Wólka. Obejmuje on następujące działania: w zakresie realizowanym przez Gminę Świdnik działania służące poprawie stanu terenów zielonych i ich ochronę w celu szerszego udostępnienia zasobów przyrodniczych teren zieleni parkowej obszaru Brzeziny I i II³², w zakresie realizowanym przez Gminę Spiczyn dokonano inwentaryzacji zasobów przyrody, opracowano program ochrony siedlisk i gatunków Nadwieprzańskiego Parku Krajobrazowego³³, natomiast w zakresie realizowanym przez Gminę Wólka dokonano rewitalizacji i udostępnienia zasobów przyrodniczych obszaru NATURA 2000 "Bystrzyca Jakubowicka"³⁴.

³² W ramach tego zadania dokonano nasadzenia na całej długości terenu o charakterze naturalistycznym ujętym w formę wstęg, „suchych rzek” i barwnych plam, połączonych z tradycyjnym trawnikiem. Usytuowano wzdłuż całego terenu serii obiektów małej architektury i urządzeń o funkcji rekreacyjno-wypoczynkowej, adresowanych do różnych grup wiekowych. Planuje się poprowadzenie przez teren ciągu pieszo-rowerowego, wzdłuż którego rozmieszczone zostaną lampy, ławki, kosze śmietnikowe, stojaki na rowery oraz zadaszone wiaty. W ramach projektu wybudowano alejkę wraz z miejscami wypoczynkowymi.

³³ W ramach tego zadania dokonano inwentaryzacji przyrodniczą poniżej wymienionych terenów: Zawidzki Kąt” w dolinie rzeki Wieprz, „Torfowisko k. Kolonii Zawieprzycze” przy lesie Zawieprzyckim, Użytek ekologiczny w Ziółkowie w obrębie Nadwieprzańskiego Parku Krajobrazowego, Użytek ekologiczny w kolonii Spiczyn, Użytek ekologiczny w Charleżu oraz pomniki przyrody aleje lipowe przy drogach: Charleż, Jawidz – Lubartów – 3 000 m, Charleż – Jawidz- 1 500 m.

³⁴ W ramach tego zadania wykonano ścieżkę ekologiczną biegnącą przez następujące miejscowości; Łysaków, Turka, Sobianowice, Bystrzyca wraz z małą infrastrukturą towarzyszącą tj.; miejsca postojowo-wypoczynkowe z ławkami i stojakami na rowery, tablice informacyjno-edukacyjne, kosze na śmieci. Ponadto w miejscowości Łysaków wykonana została wieża widokowa. Długość ścieżki to

W ocenie uczestniczących w badaniu CAWI/CATI beneficjentów Działań 7.2 i 7.4, korzyści gospodarcze na obszarach Natura 2000 są osiągnane w minimalnym stopniu, w ograniczonym zakresie projekty te będą miały również wymiar społeczny. Realizacja projektów dotyczących ochrony różnorodności biologicznej pozwala jednak na prowadzenie działań edukacyjnych, wskutek których dodatkowo wzrasta również świadomość turystów i mieszkańców na temat specjalnych obszarów ochrony. Odnotowano również wzrost entuzjazmu i dumy mieszkańców z miejsca, w którym realizowany był projekt, skutkujący większą promocją projektu, wzrost zaangażowania mieszkańców oraz zwiększoną aktywność społeczną skutkującą nowymi inicjatywami przyrodniczym, a także wzrost integracji społecznej wobec ochrony zasobów naturalnych. W opinii beneficjentów, realizacja projektu *Zielony LOF* spełnia oczekiwania społeczne na wyznaczenie miejsc do indywidualnej, rodzinnej lub grupowej rekreacji przy jednoczesnym kontakcie z przyrodą. Projekt ten przyczynia się również się do większej promocji wspartych gmin. Efektem społecznym tego projektu będzie także podniesienie atrakcyjności terenów zielonych na obszarze LOF poprzez poprawę estetyki przestrzeni miejskiej i ładu przestrzennego.

Analizując efekty gospodarcze obu projektów, realizowanych na obszarze NATURA 2020 należy wykazać wpływ interwencji na zrównoważone korzystanie z zasobów dziedzictwa przyrodniczego, mogące przynieść długofalowe efekty gospodarcze/ekonomiczne. Odnotowywany wzrost liczby turystów, przede wszystkim na obszarach o cennych walorach przyrodniczych, jest jednym z argumentów przemawiających za wzmocnieniem mechanizmów przyczyniających się do ograniczenia presji turystycznej na obszarach dziedzictwa przyrodniczego. Przyczyni się on także do nadania wartości ekonomicznej obszarom chronionym poprzez indukowanie wzrostu liczby firm branży turystycznej.

ok. 10 km. Realizacja przedsięwzięcia, w głównej mierze służyła podnoszeniu poziomu świadomości ekologicznej mieszkańców Gminy Wólka, jak i przybyłych na jej teren turystów. Dodatkowo pomogła zabezpieczyć przed degradacją obszary chronione Natura 2000.

3.3 Ocena trafności podjętych interwencji w ramach Osi Priorytetowej 7 w kontekście realizowanych Priorytetów Inwestycyjnych dedykowanych przedmiotowej osi

Niniejszy rozdział odpowiada na następujące pytania ewaluacyjne:

Czy i w jakim stopniu realizowane inwestycje efektywnie wykorzystają potencjał dziedzictwa kulturowego w osiąganiu korzyści społecznych i gospodarczych zarówno w wymiarze regionalnym, jak i lokalnym?

W jakim stopniu realizacja inwestycji odpowiada potrzebom grup docelowych?

Czy przyjęte formy wsparcia okazały się efektywne?

3.3.1 Stopień i trafność wykorzystania potencjału dziedzictwa kulturowego w osiąganiu korzyści społecznych i gospodarczych zarówno w wymiarze regionalnym, jak i lokalnym (PI 6c)

Województwo lubelskie jest regionem o dużym potencjale kulturowym, zarówno ze względu na specyfikę dziedzictwa kulturowego, jak i zasoby ludzkie, a także instytucjonalne. Specyfikę regionu określa jego różnorodność: kultur, wyznań, języków, narodowości, tradycji. Ta różnorodność znajduje wyraz w postaci licznych zabytków, dziedzictwa niematerialnego, instytucji kultury o oddziaływaniu międzynarodowym, a także w postaci silnych instytucji lokalnych. Ważnym atutem regionu są też społeczności lokalne o silnej tożsamości. Zarazem, według zapisów Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 roku), ta różnorodność nie tworzy wyrazistej tożsamości regionalnej.

Województwo lubelskie można określić jako region posiadający jedno wiodące centrum kulturowe (Lublin), dwa centra subregionalne o licznych zasobach materialnych (Chełm i Zamość, który jest miastem wpisanym na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO) oraz jedno centrum subregionalne, którego znaczenie tworzy kilka ośrodków: Kazimierz Dolny z Janowcem, Puławy i Nałęczów. Cechą charakterystyczną potencjału kulturowego regionu jest jednak to, że nie skupia się on wyłącznie w wymienionych centrach, ale występuje w rozproszeniu – województwo praktycznie w całości stanowi mozaikę terenów o wysokiej atrakcyjności kulturowej.

SRWL na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 roku) jako potencjał kulturowy identyfikuje imprezy kulturalne na terenie województwa o zasięgu krajowym i międzynarodowym, a

także działające we wspomnianych centrach podmioty, jak np. Muzeum Lubelskie, Teatr im. J. Osterwy w Lublinie, Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” oraz Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice”. Imprezy te oraz podmioty są swego rodzaju kulturalną wizytówką regionu; potencjał znajdujący się poza głównymi centrami kultury stanowi zasób rozwojowy o co najmniej równej wadze, a z perspektywy potrzeb ogółu mieszkańców – może nawet większej. **Projekty Działania 7.1 charakteryzuje to, że w dużej części realizowane są poza głównymi centrami kultury i adresowane są do społeczności lokalnych, co pozwala niewątpliwie wykorzystać opisany wyżej „potencjał rozproszenia”** i stanowi jeden z mechanizmów osiągnięcia trafności wsparcia.

Kwerenda WoD oraz analiza wywiadów instytucji eksperckich i wywiadów z beneficjentami projektów objętych studium przypadku wskazują na inne jeszcze, stosowane przez projektodawców, mechanizmy osiągnięcia efektywności:

- **poszerzanie oferty kulturalnej i/lub rekreacyjnej.** Założenie, że efektem projektu ma być poszerzenie oferty, pojawia się praktycznie we wszystkich projektach. Beneficjenci odpowiadający na ankietę CAWI wskazują to również jako jeden z głównych efektów Działania 7.1. Wniosek ten potwierdzają wyniki analizy kontrfaktycznej. We wspartych instytucjach kultury, liczba prowadzonych imprez/wydarzeń wzrosła średnio pięciokrotnie w wyniku wsparcia, podczas gdy, w tym samym okresie, w GOK nie objętych wsparciem wzrost ten wyniósł średnio 75%, choć zdarzały się instytucje, w których odnotowano spadek liczby imprez, wydarzeń kulturalnych. W przypadku wspartych obiektów zabytkowych, można stwierdzić, że w roku 2020 inwestycje RPO WL 2014-2020 umożliwiły im kontynuację imprez, wydarzeń, usług kulturalnych, które prowadzone były przed rozpoczęciem działań projektowych, podczas gdy w podmiotach, które wsparcia nie otrzymały odnotowano średnio 50% spadek liczby prowadzonych imprez i przedsięwzięć. Wsparte muzea odnotowały niższy spadek liczby organizowanych imprez i wydarzeń, wystaw niż muzea, które nie realizowały projektów w Działaniu 7.1 RPO WL 2014-2020. Efekt brutto, mierzący średnie wartości zmiany w podmiotach objętych analizą kontrfaktyczną wskazuje, że spadek liczby imprez/wystaw w grupie eksperymentalnej (beneficjenci) był średnio o 30 pp. niższy niż w grupie kontrolnej (podmioty nie korzystające ze wsparcia). Efekt netto mierzący ten skutek w sytuacji, gdyby

beneficjenci nie otrzymali wsparcia, wskazuje na średnio 60% niższą liczbę imprez/wystaw w skali jednej wspartej placówki,

- **sieciowanie oferty poprzez włączenie projektu w strukturę szerszych produktów kulturowych czy turystycznych.** Przykładem jest tu wpisywanie różnych projektów w strukturę szlaku „Śladami wschodniosłowiańskiej tradycji”). Projekty wpisują się także w strukturę innych szlaków dziedzictwa kulturowego, do których należą m.in. szlak: Renesansu Lubelskiego, Przenikania Kultur, Pamiątek Kultury Żydowskiej, Szlak Rezydencji Magnackich, Architektury Sakralnej,

Przy okazji warto wskazać zasób niedostatecznie wykorzystany w sensie sieciowania w ramach regionalnych i międzyregionalnych produktów. Zasobem tym jest niewystępująca w żadnym z projektów Wisła oraz obszar nadbużański, w jego dolnym biegu, na północnych obrzeżach regionu. W województwie lubelskim Wisła może stanowić bazę działań prorozwojowych tak w zakresie dziedzictwa kulturowego, jak i naturalnego. Małopolski Przełom Wisły, czyli odcinek Wisły od Sandomierza do Kazimierza Dolnego, stanowi granicę regionu z woj. świętokrzyskim oraz mazowieckim i może być podstawą komplementarnych projektów. Jest to obszar, w którym jeszcze do lat 60-tych ubiegłego wieku żywa była kultura związana z gospodarczym wykorzystaniem rzeki, a nadal jest zasobem dziedzictwa kultury tak materialnej, jak i niematerialnej, ściśle powiązanej z krajobrazem kulturowym (np. odtwarzanie tradycji skutniczych w oparciu o wiedzę żyjących jeszcze skutników ze wsi Basonia w pobliżu Annopola). Przykłady rewitalizacji dziedzictwa związanego z Wisłą możemy obserwować w Płocku, na mniejszą skalę w Wyszogrodzie i Czerwińsku, a także w Warszawie. Nieproporcjonalnie niskie, w zestawieniu z kulturowym i gospodarczym znaczeniem Wisły w przeszłości, jest wykorzystanie tego dziedzictwa przez Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu czy w Puławach. Walory zarówno kulturowe, jak i przyrodnicze predestynują ten obszar jako potencjalny obszar interwencji w ramach przyszłej perspektywy.

Z kolei, obszar nadbużański, oprócz turystyki aktywnej, stwarza możliwości kontaktu z bogactwem kultury niematerialnej pogranicza, ale także umożliwia kontakt z dziedzictwem kultury sakralnej, do której należą: sanktuarium maryjne w Kodniu, cerkiew unicka w Kostomłotach czy kościół prawosławny w Jabłecznej, żydowska

synagoga (Włodawa) i mahometański mizar (Lebiedziew). Ponadto do dziedzictwa kulturowego należą dwory oraz pałace, m.in. w Strzyżowie, Czumowie, Dorohusku, Kodniu-Placencji. Równie interesujące obiekty to parki, z których największe znaczenie jako zabytki sztuki ogrodowej mają: Różanka, Kodeń - Placencja, Neple. W okolicach Sławatycz zachowały się resztki chałup (zagród) olęderskich, składających się z długiego budynku mieszczącego pod wspólnym dachem część mieszkalną i gospodarczą, w tym stodołę, połączonych wewnętrznym korytarzykiem. W rejonie tym występuje charakterystyczne budownictwo wiejskie, np. studnie z żurawiem, młyny, wiatraki, itp. W Hrubieszowie, Dołhobyczowie, Horodle, Dorohusku znajdują się ponadto stanowiska archeologiczne,

- **komplementarność z innymi projektami.** Działanie 7.1 komplementarne może być z jednej strony z projektami realizowanymi w ramach Osi 4 PROW (podejście Leader, inaczej instrument RLKS - Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność, ang. Community-led local development – CLLD), z drugiej zaś - z projektami dofinansowanymi w ramach POIiŚ (np. realizowany przez miasto Zamość projekt „Rewitalizacja historycznego obiektu Akademii Zamojskiej w Zamościu” czy projekt archidiecezji lubelskiej „Pomniki historii – duże i małe. Bogactwo i różnorodność dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny – ochrona i udostępnianie wybranych obiektów sakralnych Lublina i Kazimierza Dolnego”. W ramach POIiŚ oraz ze środków EOG realizowane mogą być większe projekty wsparcia konserwacji i restauracji dziedzictwa materialnego, wymagające większych nakładów finansowych. Komplementarność występuje też w ramach RPO WL 2014-2020– przykładem może być przebudowa Puławskiego Ośrodka Kultury „Dom Chemika”, gdzie takie elementy przedsięwzięcia jak termomodernizacja realizowane są w ramach OP 5 RPO WL 2014-2020,
- **sieciowanie – współpraca partnerska.** Na ogólną liczbę 112 projektów 52 realizowanych jest w partnerstwie. Są to partnerstwa różnego typu. Pierwsza część z nich ma charakter partnerstwa z usługodawcą realizującym projekt (przykładem może być partnerstwo prawosławnej diecezji lubelsko-chełmskiej z Fundacją Dialog Narodów. Kolejna część to partnerstwa JST (np. gminy Krasnobród i powiatu); część zaś to partnerstwa różnego typu podmiotów, będących interesariuszami projektów

(np. gmina Susiec; parafia katolicka p.w. św. Michała Archanioła z siedzibą w Łosińcu; Stowarzyszenie Aktywności Społecznej 'Nad Olszanką'). Partnerstwa drugiego typu mogą być tworzone w celu wspólnego wygenerowania wkładu własnego). Wyniki analizy kontrfaktycznej wskazują jednak, że w skali pojedynczego podmiotu objętego wsparciem nie można mówić o efekcie wsparcia RPO WL 2014-2020. Wzrost liczby sponsorów czy partnerów występował rzadko w latach wdrażania interwencji, osiągał on niższe wartości procentowe wśród beneficjentów projektów zakończonych niż w podmiotach, które nie uzyskały wsparcia. Może to wskazywać na wystąpienie negatywnego efektu substytucji. Możliwe jest bowiem, że gdyby beneficjenci RPO WL 2014-2020 nie uzyskali wsparcia inwestycyjnego w Działaniu 7.1, to częściej budowałiby relacje partnerskie z innymi podmiotami,

- **działania edukacyjne.** W projektach przewidziano różne formy działań edukacyjnych popularyzujących tematykę projektu. W przypadku Działania 7.1 są to zwykle warsztaty, wykłady i wykłady online zamieszczane na stronach projektu np. na temat prawosławia (projekty prawosławnej diecezji lubelsko-chełmskiej) oraz inne materiały informacyjne na temat projektu,
- **działania promocyjne.** W projektach stosowane są różnego typu działania promocyjne, angażujące społeczności lokalne oraz mające na celu zwiększenie zainteresowania turystów; projekty mają własne strony internetowe lub promowane są poprzez strony beneficjentów i partnerów; organizowane są też imprezy promujące realizację projektu (np. na zakończenie projektu "Remont i modernizacja wraz z wyposażeniem Domu Tradycji Dwóch Kultur w Żerocinie" zorganizowano Festiwal Kuchni Lokalnej). Organizacja imprez promocyjnych była jednak w ostatnich dwóch latach utrudniona ze względu na reżim sanitarny, związany z pandemią COVID-19.

W Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza także można odnotować przypadki wykorzystania potencjału dziedzictwa kulturowego do wsparcia efektów społecznych i gospodarczych turystyki przyrodniczej. Pierwszym takim przykładem może być projekt *Zwiększenie dostępności walorów środowiskowych i klimatycznych Gminy Nałęczów, Gminy Wąwolnica i Gminy Wojciechów poprzez utworzenie szlaku turystycznego, przyrodniczego "Jastrzębi Szlak" i zagospodarowanie wzgórza Poniatówka w Nałęczowie*, który oprócz walorów

dziedzictwa kulturowego samego Nałęczowa promuje także poprzez utworzony Jastrzębi Szlak zabytki Wąwolnicy i Wojciechowa takie jak: Kościół parafialny pw. św. Wojciecha zespół dworski, zespół pałacowy w Wąwolnicy, drewniany kościół św. Teodora z XVIII w, Wieżę Ariańską oraz 2 muzea w Wojciechowie. Współwystępowanie szlaku turystyki przyrodniczej z atrakcjami dziedzictwa kulturowego wzmocni popularność turystyczną tych miejsc oraz poczucie lokalnej dumy z podniesienia wizerunku tych miejscowości.

Następnym przykładem wykorzystania dziedzictwa kulturowego do wzmocnienia efektów społecznych i gospodarczych jest projekt *Wykorzystanie walorów przyrodniczych doliny Krzny do celów edukacyjnych i turystycznych*, realizowany w MOF Biała Podlaska. Użytkownicy szlaku mogą jednocześnie skorzystać z atrakcji dziedzictwa kulturowego tego miasta: Pałacu Radziwiłłów, Muzeum Południowego Podlasia, szlaku Ignacego Kraszewskiego, co może przyczynić się do wzrostu skali turystyki dłuższej niż jednodniowa.

Oczywistym przykładem wykorzystania potencjału dziedzictwa kulturowego do wzmocnienia efektów społecznych i gospodarczych wspartej infrastruktury turystyki przyrodniczej jest także projekt *Zwiększenie dostępności zalewu miejskiego w Zamościu jako miejsca aktywnej rekreacji w sąsiedztwie zamojskiego zespołu staromiejskiego*. Wspierana inwestycja, ze względu na swoją lokalizację, może być wykorzystywana przez uczestników wycieczek szkolnych jak i indywidualnych turystów.

Badani przedstawiciele instytucji eksperckich podkreślają znaczenie tworzenia zintegrowanych produktów turystycznych łączących atrakcje dziedzictwa kulturowego i naturalnego dla zwiększenia atrakcyjności wspartych obszarów. Wydaje się więc, że możliwości wykorzystania turystyki przyrodniczej w promocji atrakcji kulturalnych gmin i powiatów Lubelszczyzny zostały wykorzystane w istotnym, ale niepełnym stopniu.

Podsumowując, można stwierdzić, że mechanizmy osiągnięcia efektywności wsparcia dobrze wykorzystują potencjał dziedzictwa kulturowego zarówno w skali regionu, jak – przede wszystkim – potencjały lokalne. Warto zarazem zwrócić uwagę, że w projektach operuje się pojęciami dziedzictwa materialnego, niematerialnego oraz dziedzictwa naturalnego, a tylko w nielicznych projektach pojawia się integrująca kategoria krajobrazu kulturowego. Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego do roku 2030 identyfikuje właśnie krajobraz kulturowy jako ważny zasób regionu, co wymaga rozszerzenia obszaru interwencji o projekty z zakresu

ochrony i wykorzystania na rzecz rozwoju społecznego i gospodarczego regionu potencjału lokalnych krajobrazów kulturowych. Zastosować tu można przyjętą na gruncie geografii humanistycznej i w geografii turystyki definicję krajobrazu kulturowego³⁵. Krajobraz ten można rozumieć jako antropogenicznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością, postrzeganą jako swoista, ogólnie rozpoznawalna fizjonomia. Na tak rozumiany krajobraz kulturowy składają się nie tylko obiekty materialne i przyrodnicze, ale związana z nimi wiedza, relacje społeczne (kapitał społeczny), zwyczaje – widziane z perspektywy człowieka nadającego sens swojemu otoczeniu. Operacyjnie tego typu zmiana oznaczałaby wprowadzenie do katalogu planowanych działań w ramach Programu Fundusze Europejskie dla Lubelskiego 2021-2027, cel szczegółowego 4(vi) (EFRR), czyli wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych – lokalnych krajobrazów kulturowych jako przedmiotu ochrony i zasobu do wykorzystania na rzecz rozwoju regionu.

REKOMENDACJA: Zaleca się uwzględnienie w opisie interwencji w ramach przyszłego Programu projektów na rzecz ochrony, rozwoju i społeczno-gospodarczego wykorzystania lokalnych krajobrazów kulturowych.

3.3.2 Ocena użyteczności wsparcia w OP 7 RPO WL 2014-2020

Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego (PI 6c)

Zgodnie z SZOOP, grupami docelowymi Działania 7.1 są mieszkańcy województwa lubelskiego, osoby, instytucje i przedsiębiorstwa korzystające z rezultatów projektu, turyści.

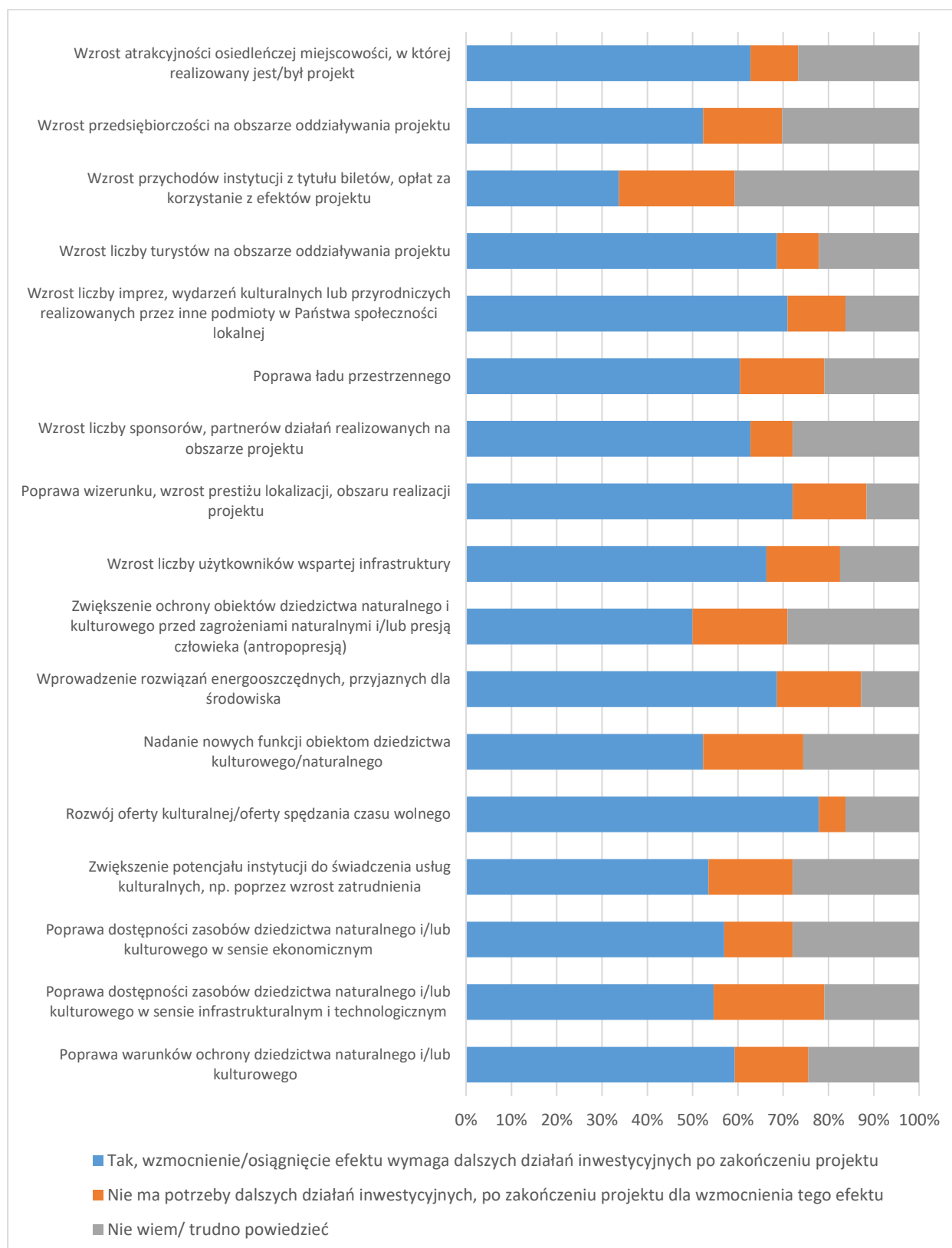
W ocenie beneficjentów potrzeby grup docelowych nie są obecnie w pełni zaspokojone i wymagają dalszych interwencji w większości obszarów.

Jak wynika z zamieszczonego poniżej wykresu, dalszych inwestycji wymaga przede wszystkim rozwój oferty kulturalnej/spędzania czasu wolnego. Konieczne są także dalsze

³⁵ np. Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987; bezpośrednio w odniesieniu do Lubelszczyzny: Jerzy Bański, *Identyfikacja i wykorzystanie zasobów lokalnych w budowaniu przewagi konkurencyjnej – przykład regionu lubelskiego*, *Studia Obszarów Wiejskich*, tom 44 ss. 7-19, 2016.

działania na rzecz wzrostu liczby turystów w obszarze oddziaływania projektu oraz działania poprawiające kwestie wizerunkowe. Beneficjenci zwracają uwagę także na niedostateczną liczbę imprez, wydarzeń kulturalnych i przyrodniczych, organizowanych przez inne podmioty. Charakter i skala niezaspokojonych potrzeb odzwierciedla – co można było stwierdzić z kolei na podstawie wywiadów pogłębionych z przedstawicielami instytucji eksperckich oraz studiów przypadku – problemy tzw. przemysłów czasu wolnego, związane z ograniczeniami wprowadzanymi w związku z pandemią COVID-19. Nadal utrzymuje się także popyt beneficjentów na rozwiązania z zakresu oszczędzania energii i OZE.

Wykres 8 Obszary oddziaływania projektu wymagające dalszych inwestycji – na podstawie ocen beneficjentów Działania 7.1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badania CAWI [n=86]

Ocena beneficjentów jest spójna z logiką interwencji w ramach Działania 7.1, ukierunkowanej na zwiększanie dostępności zasobów kultury i naturalnych. Ciągłość tej potrzeby wyraża się poprzez deklarowany przez beneficjentów ich potencjał realizacji kolejnych projektów. Znaczny odsetek badanych (80,2%) beneficjentów Działania 7.1 zgłasza gotowość realizacji projektu w kolejnej perspektywie finansowej. Większość Beneficjentów (ponad 60% z ogólnej liczby 86) wskazuje na potrzeby z zakresu dostosowania obiektów dziedzictwa kultury i naturalnego do potrzeb tworzenia nowych produktów turystycznych. Na stopień zaspokojenia potrzeb odbiorców ostatecznych projektów wskazują z kolei dane statystyki publicznej. Jak wskazano w rozdziale poświęconym efektom Działania 7.1, wskaźniki mierzące uczestnictwo w kulturze i ruch turystyczny gwałtownie spadły w latach 2019-2020, a szczególnie w roku 2020. Ponadto, spodziewać się należy ograniczonego wzrostu w roku bieżącym, jeżeli nie zablokują go decyzje związane z wysoce prawdopodobną 4 falą epidemii COVID-19. **W obszarze przemysłów czasu wolnego utrzymuje się wysoki popyt, jego zaspokojenie może być jednak trudne z uwagi na złą kondycję wielu podmiotów, działających w tym sektorze, zarówno prywatnych, jak i korzystających z finansowania publicznego.**

Ochrona różnorodności biologicznej (PI 6d)

Na potrzeby oceny użyteczności wsparcia w obszarze ochrony różnorodności biologicznej przeprowadzono analizę wniosków płynących z badania CAWI/CATI z beneficjentami obu Działań oraz poddano analizie wyniki studiów przypadku. W ocenie beneficjentów Działania 7.2 i 7.4, realizacja projektów w ramach Programu wynikała z głównych niezaspokojonych potrzeb. Taka ocena beneficjentów jest spójna z wnioskami z odtworzenia logiki interwencji, identyfikującymi kluczowe deficyty w zakresie wzmacniania mechanizmów ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w województwie lubelskim. Należy w tym miejscu podkreślić specyfikę potrzeb ochrony terenów cennych przyrodniczo regionu, na co wskazują

zapisy Programu tworzone w okresie programowania 2014-2020³⁶, jak i dokumentów analitycznych tworzonych na potrzeby nowego okresu programowania 2021+³⁷.

Wszyscy Beneficjenci odczuwają efekty wsparcia w skali szerszej niż powiat, zarówno w ramach projektów realizowanych w Działaniu 7.2, jak i w Działaniu 7.4. Jak wynika z wywiadu z przedstawicielem ZLPK, badanego w ramach studium przypadku projektu *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczebrzeszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie*, opracowywane plany ochrony uwzględniają udostępnienie przestrzeni parków odwiedzającym turystom i mieszkańcom, ale też uporządkowanie ruchu turystycznego, lub jego rozproszenie, jak to ma miejsce w przypadku Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Uporządkowanie to sprzyjać będzie użyteczności dla odwiedzających, ponieważ kanalizacja ruchu będzie ich kierować do różnych miejsc.

W kolejnym analizowanym w studium projekcie *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF* odnotowano znaczący wzrost liczby użytkowników wspartej infrastruktury. Z deklarowanych na etapie wnioskowania o dofinansowanie ok. 62 tys. osób rocznie odwiedzających park wykazano aż 125 tys. osób na etapie wniosku o płatność. O popularności rezultatów interwencji świadczą liczni partnerzy i sponsorzy działań rozwijanych w Parku, nawet mimo pandemii COVID-19 w 2020 roku. Jednym z przykładów użyteczności projektu dla mieszkańców i podmiotów działających w sferze kultury była organizacja w czerwcu 2021 roku Festiwalu Familijnego w Parku Ludowym. Organizatorem tych wydarzeń kulturalnych na terenie poddanego rewitalizacji parku ludowego jest Teatr im. H. Ch. Andersena w Lublinie wspólnie z Prezydentem Miasta Lublina oraz Centrum Kultury w Lublinie.

³⁶ Por. RPO WL 2014-2020, gdzie wskazano na walory przyrodnicze i krajobrazowe województwa lubelskiego, nierzadko unikalne w skali Europy, sprawiają, że region ten należy do jednych z najbardziej interesujących w Polsce. W woj. lubelskim znajduje się 17 parków krajobrazowych, najwięcej w Polsce.

³⁷ Por. Raport z konsultacji społecznych *Wizja współpracy jednostek samorządu terytorialnego w ramach Strategii Rozwoju Ponadlokalnego Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego*, UM Lublin, Lublin 2021. W raporcie wskazuje się w szczególności na wynik badań z mieszkańcami LOF gdzie zwrócono uwagę na brak programów ochrony dzikich zwierząt przed narastającą antropopresją (ogół działań człowieka zarówno planowych i przypadkowych mających wpływ na środowisko przyrodnicze). Zauważono również zniszczenia koryt rzek.

Turystyka przyrodnicza (PI 6d)

Analizy przeprowadzone na potrzeby oszacowania efektów gospodarczych wsparcia w zakończonych projektach Działania 7.3, wskazują na osiągnięcie efektu zwiększenia przedsiębiorczości w tzw. przemysłach czasu wolnego, ich relatywnie dobrej kondycji wyrażanej w dochodach gmin na 1 mieszkańca z tytułu podatku CIT. Trudno jednoznacznie wskazać wpływ tych interwencji na wzrost atrakcyjności osiedleńczej wspartych terenów i zapobieganie ich depopulacji. Dane GUS dla lat 2017-2020 wskazują bowiem na spadek liczby mieszkańców w gminach objętych wsparciem. Wynika to z utrzymującego się w nich ujemnego salda migracji (z wyjątkiem Puchaczowa) i braku prostej zastępowalności pokoleń.

Tabela 8 Saldo migracji w powiatach i gminach, w których realizowano projekty Działania 7.3 Turystyka przyrodnicza w latach 2017-2020

Powiat/gmina	2017	2018	2019	2020
Powiat bialski	-419	-411	-427	-334
Tuczna	-24	-35	-25	-19
Powiat biłgorajski	-312	-316	-442	-287
Biłgoraj	-146	-105	-83	-100
Powiat janowski	-228	-202	-258	-249
Janów Lubelski	-66	-100	-86	-97
Powiat kraśnicki	-295	-316	-423	-222
Dzierzkowice	-28	-25	-8	-12
Powiat łęczyński	-219	-121	-286	-144
Puchaczów	44	28	12	5
Powiat łukowski	-636	-648	-688	-570
Łuków	-234	-285	-269	-238
Powiat opolski	-216	-345	-299	-186
Poniatowa	-63	-91	-77	-56
Powiat puławski	-232	-218	-262	-187
Nałęczów	-21	-14	-30	-32
Powiat włodawski	-151	-111	-135	-136
Urszulin	-1	19	-10	2

Powiat/gmina	2017	2018	2019	2020
Powiat zamojski	-57	-262	-244	-94
Szczebrzeszyn	-26	-67	-44	-20
Powiat m. Biała Podlaska	-119	-243	-257	-128
Powiat m. Zamość	-288	-459	-460	-380

Źródło: Dane GUS BDL

Wsparcie turystyki przyrodniczej, choć powoduje przyrost liczby przedsiębiorstw przemysłów czasu wolnego, nie przyczynia się jednak w istotnym zakresie do rozwijania na wspartym terenie turystyki dłuższej niż jednodniowa. Świadczy o tym choćby stagnacja w latach 2017-2019 i ubytek w 2020 roku liczby miejsc noclegowych w obiektach zakwaterowania w powiatach, w których realizowane są interwencje Działania 7.3.

Tabela 9 Liczba obiektów zakwaterowania oraz miejsc noclegowych w powiatach, w których realizowano projekty Działania 7.3 w latach 2017-2020

	Liczba obiektów zakwaterowania				Liczba miejsc noclegowych w tych obiektach na 1000 ludności			
	2017	2018	2019	2020	2017	2018	2019	2020
Powiat bialski	26	27	24	18	14,00	13,46	14,33	12,59
Powiat biłgorajski	14	14	14	14	4,72	4,75	4,63	4,54
Powiat janowski	10	10	12	9	16,01	11,96	14,79	10,26
Powiat kraśnicki	3	4	4	3	0,95	1,21	1,21	1,19
Powiat łęczyński	11	11	9	6	9,85	10,90	10,42	5,58
Powiat łukowski	4	4	5	4	1,27	1,44	1,81	1,52
Powiat opolski	9	8	8	7	5,74	5,52	5,70	5,31
Powiat puławski	74	79	85	77	43,27	42,34	45,57	42,74

	Liczba obiektów zakwaterowania				Liczba miejsc noclegowych w tych obiektach na 1000 ludności			
	2017	2018	2019	2020	2017	2018	2019	2020
Powiat włodawski	48	51	51	44	74,68	77,15	80,29	74,02
Powiat zamojski	59	61	63	56	22,36	23,55	24,25	22,07
Powiat m. Biała Podlaska	12	12	12	11	13,43	13,64	13,50	8,10
Powiat m. Zamość	19	22	24	21	24,13	26,49	27,16	21,40

Źródło: Dane GUS BDL

Warto podkreślić, że podstawowy, zakładany przez beneficjentów efekt wsparcia, mierzony wzrostem liczby użytkowników powstałej infrastruktury zostaje osiągnięty. Zdaniem wszystkich badanych beneficjentów projektów zakończonych bądź daleko zaawansowanych, rezultaty projektu zostały bądź zostaną osiągnięte w stopniu zadowalającym. Należy w tym miejscu wspomnieć, iż 7 z 11 badanych beneficjentów uważa, że skala oddziaływania inwestycji będzie szersza niż skala powiatu, w którym jest on realizowany. Nie zawsze jednak rezultaty projektu spotykają się z aprobatą partnerów. Przykładem może być projekt *Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej*. Przedstawiciel partnera projektu – Powiatu Biłgoraj podkreśla, że efekty projektu nie przyczynią się do wzrostu turystyki rowerowej w całym powiecie, ze względu na brak liniowego połączenia trasy rowerowej utworzonej w Korytkowie Dużym np. z Biłgorajem. Spowodowane to jest brakiem komplementarnych przedsięwzięć prowadzonych na szlaku drogi wojewódzkiej łączącej Biłgoraj z Korytkowem Dużym. Funkcjonująca obok szosy droga techniczna nie spełnia warunków do jazdy na rowerze, zbudowana jest z kamieni bądź chwiejących się desek.

Z kolei projekty *Budowa ścieżki pieszo - rowerowej wzdłuż rzeki Wieprz wraz z organizacją 2 punktów obserwacji przyrodniczej w miejscowości Szczebrzeszyn*, *AMONIT - Leśny zespół rekreacyjno - edukacyjny w miejscowości Klimki*, *Aktywna turystyka w zgodzie z różnorodnością biologiczną powiązana z leśnictwem Zwierzyniec w Nadleśnictwie Kraśnik*, *Budowa tras pieszo rowerowych w otoczeniu Poleskiego Parku Narodowego* spotkały się z pozytywną opinią badanych przedstawicieli Poleskiego Parku Narodowego oraz

przedstawicieli rezerwatów znajdujących się w strefie oddziaływania tych interwencji. Respondenci uznali, że realizacja tych interwencji ma duże znaczenie dla rozwoju zarządzanych przez nich form ochrony przyrody. W opinii badanych przedstawicieli instytucji eksperckich, dla zachowania pełnej użyteczności wsparcia, niezbędna jest koordynacja promocji walorów przyrodniczych. Zawartość strony Lubelskie Travel jest użyteczna poprzez pokazanie głównych atrakcji poszczególnych powiatów, niemniej jednak nie proponuje ona przykładowych tras wycieczki jedno czy kilkudniowej, wykorzystującej pobyt do celów rekreacyjnych, ale też kulturoznawczych. Opracowanie takich tras, wraz ze wskazaniem czasu użytkowania poszczególnych atrakcji, jest czynnikiem wspierającym szczególnie turystykę indywidualną oraz turystykę rodzinną. Jak wynika z wywiadu z przedstawicielem Departamentu Promocji Sportu i Turystyki, nie została także stworzona mapa ścieżek i dróg rowerowych, poza szlakiem Green Velo. Inwentaryzacja zasobów regionu w zakresie tras rowerowych jest konieczna.

3.3.3 Ocena efektywności wsparcia w OP 7 Dziedzictwo kulturowe i naturalne

Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego (PI 6c)

Według analizy wykonania wskaźników i przewidywanej ich wartości, koszty jednostki wskaźników produktu przyjętych dla Działania 7.1, mierzone stosunkiem wysokości dofinansowania (UE) do zakładanych w realizowanych projektach wartości docelowych wskaźników, przedstawiają się następująco:

- Dla wskaźnika Liczba obiektów zasobów kultury objętych wsparciem w przypadku realizacji zakładanej wartości wskaźnika wyniesie 2074672,90 zł. Umowna, zawarta w kryteriach konkursowych jednostkowa wartość wskaźnika to 1550017 zł,
- Dla wskaźnika Liczba wspartych obiektów w miejscach dziedzictwa naturalnego wartość wskaźnika w przypadku osiągnięcia jego zakładanej wartości wyniesie 1433335,07 zł. Umowna, zawarta w kryteriach konkursowych jednostkowa wartość wskaźnika to 2354358 zł.

Nie występuje, jak stwierdzono wcześniej, ryzyko niewykonania wskaźników, dlatego bezpiecznie można dla oceny efektywności przyjąć wartości minimalne wskaźników produktu. **Efektywność projektów odnoszących się do zasobów kultury uznać należy zatem**

za niską, z kolei efektywność projektów odnoszących się do zasobów dziedzictwa naturalnego jest wysoka.

Koszt wskaźnika rezultatu bezpośredniego Wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin w objętych wsparciem miejscach należących do dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz stanowiących atrakcje turystyczne wynosi dla zakładanej realizacji wskaźnika 1414,51 zł. W kryteriach konkursowych brak oczekiwanej wartości tego wskaźnika. Należy jednak przyjąć, że do roku 2023 wartość osiągnięta jednostki wskaźnika nie osiągnie zakładanej wartości minimalnej. Na prawdopodobne obniżenie efektywności projektów w obszarze wskaźnika rezultatu bezpośredniego ma przede wszystkim wpływ pandemia COVID-19.

Ochrona różnorodności biologicznej (PI 6d)

Analiza statystyczna WoP beneficjentów oraz analiza wniosków płynących ze studium przypadku pokazuje, że efektywność kosztowa w Działaniu 7.2 i Działaniu 7.4 jest satysfakcjonująca. Porównanie kosztów jednostkowych interwencji realizowanych w regionalnych programach operacyjnych na lata 2014-2020, mierzonych stosunkiem wysokości dofinansowania (UE) do zakładanych w projektach wartości docelowych wskaźników, stanowi, że wsparcie jednej formy ochrony przyrody w postaci opracowania planu ochrony dla rezerwatu przyrody to średnio koszt ok. 127 tys. zł, zaś koszt opracowania planu ochrony dla parku krajobrazowego może średnio wynosić ok. 440 tys. zł³⁸ (tj. ok. 3,5 krotnie więcej). W ramach badania dokonano analizy kosztu jednostki wskaźnika dla każdego projektu Działania 7.2 i 7.4, a następnie określono wartość minimalną i maksymalną tego kosztu. Koszt jednej jednostki wskaźnika opracowanych dokumentów planistycznych z zakresu ochrony przyrody w woj. lubelskim wyniósł 457 tys. zł (w Działaniu 7.2), jest zatem na poziomie średniej krajowej. Przykładowo koszt jednej jednostki wskaźnika w woj. świętokrzyskim wyniósł 672 tys. zł.

Średni koszt jednostkowy wskaźnika Powierzchnia siedlisk wspartych w zakresie uzyskania lepszego statusu ochrony w regionalnych programach operacyjnych wynosi 26 zł. Koszt ten nie jest niestety porównywalny do średniego kosztu wskaźnika w RPO WL 2014-2020,

³⁸ Średni koszt jednostkowy każdego ze wskaźników produktu i rezultatu bezpośredniego został obliczony poprzez podzielenie wysokości dofinansowania projektów monitorujących przedmiotowy wskaźnik przez wartość docelową tego wskaźnika, założoną do osiągnięcia w dofinansowanych projektach.

oscylującego wokół 192 tys. zł za jeden ha. Porównawczo - koszt wsparcia 1 ha siedlisk w województwie świętokrzyskim wynosi 62 tys. zł, natomiast w województwie podkarpackim - 33 tys. zł. Trzeba jednak podkreślić, że efektywność kosztowa realizacji jednostki wskaźnika *Powierzchnia siedlisk wspartych w zakresie uzyskania lepszego statusu ochrony* w RPO WL 2014-2020 nie jest najwyższa w kraju. Przykładowo w województwie zachodniopomorskim koszt jednostkowy wsparcia jednego ha wyniósł 444 tys. zł. Podstawowym elementem kosztotwórczym zarówno w regionie lubelskim jak i w regionie zachodniopomorskim jest włączenie w koszt jednostkowy również budowy lub modernizacji tzw. dużej infrastruktury, w przypadku projektu Działania 7.2 monitorującego ten wskaźnik, Ośrodka Edukacji Ekologicznej. Efektywność kosztowa osiągnięcia wskaźnika Powierzchnia siedlisk wspartych w zakresie uzyskania lepszego statusu ochrony jest więc uzasadniona.

Porównując koszty wskaźnika rezultatu w zakresie projektów realizowanych w ramach ZIT i poza ZIT można wskazać, że koszty te są porównywalne. Nie zidentyfikowano istotnych różnic. Średni jednostkowy koszt wskaźnika Wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin w objętych wsparciem miejscach należących do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego oraz stanowiących atrakcje turystyczne [odwiedziny/rok] w Działaniu 7.2 wynosi 1077,61 zł, podczas gdy w Działaniu 7.4 jego wartość stanowi 1066,00 zł³⁹.

Oznacza to – przy zakładanym przez beneficjentów 10 letnim okresie trwałości wsparcia, że jedna dodatkowa wizyta użytkownika na obszarze realizacji projektu kosztować będzie około 100 zł ze środków UE. Analiza wyników badania kwestionariuszowego z beneficjentami Działania 7.2 i 7.4 wskazuje, że kluczowym czynnikiem, warunkującym zakładane i uzyskane wysokości kosztu jednostkowego realizowanych projektów, były wyższe niż zakładano na etapie wniosku o dofinansowanie koszty usług robót budowlanych. Wnioski wynikające z analizy desk research i badania kwestionariuszowego zostały pogłębione w ramach analizy studium przypadku. Każdorazowo analiza efektywności kosztowej projektu uwzględniana była w studium wykonalności. W ocenie badanych, uczestniczących w wywiadach pogłębionych, koszty poszczególnych zadań realizowanych w ramach projektu nie odbiegały

³⁹ Pozostałe wskaźniki realizowane w ramach operacji w ramach Działania 7.2 i 7.4 nie mogą być ze sobą porównywane z uwagi na liczbę projektów realizujących te wskaźniki, przykładowo dla wskaźnika Liczba wspartych obiektów związanych z ochroną przyrody (szt.) koszt wskaźnika w Działaniu 7.2 wynosi 835 tys. zł, a w Działaniu 7.4 7,5 mln zł.

od kosztów realizowania podobnych projektów infrastrukturalnych w tym okresie. Wnioski z przeprowadzonych badań w tym obszarze potwierdzają zatem satysfakcjonującą efektywność kosztową w Działaniu 7.2 i 7.4.

Turystyka przyrodnicza (PI 6d)

Analiza danych SL2014 wskazuje na fakt, iż w projektach Działania 7.3 najbardziej kosztochłonną inwestycją było wsparcie infrastruktury rowerowej, przy średnim całkowitym koszcie jednostkowym wskaźnika *Długość wspartej infrastruktury rowerowej* w wysokości 9442539 zł. Średni jednostkowy koszt tego wskaźnika mierzony stosunkiem wysokości dofinansowania (UE) do jego wartości docelowej założonej w projekcie do stanowi 3313565 zł. Wykazuje on znaczną wariację, minimalny koszt wynosi 1527413 zł, zaś maksymalny 14676386 zł. Analiza zakresu technicznego projektów realizujących wskaźnik wskazuje, iż na różnice kosztowe składają się różnice zastosowanych materiałów wynikające np. z wymagań terenu oraz koniecznej infrastruktury dodatkowej np. oddzielającej drogę dla rowerów od pasów jezdni. Z tych też powodów średni koszt przebudowania 1 km drogi dla rowerów był wyższy niż średni koszt wybudowania 1 km nowej drogi, dla której trasę wyznaczano najczęściej poza pasem jezdni (odpowiednio 1297614 zł i 610182 zł). Koszty te były wyższe niż wskazany w kryteriach oceny merytorycznej referencyjny koszt w wysokości 433140 zł, za to w realniejszym stopniu odzwierciedlały potrzeby wsparcia. Należy w tym miejscu nadmienić, że wszyscy badani beneficjenci Działania 7.3, którzy wspierali infrastrukturę rowerową w projektach doświadczyli sytuacji, w której koszt wykonania robót – w związku z kumulacją zamówień na rynku – okazał się wyższy niż zakładano na etapie WoD. Różnicę tę zapłacono poprzez podwyższenie wkładu własnego w projektach bądź modyfikację specyfikacji technicznej planowanych prac budowlanych. W opinii badanych przedstawicieli IZ, zastosowanie referencyjnej wartości efektywności kosztowej, mimo, iż nieprzystosowanej do zmieniającej się sytuacji rynkowej, skłoniło beneficjentów do projektowania wsparcia przy optymalizacji kosztów, co przyczyniło się do zwiększenia skali wsparcia.

Tworzenie bądź odnowienie 1 km szlaków turystycznych stanowiło w realizowanych projektach niższą kategorię kosztową, wynosząc odpowiednio 237843,77 zł i 565144 zł w stosunku wartości dofinansowania (UE) do wartości docelowej wskaźnika zakładanej w projektach. Koszt utworzenia 1 km trasy turystycznej wykazywał silną wariację od 4624963,28 zł do 26501 zł, co związane było w pierwszym rzędzie z budową dróg dla

rowerów bądź jej brakiem w kosztorysie projektu. Średni koszt jednostkowy utworzenia 1 km szlaku turystycznego mieścił się więc w granicach kosztu referencyjnego wskazanego w kryteriach oceny merytorycznej, wynoszącego 433140 zł. Średnie całkowite koszty jednostkowe wskaźników Długość utworzonych szlaków turystycznych oraz Długość odnowionych szlaków turystycznych stanowiły już odpowiednio 820362 zł i 626034 zł. Koszty te należy uznać za efektywne, uzależnione one były od warunków terenu oraz konieczności zapewnienia bezpieczeństwa i wysokich standardów budowanych dróg rowerowych i tras turystycznych. O wysokiej efektywności kosztowej wsparcia świadczy też koszt jednostkowy wskaźnika rezultatu Wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin w objętych wsparciem miejscach należących do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego oraz stanowiących atrakcje turystyczne (odwiedziny/rok). Średnio wynosi on 1367 zł w odniesieniu do całkowitego kosztu projektu oraz 829 zł w stosunku wysokości dofinansowania (UE) do zakładanej w realizowanych projektach wartości docelowej wskaźnika. Przy zachowaniu pięcioletniego okresu trwałości należy przyjąć, iż jedna wizyta nowego użytkownika wspartej infrastruktury, w całym okresie trwałości będzie kosztować około 165 zł wydatkowanych z budżetu UE.

W opinii badanych przedstawicieli instytucji eksperckich, efektywność wsparcia uzależniona jest w dużej mierze od promocji efektów projektów oraz stopnia użytkowania wspartej infrastruktury. Jak wynika z analiz dotyczących zakładanych i osiągniętych efektów projektu, pełne wykorzystanie rezultatów interwencji nie jest zagrożone.

3.4 Ocena trwałości wsparcia w ramach Osi Priorytetowej 7

Niniejszy rozdział odpowiada na następujące pytanie ewaluacyjne:

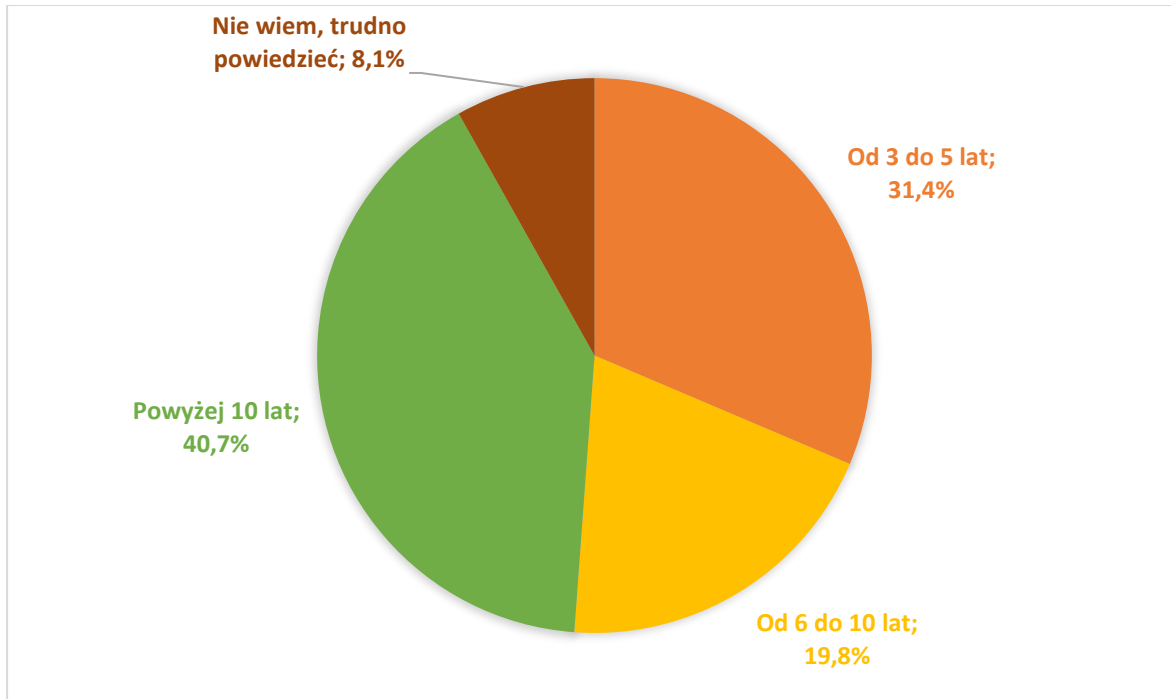
Czy efekty wsparcia są trwałe?

Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego

Analiza WoP, zgłaszanych trudności w realizacji projektów oraz wywiady z przedstawicielami IZ i beneficjentami projektów objętych studium przypadku wskazują na istotne czynniki ryzyka, mogące mieć wpływ na określoną w dokumentach programowych długookresową trwałość projektów Działania 7.1. Trudności zgłaszane w trakcie realizacji projektów miały charakter incydentalny – nie wystąpił żaden problem, który mógłby rzutować na trwałość przedsięwzięcia po rozliczeniu projektu. Beneficjenci, pytani o własną opinię na temat trwałości projektu, oceniają ten parametr jak na załączonym niżej wykresie. Jak wynika z ich

deklaracji, ryzyko niskiej trwałości projektów jest ograniczone, choć znaczący (31,4%) odsetek deklaracji „od 3 do 5 lat” nie pozwala ryzyka tego lekceważyć.

Wykres 9 Trwałość projektów Działania 7.1 w ocenie beneficjentów

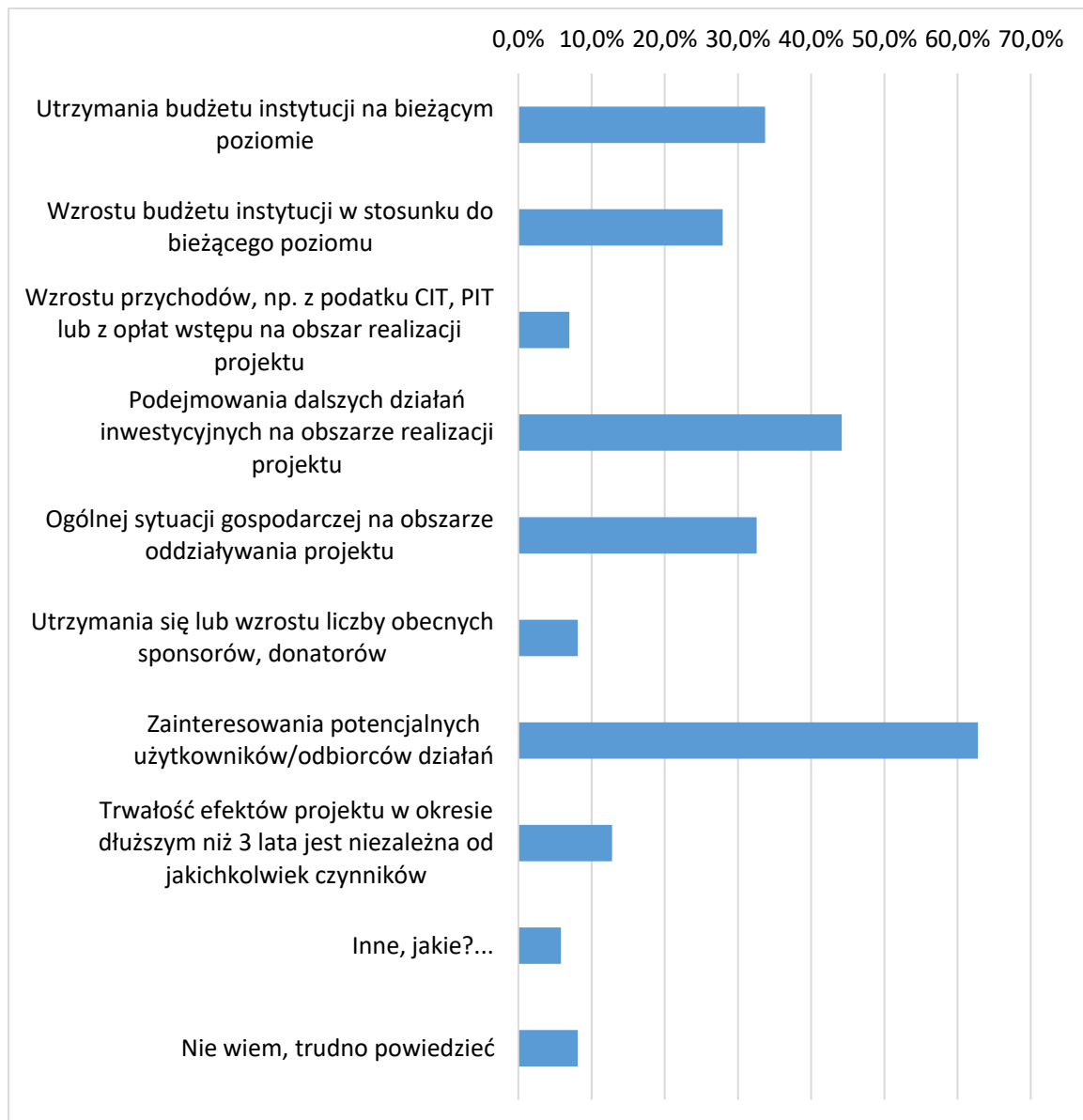
Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników ankiety CAWI [n=86]

Z przeprowadzonych wywiadów pogłębionych wynika, że beneficjenci w swoich ocenach mogą brać pod uwagę dwa czynniki:

- wysoki stopień nieprzewidywalności koniunktury gospodarczej w związku z utrzymującą się epidemią COVID-19 – tu przede wszystkim pojawiają się obawy, że niezależnie od tego czy wystąpią kolejne fale epidemii, zmiany w sektorze kultury oraz w sektorze turystyki i gastronomii okażą się na tyle trwałe, że nie uda się w najbliższych latach osiągnąć zaplanowanych rezultatów,
- wysoki stopień niepewności finansów samorządów w związku z projektowanymi zmianami struktury podziału podatków, niekorzystnymi dla samorządów – co rodzi obawy, że wobec spadku przychodów budżetowych, samorządom nie uda się utrzymać dofinansowanej infrastruktury i sfinansować bieżących prac konserwatorskich i zabezpieczających w dofinansowanych obiektach dziedzictwa kulturowego i naturalnego.

Beneficjenci odpowiadający na ankietę CAWI/CATI podkreślali, że głównymi czynnikami trwałości projektu jest stabilność koniunktury gospodarczej i stabilność przychodów samorządu. Oba czynniki należy uznać za sygnały dużego prawdopodobieństwa ograniczonej trwałości przynajmniej części projektów Działania 7.1.

Wykres 10 Odpowiedzi beneficjentów Działania 7.1 na pytanie „Od czego zależy trwałość efektów projektu dłuższa niż 3 lata po zakończeniu projektu?”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników ankiety CAWI [n=86]

Znaczący odsetek respondentów (44,2%) uznaje za czynnik zachowania trwałości również konieczność podejmowania dalszych inwestycji. W obliczu wskazanych zagrożeń

koniunkturalnych i polityczno-prawnych, istotność tego czynnika stanowi poważne ryzyko dla długookresowej trwałości projektów Działania 7.1.

Ochrona różnorodności biologicznej

Analizy WoP oraz wywiady z beneficjentami pozwoliły na określenie czynników ryzyka zachowania trwałości wymaganej w dokumentach programowych oraz trwałości długookresowej projektów w ramach Działań 7.2 i 7.4. Zdaniem przedstawicieli wszystkich projektów Działania 7.2 i Działania 7.4 przewidywana trwałość efektów realizowanych interwencji będzie dłuższa niż 10 lat. Stanowi o tym przede wszystkim charakter realizowanych inwestycji oraz ich lokalna waga: utworzenie nowego ośrodka edukacji ekologicznej, opracowanie długoletnich planów ochrony, modernizacja parku miejskiego, stanowiącego jedną z głównych atrakcji rekreacyjnych miasta, innej zielonej miejskiej infrastruktury, stworzenie nowego produktu w zamojskim ZOO, utworzenie punktu informacji turystycznej.

Czynniki zachowania długookresowej trwałości nie są, zdaniem beneficjentów, trudne do osiągnięcia. Prognoza długookresowej trwałości projektu Działania 7.2 *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczebrzeszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie* nie jest zależna, zdaniem badanego beneficjenta, od jakichkolwiek czynników. Podobnie też, deklarowana przez beneficjenta ponad 10 letnia trwałość efektów projektu Działania 7.4 *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF* zależy, zdaniem respondenta, jedynie od utrzymania dochodów gminy na bieżącym poziomie. Długookresowa trwałość przewidywana przez beneficjenta projektu Działania 7.2 *Budowa obiektów dla zwierząt zagrożonych wyginięciem na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu, pełniącego funkcję przygranicznego ośrodka kwarantannowania i przetrzymywania zwierząt nielegalnie wwiezionych do strefy Schengen* - kontynuacja projektów zrealizowanych w latach 2009-2015, współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego uzależniona jest jednak od wzrostu dochodów Ogrodu, wzrostu liczby sponsorów lub liczby użytkowników płacących za bilety wstępu. Niemniej, beneficjent zakłada, że procesy te przyjmą pozytywny obrót. Zdaniem badanego przedstawiciela projektu Działania 7.4 *Zielony LOF*, długookresowa trwałość rezultatów zależy od czynników

minimalnych, utrzymania dochodów partnerskich gmin na względnie stałym poziomie oraz od zainteresowania użytkowników wspartej infrastruktury. Istotnym czynnikiem trwałości jest także potrzeba dalszych inwestycji na obszarze realizacji projektu. Wszyscy badani beneficjenci planują realizację dalszych interwencji z zakresu ochrony różnorodności biologicznej. Najczęściej wskazują na dalsze potrzeby dotyczące typów projektu:

- budowa, rozwój ośrodków oraz centrów ochrony różnorodności biologicznej w oparciu o gatunki rodzime na obszarach miejskich i pozamiejskich,
- wsparcie mechanizmów zarządzania ochroną przyrody i krajobrazu poprzez opracowanie dokumentów planistycznych dla form ochrony przyrody oraz inwentaryzację przyrodniczą i krajobrazową,
- zastosowanie błękitno – zielonej infrastruktury do ochrony różnorodności biologicznej i zapewnienia ciągłości w strukturze krajobrazu,
- wsparcie tworzenia nowych, rozbudowa istniejących miejsc atrakcyjnych turystycznie poprzez roboty budowlane, modernizację, wyposażenie infrastruktury ułatwiającej dostęp do miejsc i obszarów atrakcyjnych turystycznie.

Analiza desk research i wywiadów eksperckich pokazuje, że ze względu na fakt, iż plany ochrony są ważne przez okres 20 lat, w przyszłym okresie programowania nie będzie potrzeby kierowania środków na ten typ projektu na obszary objęte wsparciem w ramach OP 7 RPO WL 2014-2020. Wyjątek stanowią potrzeby audytu krajobrazowego, inwentaryzacji przyrodniczej lub programów zadań ochronnych dla istniejących stref chronionego krajobrazu lub ich części tj. parków krajobrazowych, obszarów NATURA 2000. Zdaniem badanych ekspertów, potrzeby w tym zakresie mogą ulec zmianie, jeśli wdrożone zostaną zapisy nakreślone w „Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego”,⁴⁰ gdzie wskazuje się na plany utworzenia kolejnych obszarów SOO zatwierdzonych przez KE. Plany ochrony opracowywane są dla form ochrony przyrody w ciągu 5 lat od ich utworzenia.

Jak wynika z analiz przeprowadzonych w ramach studium przypadku projektu Działania 7.2, w przyszłym okresie programowania istotne będzie wsparcie realizowania zadań ochronnych

⁴⁰ Uchwała Nr IX/160/2019 z 2 września 2019 r.

opracowanych w ramach PO, utworzonych w RPO WL 2014-2020 dla PK Kazimierzowskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepreszyńskiego. Potrzeby te dotyczyć będą również planów ochrony powstałych z inicjatywy RDOŚ w Lublinie.

REKOMENDACJA: Rekomenduje się uwzględnienie w kolejnej perspektywie finansowej środków na ochronę czynną zasobów przyrodniczych wskazanych w planach ochrony parków krajobrazowych.

Obszar turystyki przyrodniczej

Zgodnie z zapisami dokumentu programowego wymagana trwałość efektów rzeczowych wsparcia wynosi 5 lat. Beneficjenci projektów Działania 7.3 zagwarantowali utrzymanie efektów projektów poprzez zabezpieczenie w swoich budżetach, w kolejnych latach po zakończeniu działań projektowych, odpowiednich kwot na utrzymanie powstałej infrastruktury. Większość badanych beneficjentów Działania 7.3 (8/11) uważa jednak, że trwałość efektów uzyskanych w projektach nie przekroczy 5 lat. Badani twierdzą, że ewentualne koszty remontów mogą wymagać dodatkowego finansowania po tym okresie. Dłuższy niż zakładany w RPO WL 2014-2020 okres trwałości efektów, przewidują beneficjenci projektów: *Wykorzystanie walorów przyrodniczych doliny Krzny do celów edukacyjnych i turystycznych, Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski, Zwiększenie dostępności do atrakcji turystycznych przygranicznych gmin poprzez rozwój ścieżek turystycznych i integrację z ponadregionalnym szlakiem turystycznym Green Velo, Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej*. Można zaryzykować stwierdzenie, że dłuższą trwałością charakteryzować się będą projekty kompleksowe, rozwiązujące ostatecznie kwestię atrakcyjności turystycznej na danym odcinku.

W opinii beneficjentów Działania 7.3, zachowanie dłuższego niż 5 lat okresu trwałości efektów interwencji zależy w pierwszej kolejności od sytuacji gospodarczej na terenie jego oddziaływania, wzrostu liczby użytkowników i turystów generujących przychody do budżetu beneficjenta. Przeprowadzone wcześniej w niniejszym raporcie analizy wzrostu zainteresowania turystyką przyrodniczą w gminach, w których realizowane są projekty Działania 7.3 pokazują pomyślne rokowania w zakresie długookresowej trwałości efektów

projektów. Jak wykazano w rozdziale poświęconym efektom społeczno-gospodarczym realizowanych inwestycji, w lokalizacjach, w których zakończono realizację wsparcia odnotowano w roku 2020 wzrost dochodów gmin z tytułu podatku CIT. W opinii badanych przedstawicieli IZ, trwałość przeprowadzonych inwestycji gwarantowana jest też poprzez ich użyteczność lokalną, pociągającą za sobą wymagania mieszkańców dotyczące utrzymywania produktów interwencji.

Kolejnym czynnikiem zachowania trwałości efektów inwestycji jest potrzeba dalszych działań na obszarze realizacji projektu, podtrzymujących jego atrakcyjność turystyczną. Wszyscy badani beneficjenci Działania 7.3 (n=11) zgłosili chęć prowadzenia dalszych inwestycji w tym obszarze, wskazując na takie przewidywane w przyszłej perspektywie typy projektów jak: „projekty dotyczące nowych produktów w dziedzinie turystyki wykorzystujące walory historyczne, kulturowe i przyrodnicze województwa lubelskiego oraz „roboty budowlane, modernizacja szlaków turystycznych i wyposażenie ich w niezbędną infrastrukturę (w tym z zakresu przystosowania obiektów do potrzeb osób z niepełnosprawnościami)”. Oznacza to, że beneficjenci planują prowadzić dalsze działania wykorzystujące potencjał turystyczny obszaru, co pociągnie za sobą konieczność utrzymywania długookresowej trwałości inwestycji Działania 7.3. W opinii badanych przedstawicieli instytucji eksperckich, kontynuacja realizowanych interwencji jest niezbędna, przy zastosowaniu pełniejszej integracji wsparcia dziedzictwa naturalnego i kulturowego oraz turystyki przyrodniczej.

3.5 Ocena skuteczności wsparcia w ramach Osi Priorytetowej 7

Niniejszy rozdział odpowiada na następujące pytania badawcze:

Jakie czynniki wpływały na skuteczność wsparcia, a jakie je ograniczały?

Które z działań w ramach realizowanych projektów okazały się najbardziej skuteczne, aby przeciwdziałać czynnikom powodującym spadek powierzchni obszarów o wysokiej różnorodności biologicznej i związanych z nim zasobów naturalnych? Czy wdrożono odpowiednie mechanizmy hamujące?

Czy prowadzono kampanie informacyjne i promocyjne dotyczące promocji różnorodności biologicznej w ramach edukacji ekologicznej jako element projektów związanych z ochroną różnorodności biologicznej? Jakie były efekty tych działań?

W jakim stopniu oferta ośrodków edukacji ekologicznej dofinansowanych w ramach realizacji projektów spełniła cele edukacyjne? Jakie elementy można by uznać za dobre praktyki?

Co i dlaczego decyduje o zwiększeniu atrakcyjności inwestycyjnej regionu, determinuje rozwój turystyki, tworzy rynek pracy, kreuje nowe źródła dochodów mieszkańców regionu?

3.5.1 Czynniki wpływające na skuteczność wsparcia

Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego

Głównym trybem wyboru projektów do dofinansowania w ramach Działania 7.1 był tryb konkursowy, odpowiadający na lokalne potrzeby ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Dopuszczono jednak zastosowanie trybu pozakonkursowego dla projektów o strategicznym znaczeniu dla społeczno-gospodarczego rozwoju regionu. W ramach działania 7.1 zrealizowano 4 takie projekty:

- Przebudowa Puławskiego Ośrodka Kultury "Dom Chemika" w celu zwiększenia aktywnego udziału społeczeństwa w kulturze;
- Rewaloryzacja i modernizacja Zespołu Zamkowego – Parkowego Radziwiłłów w Białej Podlaskiej;
- Chełmski Łańcuch Kreatywności;
- Przebudowa budynku POK "Dom Chemika" dla potrzeb powstania mediateki.

Wyodrębnienie do realizacji w trybie pozakonkursowym projektów o znaczeniu strategicznym skutkowało wydłużeniem procesu przygotowania dokumentacji projektowej w stosunku do trybu konkursowego, na co wpływ miała zarówno wielkość i złożoność tego typu projektów, jak i konsultacje społeczne, poprzedzające projekt (co wiązało się z tym, że jego strategiczny charakter generował zaangażowanie interesariuszy o różnych potrzebach, których głos na etapie dokumentacji był brany pod uwagę). Szczególnie wyraźnie było to widać w przypadku przebudowy „Domu Chemika”. Projekt ten, nie tylko ze względu na obowiązujące limity, został zrealizowany jako osobne dwa projekty, ponadto był uzupełniany przez prace dofinansowane z innych Osi Priorytetowych RPO WL 2014-2020, a także był szeroko konsultowany z lokalną społecznością. Strategiczny charakter projektów realizowanych w trybie pozakonkursowym nie miał jednak wpływu na osiągnięcie

zaplanowanych efektów oraz tempo realizacji działań projektowych. Prace przedprojektowe, z uwagi na zakres i złożoność tego typu projektów, wymagały jednak większych kosztów ze strony beneficjenta, co w przypadku równoczesnej realizacji innych projektów (konkursowych) mogło stanowić dla beneficjenta nadmierne obciążenie. Jeden z beneficjentów korzystających z trybu pozakonkursowego - Gmina Miejska Biała Podlaska - zrezygnował z tej przyczyny z podpisania umowy o dofinansowanie dla projektu pn. *Rozbudowa i modernizacja Bialskiego Centrum Kultury*. Z uwagi na to, że wszystkie projekty realizowane w trybie pozakonkursowym generowały wystąpienie efektu synergii wewnątrzprogramowej i międzyfunduszowej (głównie z projektami realizowanymi w ramach innych Osi RPO WL 2014-2020, a także w ramach POIiŚ oraz dofinansowanymi w ramach mechanizmu EOG) zastosowanie go we wskazanym wyżej zakresie należy uznać za czynnik sprzyjający osiągnięciu efektów.

Skierowanie 50% alokacji na obszary wiejskie było czynnikiem sprzyjającym skuteczności realizacji celów programu, przede z uwagi na to, że przyczyniało się do rozproszenia interwencji na cały obszar województwa i do wystąpienia opisanych wcześniej korzystnych efektów społecznych. Powodowało to także uzyskanie wysokiej komplementarności Działania 7.1 z projektami Osi 4 PROW, czyli wsparciem oferowanym za pośrednictwem Lokalnych Grup Działania w ramach RLKS.

Ograniczenia skuteczności realizacji projektów występowały w tych przypadkach, gdy projekty objęte były nadzorem konserwatorskim i generalnie wtedy, gdy prace projektowe zależne były od ekspertyz dokonywanych w trakcie realizacji projektu, a nie przed podpisaniem umowy o dofinansowanie. W ocenie przedstawicieli instytucji eksperckich (zarówno Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, jak i przedstawiciela Narodowego Instytutu Dziedzictwa) beneficjenci w projektowaniu harmonogramów projektów oraz ich kosztorysów wykazywali się w takich przypadkach zazwyczaj nadmiernym optymizmem i nie uwzględniali trudnych do przewidzenia opóźnień oraz wzrostu kosztów w momencie, gdy prowadzone w ramach projektu badania skutkowały dodatkowymi, wymagającymi zabezpieczenia i dokumentacji, odkryciami lub gdy, w wyniku prac konserwatorskich, konieczne okazywało się zastosowanie metod i technologii nie uwzględnionych w projekcie. W ocenie przedstawicieli instytucji eksperckich, prowadzenie takich prac w ramach projektu

jest wysoce ryzykowne i niecelowe z uwagi na mogące wystąpić trudności. Rozwiązaniem mogło by być objęcie tego rodzaju zadań osobnym finansowaniem.

Innym ograniczeniem związanym z nadzorem konserwatorskim było wszczynanie, w trakcie realizacji interwencji, postępowań mających na celu uznanie wspieranej infrastruktury kultury za obiekt zabytkowy. Przypadek taki miał miejsce w trakcie przebudowy POK „Dom Chemika” w Puławach. W wyniku interwencji organizacji pozarządowej, Wojewódzki Konserwator Zabytków musiał rozpocząć postępowanie prowadzące do wpisania do rejestru zabytków zespołu budynków, w której mieści się ta instytucja. Zgodnie z obowiązującym prawem, w przypadku wszczęcia tego rodzaju postępowania zabrania się prowadzenia jakichkolwiek prac budowlanych i podejmowania innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu budynku. Z uwagi na powyższy zakaz podjęto decyzję o wstrzymaniu prowadzonych prac i zabezpieczeniu placu budowy do czasu zakończenia trwającego postępowania administracyjnego, co skutkowało opóźnieniem realizacji projektu i wymagało aneksowania umowy.

Analiza wniosków o płatność beneficjentów oraz wywiady z przedstawicielami IZ oraz beneficjentami realizującymi projekty objęte studium przypadku, wskazują także na występujące w projektach opóźnienia wynikające z nieuwzględnionego w nich poziomu cen materiałów budowlanych i kosztów pracy. Był to problem, który stanowił utrudnienie we wszystkich projektach dofinansowanych w perspektywie w 2014-2020 w ramach EFRR. Czynnikiem ten dodatkowo wzmocniła długotrwała i zwiększająca koszty procedura wyboru wykonawców. Skutki tego czynnika w pewnym stopniu zostały zniwelowane poprzez wzrost kursu Euro.

Osobnym, specyficznym problemem perspektywy 2014-2020 było wystąpienie pandemii COVID-19. Wspomniano już wcześniej, że pandemia miała i ma ogromny negatywny wpływ na osiągnięcie wskaźników rezultatu projektów, który to proces jest w Działaniu 7.1 blokowany przez ograniczenia sanitarne, szczególnie dotkliwe dla tzw. przemysłów czasu wolnego. Na realizację prac projektowych pandemia miała jednak ograniczony wpływ, choć również i tu odnotowano przypadki opóźnień, związane z zakazem przemieszczania się pracowników firm budowlanych oraz zmian terminów dostaw, również spowodowanych przez ograniczenia wynikające z sytuacji epidemicznej.

Ochrona różnorodności biologicznej

Zarówno w ramach Działania 7.2 jak i Działania 7.4 zastosowano tryb pozakonkursowy. W ocenie badanych przedstawicieli IZ i IP ZIT, wybrana ścieżka wyboru projektów stanowi podstawowy czynnik instytucjonalny wpływający na skuteczność wsparcia, umożliwiającą zastosowanie rozwiązań kompleksowych. Zastosowanie trybu pozakonkursowego skutkowało jednak wydłużeniem procesu przygotowania dokumentacji projektowej w stosunku do trybu konkursowego. W ocenie badanych przedstawicieli IZ i IP zastosowanie tego trybu miało przełożenie na wydłużenie procesu przygotowania dokumentacji, wynikające m.in. głównie z ich złożoności, rozłożenia w czasie procesów inwestycyjnych w poszczególnych jednostkach i zaplanowania niniejszych inwestycji w ich budżetach. W opinii respondentów rozciągnięta w czasie procedura składania WoD i podpisania umowy o dofinansowanie, w połączeniu z pewnością realizacji inwestycji, skutkowało częstszym występowaniem błędów w dokumentacji niż w przypadku trybu konkursowego. Wydłużenie procesu wyboru projektów w formule pozakonkursowej nie jest jednak ani specyfiką województwa lubelskiego⁴¹, ani też specyfiką obecnego okresu programowania, ponieważ podobna sytuacja miała miejsce w perspektywie 2007-2013⁴².

Analiza desk research⁴³ wskazuje na wysoką komplementarność realizowanych interwencji do projektów Działania 2.4 POIiŚ 2014-2020⁴⁴ oraz programu NFOŚiGW „Ochrona i przywracanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej”, w ramach którego realizowano działania mające na celu powstrzymanie procesu utraty różnorodności biologicznej i krajobrazowej, odtworzenie i wzbogacenie zasobów przyrody oraz skuteczne zarządzanie gatunkami i siedliskami (w tym rozpoznanie pojawiających się zagrożeń) oraz wzmocnienie

⁴¹ Por. Ewaluacja osiągnięcia celów Programu wraz z oceną stanu projektów w ramach ścieżki pozakonkursowej oraz dużych projektów, Warszawa 2017 r.

⁴² Por. Raport końcowy Badanie ewaluacyjne pt. „Analiza i ocena pozakonkursowego trybu wyboru projektów” Zachodniopomorska Grupa Doradcza Sp. z o.o. Szczecin 2011 r.

⁴³ Por. Raport końcowy z badania ewaluacyjnego pn.: Ocena wpływu działań podejmowanych w II osi priorytetowej Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2014-2020 na realizację celów szczegółowych tej osi, Fundeko Korbel, Krok-Baściuk Sp. J., 2020.

⁴⁴ Wsparcie w ramach PI 6d wykazuje komplementarność z POIiŚ w odniesieniu do działań przyczyniających się do osiągnięcia celu dotyczącego zachowania i poprawy jakości środowiska naturalnego poprzez zrównoważone gospodarowanie zasobami oraz zwiększenie dostępności ludności do infrastruktury środowiskowej.

działań z zakresu edukacji ekologicznej służących ochronie przyrody. Analiza WoD oraz analiza studium przypadku pokazuje także wysoką komplementarność wsparcia ochrony różnorodności biologicznej w ramach RPO WL 2014-2020 z projektami samorządowymi finansowanymi ze środków unijnych z RPO WL 2007-2013 i Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej 2007-2013⁴⁵. Dla przykładu można wskazać projekt *Budowa obiektów dla zwierząt zagrożonych wyginięciem na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu, pełniącego funkcję przygranicznego ośrodka kwarantannowania i przetrzymywania zwierząt nielegalnie wwiezionych do strefy Schengen* - kontynuacja projektów zrealizowanych w latach 2009-2015, współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego⁴⁶, który stanowił faktyczną kontynuację projektów *Zwiększenie atrakcyjności turystycznej regionu poprzez modernizację i unowocześnienie jedyne w Województwie Lubelskim Ogrodu Zoologicznego w Zamościu* (EFRR w ramach RPO WL 2007-2013) oraz *Budowa pawilonu z wybiegami dla żyraf i innych zwierząt Afryki na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu* (EFRR w ramach RPO WL 2007-2013). Uzupełnieniem projektów finansowanych w ramach wsparcia 7.2 i 7.4 były także projekty realizowane w mniejszej lokalnej skali ze środków PROW 2014-2020⁴⁷ i wsparcia oferowanego za pośrednictwem Lokalnych Grup Działania w ramach RLKS⁴⁸. Działania komplementarne dotyczyły głównie infrastruktury środowiskowej, okołoturystycznej i działań edukacyjno-informacyjnych z

⁴⁵ Poddany analizie w ramach studium przypadku projekt *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF RPLU.07.04.00-06-0001/17* był komplementarny z innymi projektami Miasta Lublin finansowanymi ze środków unijnych RPO WL 2007-2013: Rewaloryzacja Ogrodu Saskiego w Lublinie, Budowa stadionu miejskiego w Lublinie wraz z zagospodarowaniem przylegającego terenu, Budowa Miasteczka Ruchu Drogowego w Lublinie, Europejska Stolica Turystyki Rowerowej w Lublinie oraz projektami finansowanymi ze środków Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej 2007-2013 System Miejskiego Transportu Publicznego w Lublinie, Budowa korytarza transportu zbiorowego do obsługi terenów położonych w sąsiedztwie przyszłego Zintegrowanego Intermodalnego Dworca Metropolitalnego w Lublinie - ul. Lubelskiego Lipca'80, ze środków POIiŚ 2014-2020 Budowa Parku przy ul. Zawilcowej w Lublinie.

⁴⁶ W ramach tego projektu wybudowano zespół budynków i wybiegów dla zwierząt Ameryki i Afryki. Celem tego projektu było zachowanie i ochrona ex situ zwierząt zagrożonych wyginięciem, co zostanie osiągnięte dzięki zwiększeniu możliwości zamojskiego Ogrodu Zoologicznego w zakresie hodowli zwierząt oraz zwiększenie atrakcyjności zamojskiego ZO.

⁴⁷ PROW – poprzez wsparcie działań ukierunkowanych na zachowanie różnorodności biologicznej ekosystemów związanych z gruntami rolnymi, w tym na obszarach Natura 2000.

⁴⁸ W okresie programowania 2014-2020 na terenie woj. lubelskiego funkcjonuje 23 LGD spośród ponad 300 działających na terenie kraju

zakresu edukacji ekologicznej. W opinii badanych przedstawicieli IZ i IP oraz przedstawicieli instytucji eksperckich, można wskazać także przykłady komplementarności wewnątrzprogramowej z projektami realizowanymi w OP 5 Efektywność energetyczna i gospodarka niskoemisyjna, związanymi z szeroko pojętą infrastrukturą. W ocenie przedstawicieli IZ i IP projekty Działania 7.4 uzupełniają również projekty rewitalizacji gmin partnerskich w projekcie *Zielony LOF* poprzez wsparcie tzw. zielonej infrastruktury na rewitalizowanych przestrzeniach publicznych.

Badanie nie wykazało występowania czynników specyficznych, wynikających z charakterystyki wspierania różnorodności biologicznej, wpływających na realizację programu w Działaniu 7.2 i Działaniu 7.4. Analiza wniosków o płatność wskazuje jednak na interwencję czynników związanych ze wzrostem cen materiałów budowlanych. Beneficjenci zgłaszali problemy w rozstrzygnięciu przetargu nieograniczonego na wykonanie robót budowlanych ze względu na oferty znacząco wykraczające poza budżet. Dotyczy to projektu *Budowa obiektów dla zwierząt zagrożonych wyginięciem na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu, pełniącego funkcję przygranicznego ośrodka kwarantannowania i przetrzymywania zwierząt nielegalnie wwiezionych do strefy Schengen* - kontynuacja projektów zrealizowanych w latach 2009-2015, współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego (Działanie 7.2), gdzie konieczne było zwiększenie kwoty dofinansowania na realizację projektu. W przypadku projektu *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczybrzeszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie*, z uwagi na wzrost kosztów materiałów budowlanych, ograniczone zostały zadania rzeczowe zaplanowane w ramach modernizacji OEE w Sobieszynie. W trakcie realizacji projektów Działania 7.4 również zgłaszano problemy w rozstrzygnięciu przetargu nieograniczonego na wykonanie robót budowlanych ze względu na oferty znacząco wykraczające poza budżet. Dotyczy to projektu *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF*. Konieczne było zwiększenie kwoty dofinansowania na realizację projektu. W przypadku projektu *Zielony LOF* zgłaszano trudności z uzyskaniem decyzji o pozwoleniu na budowę dotyczącą parku miejskiego. Beneficjenci Działania 7.4 wnioskowali też do IZ o wydłużenie terminu realizacji projektu, co głównie wynikało z trudności realizacyjnych, konieczności

dokonania modyfikacji założeń projektowych (potrzeba wykonania dodatkowych lub zamiennych robót) oraz z sytuacji epidemicznej i ograniczonego dostępu do pracowników i materiałów budowlanych⁴⁹. Konieczność dokonania modyfikacji działań w projektach – jak wynika z badania ilościowego – nie miała wpływu na efekty projektu. Zaistniałe opóźnienia w realizacji zostały ostatecznie objęte aneksem do umowy.

Kolejnym czynnikiem wpływającym negatywnie na tempo realizowania działań projektowych była długotrwała procedura wyboru wykonawców zgodnie z PZP⁵⁰. Jako istotny aspekt, wpływający na realizację interwencji, można również wskazać wprowadzenie w marcu 2020 r. stanu epidemiologicznego w kraju w związku z rozprzestrzenianiem się pandemii koronawirusa COVID-19. Pierwsze miesiące w których wystąpiła pandemia (okres od marca do czerwca 2020) miały istotny wpływ na tempo prowadzonych prac – co znalazło odzwierciedlenie we wniosku beneficjentów o przedłużeniu terminów realizacji zadań inwestycyjnych. W związku ze stanem epidemii, wykonawcy robót budowlanych zgłaszali konieczność wydłużenia terminu realizacji prac, co wymuszało opóźnienia w realizacji projektu. W przypadku jednego z projektów Działania 7.2 wystąpiły problemy z utrzymaniem terminów wykonania zaplanowanych zadań ze względu na ograniczoną liczbę pracowników. Problemy z dostępnością i dostawami materiałów lub komponentów, zamawianych kilka tygodni wstecz, spowodowały konieczność wydłużenia terminu realizacji umowy⁵¹. Napotkane problemy nie zagrażają w chwili obecnej osiągnięciu zakładanych efektów prowadzonych interwencji.

⁴⁹ Na podstawie dokumentacji projektowej udostępnionej przez Zamawiającego.

⁵⁰ Przykładowo w projekcie realizowanym przez Miasto Zamość RPLU.07.02.00-06-0001/17-00 dwa postępowania o udzielenie zamówienia publicznego w trybie przetargu nieograniczonego na wykonanie robót budowlanych objętych projektem zakończyły się ich unieważnieniem. Z kolei – w projekcie RPLU.07.04.00-06-0001/17-005-01 Beneficjent przeprowadził cztery postępowania o udzielenie zamówienia publicznego w trybie przetargu nieograniczonego na wykonanie robót budowlanych, z czego trzy postępowania zostały unieważnione – oferty z najniższą ceną przewyższały kwotę, którą Zamawiający zamierzał przeznaczyć na sfinansowanie przedmiotowego zamówienia. W dniu 01.03.2019 r. został ogłoszony wynik czwartego postępowania o udzielenia zamówienia publicznego w trybie przetargu nieograniczonego na roboty budowlane. W przedmiotowym postępowaniu oferty Wykonawców również przewyższały kwotę jaką Zamawiający zamierzał przeznaczyć na realizację zamówienia.

⁵¹ Na podstawie dokumentacji projektowej udostępnionej przez Zamawiającego.

Ustalenia analizy desk research zostały potwierdzone przez beneficjentów Działania 7.2 i 7.4 w badaniu ilościowym. Dłuższe opóźnienia realizacyjne odnotowano w projektach Działania 7.4, nie przekraczają one jednak 12 miesięcy zwłoki. Zostały też objęte aneksem do umowy. Głównym powodem tych opóźnień były problemy z zamówieniami publicznymi lub realizacją projektu zgodnie z zasadą konkurencyjności. Beneficjenci wskazywali na wyższe niż zakładano na etapie wniosku o dofinansowanie koszty usług wykonawczych, co jest bolączką większości projektów inwestycyjnych realizowanych w programach operacyjnych w latach 2018-2019.

Turystyka przyrodnicza

Analiza WoP wskazuje na dość częste zgłaszanie problemów związanych z wyłonieniem wykonawców na prace modernizacyjne w Działaniu 7.3, co w znacznej mierze jest wynikiem kumulacji zamówień na rynku w latach 2018-2019 i wzrostu cen. Problemy te zostały rozwiązane bądź poprzez wydłużenie czasu realizacji projektów i zabezpieczenie środków na zwiększenie wkładu własnego w kolejnym roku budżetowym, bądź też poprzez modyfikacje projektu, np. zmianę parametrów technicznych inwestycji bez uszczerbku dla efektów projektu. Odnotowano także problemy związane z ograniczeniami sanitarnymi wynikającymi z konsekwencji pandemii COVID-19. Skutkowały one opóźnieniem prac. Wykonawcy korzystali wówczas z możliwości wydłużenia okresu realizacji projektu. Wyniki badania ilościowego z beneficjentami Działania 7.3 wskazują na szeroką skalę tych trudności. Zdecydowana większość respondentów (9 na 11) zdecydowała się na wprowadzenie zmian do projektu, w tym 8 respondentów wydłużyła okres realizacji projektu, a 3 respondentów zdecydowało się na modyfikacje projektowe (Miasto Zamość, Nadleśnictwo Janów Lubelski, Nadleśnictwo Kraśnik). Gmina Biłgoraj postanowiła natomiast zrezygnować z niektórych działań i zmniejszyć wartość projektu. Jak wynika jednak z analizy osiągniętych i spodziewanych efektów ekologicznych, społecznych i gospodarczych, trudności te nie wpływają negatywnie na skuteczność wsparcia.

Istotnym czynnikiem wpływającym pozytywnie na zakres efektów w skali całego regionu⁵² jest, bez wątpienia, przyjęty w RPO WL 2014-2020 system kryteriów. Podstawowym

⁵² Efekty te obejmują objęcie interwencją infrastruktury rowerowej stanowiącej 32% długości ścieżek rowerowych istniejących w roku 2017 w regionie i 95% dwuletniego przyrostu dróg dla rowerów oraz przeciwdziałanie tendencji spadku długości szlaków turystycznych w województwie lubelskim)

kryterium warunkującym skalę efektów jest premiowanie interwencji realizowanych w ramach OSI nr 4 Obszary gospodarczego wykorzystania walorów przyrodniczych i kulturowych, określonego w SRWL. Zgodnie z zapisami Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego obejmują one miasta związane z obsługą obszarów funkcjonalnych (Puławy, Nałęczów, Dęblin, Kazimierz Dolny, Annopol, Parczew, Włodawa, Łęczna, Ostrów Lubelski, Janów Lubelski, Tomaszów Lubelski, Zamość, Biłgoraj, Zwierzyniec, Krasnobród, Szczepreszyn, Józefów). Analiza terytorialna wskazuje na fakt, iż wszystkie projekty realizowane są na wskazanych obszarach. Pozostałe istotne kryteria warunkujące skuteczność osiągania efektów dotyczą premiowania aktywnych form wypoczynku, kanalizujących ruch turystyczny, zapobiegających antropopresji. Wnioski płynące z analizy działań projektowych wskazują na powszechne występowanie tych elementów. Wydaje się jednak, iż przyznanie 1 pkt w kryteriach merytorycznych za działania integrujące szlaki turystyczne okazał się niewystarczający. Analiza realizowanych projektów wskazuje, iż zaledwie w 5 interwencjach Działania 7.3 można odnotować przedmiotowy efekt. Są to inwestycje:

- Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski (beneficjent Nadleśnictwo Janów Lubelski),
- Zwiększenie dostępności walorów środowiskowych i klimatycznych Gminy Nałęczów, Gminy Wąwolnica i Gminy Wojciechów poprzez utworzenie szlaku turystycznego, przyrodniczego "Jastrzębi Szlak" i zagospodarowanie wzgórza Poniatówka w Nałęczowie (beneficjent Gmina Nałęczów),
- Zwiększenie dostępności do atrakcji turystycznych przygranicznych gmin poprzez rozwój ścieżek turystycznych i integrację z ponadregionalnym szlakiem turystycznym Green Velo (beneficjent gmina Tucznia),
- Budowa tras pieszo rowerowych w otoczeniu Poleskiego Parku Narodowego (beneficjent gmina Urszulin),
- Zwiększenie dostępności zalewu miejskiego w Zamościu jako miejsca aktywnej rekreacji w sąsiedztwie zamojskiego zespołu staromiejskiego (beneficjent Miasto Zamość).

Wysoko należy także ocenić znaczenie kryterium premiującego komplementarność w 6 aspektach, umożliwiające zdobycie 10 pkt za realizację projektów partnerskich, wypełnienie luki w infrastrukturze rekreacyjnej, korzystania z efektów innych projektów, skierowanych do tych samych użytkowników. Jak wspomniano wcześniej w raporcie w opisie efektów dodatkowych – kryteria te spowodowały szeroki efekt synergii w skali lokalnej. Opinię tę podzielają także badani beneficjenci Działania 7.3. Większość z nich (6/11) twierdzi, że przyjęty system kryteriów należy uznać za trafny. Pozostali respondenci najczęściej deklarują brak opinii na ten temat. Jeden badany beneficjent krytycznie wypowiedział się na temat kryterium efektywności kosztowej, które – jego zdaniem – wpływa niekorzystnie na proces projektowania działań.

Zdaniem badanych przedstawicieli IZ oraz przedstawiciela Departamentu Promocji Sportu i Turystyki UMWL, istotnym czynnikiem wpływającym na skuteczność wsparcia jest również poprawa infrastruktury drogowej i kolejowej w latach 2014-2020 (RPO WL 2014-2020, PO Polska Wschodnia), co zwiększyło dostępność atrakcji turystycznych regionu.

3.5.2 Ocena skuteczności działań w zakresie przeciwdziałania czynnikom powodującym spadek powierzchni obszarów o wysokiej różnorodności biologicznej

Z uwagi na małą liczbę inwestycji Działania 7.2 i Działania 7.4 (4 realizowane projekty), realizujących liczne typy interwencji, analiza *desk research* wykazała, że nie można jednoznacznie wskazać, które z tych działań projektowych okazały się najbardziej skuteczne w przeciwdziałaniu czynnikom powodującym spadek powierzchni obszarów o wysokiej różnorodności biologicznej i związanych z nim zasobów naturalnych. Niemniej, analiza wniosków z wywiadów pogłębionych z przedstawicielami IZ i IP oraz ekspertami wskazuje na wyższą skuteczność projektów zakładających przygotowanie dokumentacji technicznej oraz przyrodniczej (w tym m.in. opracowanie planów ochrony gatunków i siedlisk, inwentaryzacji przyrodniczej, opisu stanu istniejącego wraz z analizą potrzeb oraz analizą opcji), opracowanie planów ochrony. Według stanu na 2019 r. ochroną rezerwatową objęto 86 obiektów, jednak jedynie 26 z nich posiada zadania ochronne, a żaden rezerwat w województwie nie posiada planu ochrony. Spośród Parków Krajobrazowych jedynie dwa posiadają uchwalone Plany Ochrony. Na terenie województwa, zarządzeniami RDOŚ w

Lublinie, przyjęto 78 Planów Zadań Ochronnych dla obszarów Natura 2000⁵³. Niepełny stopień opracowania dokumentów planistycznych dla obszarów objętych ochroną (obszary Natura 2000, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe) stanowi niewątpliwie jedno z istotnych wyzwań, akcentowanych także w regionalnych dokumentach strategicznych⁵⁴. Jak wynika z badania ilościowego wśród przedstawicieli sektora parków narodowych, parków krajobrazowych i rezerwatów przyrody, wśród powodów braku planów ochrony dla form ochrony przyrody, nad którymi pieczę sprawuje dana instytucja, co 5 instytucja wskazała brak środków na opracowanie takiego planu.

Z wywiadów z przedstawicielami parków krajobrazowych i rezerwatów przyrody wynika, że główne wyzwania związane z ochroną przyrody na tych terenach związane są z przemianami form rolnictwa i odejściem od gospodarki pasterskiej. Tereny parków krajobrazowych znajdują się niejednokrotnie pod dużą presją turystyczną, co powiązane jest z brakiem dostatecznej kanalizacji ruchu turystycznego. Wyzwaniem dla ochrony parków są także aspekty inwestycyjne – np. Kazimierz i okolice są atrakcyjną lokalizacją budowy tzw. drugiego domu, a więc tereny Parku są coraz bardziej zabudowywane przez osadnictwo letniskowe.

W odpowiedzi na te zdiagnozowane wyzwania ochrony przyrody kluczową rolę pełnią Plany ochrony oraz wynikające z nich warunki zagospodarowania terenu, które powinny zostać uwzględniono w dokumentach planistycznych na poziomie regionu. PO (Plany ochrony) sporządzane są na podstawie przepisów o ochronie przyrody na okres 20 lat. PO obejmują szczegółową inwentaryzację terenu, zasobów przyrodniczych, ich stan, wskazanie problemów oraz wyzwań i ich zdefiniowanie i w końcu – zdefiniowanie tego, jak ochrona powinna być realizowana na danym terenie. Wywiady jakościowe zarówno z przedstawicielem ZLPK, jak i RDOŚ w Lublinie prowadzone na potrzeby studium przypadku pozwalają na postawienie wniosku, że wartość PO jest kluczowa, a dzięki RPO WL 2014-2020 to przedsięwzięcie może zostać zrealizowane kompleksowo na terenie trzech wspartych parków krajobrazowych.

⁵³ Program Ochrony Środowiska Województwa Lubelskiego na lata 2020-2023 z perspektywą do roku 2027, Samorząd Województwa Lubelskiego, Lublin, 2019.

⁵⁴ Opracowanie planów ochrony oraz planów zadań ochronnych dla obszarów objętych prawną formą ochrony przyrody wskazuje się jako jedno z przedsięwzięć flagowych. Źródło: SRWL2030.

Jak wynika z zapisów Programu Ochrony Środowiska Województwa Lubelskiego na lata 2020-2023 z perspektywą do roku 2027, spośród lubelskich parków krajobrazowych jedynie dwa posiadają uchwalone Plany Ochrony, poza odbiorcami wsparcia Działania 7.2.

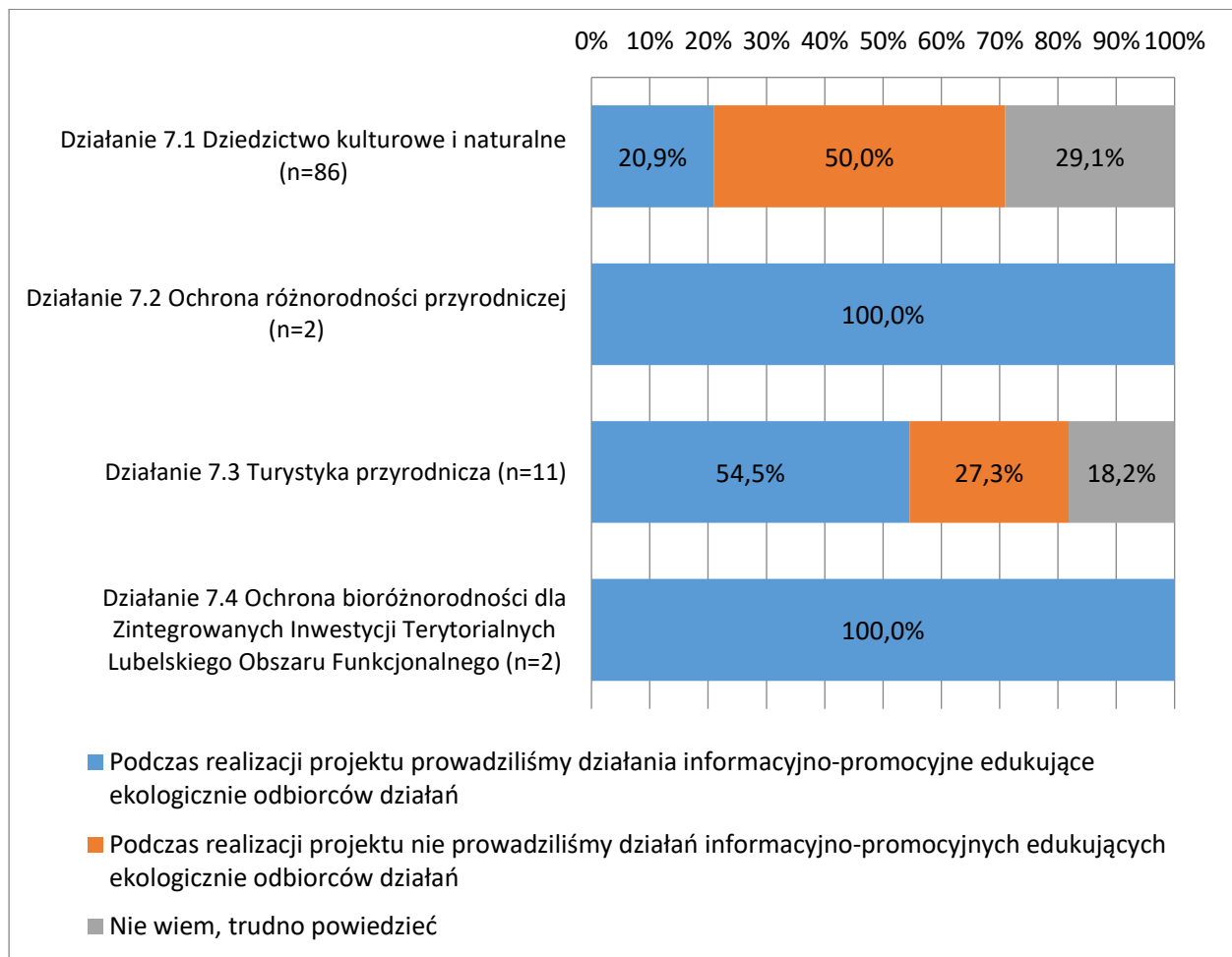
Interwencje RPO WL 2014-2020 przyczynią się więc do podwojenia liczby regionalnych form ochrony przyrody w województwie lubelskim, które dysponują kompleksowym planem ochrony. Wywiad z przedstawicielem ZLPK pokazuje, że działania realizowane przez parki z dotacji celowych są doraźne, dopiero opracowanie planów ochrony stanowi podstawę prawną pod bardziej kompleksowe działania ochronne. Opracowanie dokumentacji jest także kluczowym narzędziem do realizacji kolejnych koniecznych interwencji zapewniających ochronę zasobów naturalnych na terenach chronionych. Opinię tą potwierdzili uczestniczący w badaniu przedstawiciele RDOŚ wskazując, że aby realizować skuteczną ochronę przyrody w pierwszej kolejności konieczna jest identyfikacja obszaru i wskazanie możliwych form działań ochronnych, a dopiero na kolejnym etapie powinny być podejmowane właściwe działania ochronne. W przypadku tego typu projektów należy również uwzględnić zdolności organizacyjne i kadrowe instytucji związane z obsługą przedsięwzięcia. Zdaniem przedstawiciela RDOŚ, ograniczona jest w szczególności podaż specjalistycznych usług związanych z procesem inwentaryzacji przyrodniczej, realizacją badań terenowych i przygotowaniem dokumentów. Istotnym elementem opracowywania planów ochrony, wynikającym z procedur są również konsultacje społeczne. Powyższe czynniki mogą zatem istotnie wpływać na tempo prac związanych z opracowaniem PO, co należy uwzględnić przy planowaniu tego rodzaju interwencji.

W Działaniu 7.3 nie stosowano powszechnie bezpośrednich mechanizmów przeciwdziałających czynnikom powodującym spadek powierzchni obszarów o wysokiej różnorodności biologicznej. Wyjątek stanowi projekt *Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski*, w ramach którego zaplanowano dokonywanie nowych nasadzeń, koncentrację atrakcji przyrodniczych Lasów Janowskich na terenie arboretum, co zmniejszy napływ turystów na ścieżki turystyczne w głębi Lasów. Należy jednak w tym miejscu podkreślić, iż wszystkie projekty Działania 7.3 pośrednio przyczyniają się, poprzez kanalizację ruchu turystycznego, do ograniczenia antropopresji na obszary o wysokiej różnorodności biologicznej.

3.5.3 Efekty prowadzonych kampanii informacyjno-promocyjnych dotyczących promocji różnorodności biologicznej.

W założeniach programowych dla OP 7 Dziedzictwo kulturowe i naturalne zaplanowano wsparcie projektów obejmujących kampanie informacyjne i promocyjne, dotyczące promocji różnorodności biologicznej w ramach edukacji ekologicznej jako element projektu związanego z ochroną różnorodności biologicznej. W Działaniach 7.2 i 7.4 wdrożono dodatkowo mechanizm preferujący projekty kompleksowe np. interwencje łączące różne formy ochrony z ukierunkowaniem ruchu turystycznego i elementami edukacyjnymi. Wyniki badania ilościowego beneficjentów OP 7 RPO WL 2014-2020 wskazują, że niemal 30% beneficjentów realizowało w ramach projektu działania informacyjno-promocyjne edukujące ekologicznie odbiorców działań. Podobny odsetek beneficjentów nie potrafił jednoznacznie wskazać, że takie działania były częścią projektu. Blisko połowa, 45% beneficjentów, takich działań nie realizowała.

Wykres 11 Skala realizacji działań informacyjno-promocyjnych edukujących ekologicznie odbiorców działań w ramach OP 7 RPO WL 2014-2020

Źródło: badanie CAWI z beneficjentami OP 7 RPO WL 2014-2020, n=101.

W największym stopniu działania informacyjno-promocyjne realizowali beneficjenci projektów Działania 7.2 i 7.4, w nieco mniejszym, beneficjenci Działania 7.3, w najmniejszym – Działania 7.1, choć i w tym przypadku najwyższy był odsetek beneficjentów, którzy nie potrafili jednoznacznie takich działań wskazać, bądź im zaprzeczyć. Jedynie ramach Działania 7.2 i 7.4 realizację działań informacyjno-promocyjnych mierzono na poziomie projektów wskaźnikiem kluczowym produktu Liczba przeprowadzonych kampanii informacyjno-edukacyjnych związanych z edukacją ekologiczną. Założono realizację 3 takich kampanii. Wśród zidentyfikowanych w projektach form działań informacyjno-promocyjnych, należy wskazać następujące typy działań:

- informacja/edukacja ekologiczna dotycząca obszaru projektu za pośrednictwem strony internetowej beneficjenta,
- informacje o projekcie i jego spodziewanych efektach ekologicznych, w tym opis cech obszaru chronionego na obszarze realizacji projektu, np. w formie tablic, banerów – jako element projektu,
- informacje medialne (wywiady w lokalnych mediach, artykuły prasowe).

Działania informacyjno-promocyjne, poza udostępnianiem wiedzy na temat założeń i efektów projektu, uwzględniają także aspekty edukacyjne na temat stanu ochrony przyrody w województwie lubelskim. Projekt *Budowa obiektów dla zwierząt zagrożonych wyginięciem na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu, pełniącego funkcję przygranicznego ośrodka kwarantannowania i przetrzymywania zwierząt nielegalnie wwiezionych do strefy Schengen* - kontynuacja projektów zrealizowanych w latach 2009-2015, współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego obejmuje m.in. przeprowadzenie kampanii informacyjnej i promocyjnej dotyczącej promocji różnorodności biologicznej, która zakłada zwrócenie uwagi na stan i zagrożenia lokalnych gatunków płazów oraz problem zanikania ich naturalnych siedlisk występowania. Elementami kampanii informacyjno-promocyjnej projektu Działania 7.4 *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF* był system identyfikacji wizualnej parku, który stanowią liczne zamontowane tablice informacyjne i dydaktyczne, towarzyszące wszystkim obiektom rekreacyjnym oraz ścieżkom powstałym w ramach projektu. Do realizacji kampanii informacyjno-edukacyjnej w tym projekcie wykorzystano w szczególności media internetowe oraz ulotki informacyjno-edukacyjne i foldery⁵⁵ dostępne w formie elektronicznej. Informacje medialne na temat projektu pojawiły się m.in. za pośrednictwem oficjalnego portalu Lublin (<https://lublin.eu>), gdzie można znaleźć także materiały audiowizualne, prezentujące wizualizację projektu⁵⁶. Z jakościowej analizy dostępnych materiałów informacyjno-edukacyjnych wynika, że odbiorcy oraz potencjalni użytkownicy i turyści mają szansę zapoznać się nie tylko z celem projektu i

⁵⁵ LROT, [Info kiosk](#); Urząd Miasta Lublin Wydział Funduszy Europejskich, [Publikacja o projekcie rewitalizacji Parku Ludowego w Lublinie](#)

⁵⁶ [Informacja o projekcie rewitalizacji Parku Ludowego w Lublinie](#)

dostępłą ofertą, ale też poszerzyć wiedzę na temat życia fauny i flory na obszarze Parku Ludowego w Lublinie, który jest bogaty w wielogatunkowe systemy zieleni, tworzące dogodne warunki do życia i rozwoju ptaków, owadów i drobnych ssaków. Jak wynika z perspektywy eksperta/przedstawiciela NGO specjalizującego się w ochronie przyrody oraz przedstawiciela WFOŚiGW, efekty w zakresie prowadzenia kampanii informacyjno-edukacyjnej widoczne są szczególnie za sprawą mediów społecznościowych, np. Facebooka oraz innych serwisów społecznościowych, gdzie istnieje wiele możliwości, by w atrakcyjny sposób przekazać konkretną wiedzę, np. w formie grafik/infografik, wizualizacji czy krótkich materiałów audiowizualnych. Połowa badanych beneficjentów w badaniu ilościowym wskazała, że po zakończeniu działań projektowych, planuje kontynuować działania edukacyjne i promocyjne właśnie za pośrednictwem mediów społecznościowych i strony internetowej i udostępniać treści np. w formie artykułów, filmów, materiałów publikowanych w mediach. Jak wynika z analiz przeprowadzonych w ramach studium przypadku, w celu popularyzacji zagadnień objętych projektem w ramach projektu przewiduje się stworzenie produktu w postaci elektronicznej bazy danych przestrzennych, która w przyszłości zostanie wykorzystana do realizacji zadań statutowych ZLPK. Baza będzie także stanowić źródło danych do aktualizacji już istniejącego geoportalu (www.gis.lubelskie.pl), którym dysponuje UMWL.

Promocja i edukacja ekologiczna przyjmuje różnorodne formy, także w ramach projektów Działania 7.1 oraz Działania 7.3, wśród których zidentyfikowano występowanie elementów edukacyjnych m.in. w ramach tzw. małej infrastruktury. Należy tu wskazać takie formy jak: tablice informacyjne, infokioski w ramach szlaków i ścieżek dydaktycznych (np. projekt *Zwiększenie dostępności zalewu miejskiego w Zamościu jako miejsca aktywnej rekreacji w sąsiedztwie zamojskiego zespołu staromiejskiego*, czy też projekt działania 7.1 *Poprawa dostępności obszaru Gminy Urszulin jako części Polesia Zachodniego*), audioprzewodniki, (np. projekt Działania.7.3 *Poniatowa - stawy pełne energii*”), a także powstanie portalu turystycznego w ramach projektu *Włodawski Trakt Turystyczny - Promenada Nadbużańska* – Działanie 7.1. Dobrą praktyką jest wpływanie na wzrost świadomości ekologicznej wielotorowo, nie tylko za pośrednictwem mediów społecznościowych i internetu, ale także tradycyjnych rozwiązań.

W Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza, w ramach każdego z realizowanych projektów założono realizowanie elementów edukacji przyrodniczej poprzez zamieszczanie odpowiednich oznakowań i tablic informujących o walorach przyrodniczych wspartej inwestycji. W większości realizowanych projektów zaplanowano ścieżki przyrodnicze i dydaktyczne, bądź miejsca obserwacji przyrodniczej. Beneficjenci stosowali ponadto elementy edukacji przyrodniczej i ekologicznej na stronach internetowych projektów, stronach własnych instytucji, poprzez wywiady w prasie lokalnej, czy też artykuły w mediach społecznościowych. Wszyscy ankietowani beneficjenci prowadzący elementy edukacji przyrodniczej w swoich projektach planują ją kontynuować po zakończeniu działań projektowych. Relatywnie wysoką skalę kampanii edukacyjnej założono w ramach dwóch projektów: *AMONIT - Leśny zespół rekreacyjno - edukacyjny w miejscowości Klimki (gmina Łuków)* oraz *Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski*.

W projekcie realizowanym przez gminę Łuków utworzono dwa obiekty turystyczne i rekreacyjne wykorzystywane do turystyki przyrodniczej, w tym: salę wystawienniczą o charakterze przyrodniczo geologicznym oraz kompleks AMONIT, w którego skład weszły szlaki turystyczne i edukacyjne, plac zabaw itp. W ramach projektu wydano także publikację, opisującą szczegółowo elementy ekspozycji i zjawiska geologiczne (dystrybuowaną bezpłatnie wśród zwiedzających). W projekcie realizowanym przez Nadleśnictwo Janów Lubelski przyjęto, iż powstaną następujące obiekty edukacji ekologicznej:

- kolekcja roślin boru bagiennego i torfowiska,
- kolekcja roślin wodnych i przywodnych,
- pomost widokowy w podszybie drzew,
- strefa edukacji przyrodniczej dzieci,
- kolekcja drzew i krzewów rodzimych,
- zaczarowana dąbrowa,
- ogród sensoryczny,
- laboratorium leśne,

- ostoja i punkt obserwacji ptaków,
- polska łąka kwietna,
- przebudowa drogi dla rowerów (Jakubowska Droga) o dł. 2650m.

Wywiad z przedstawicielem Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Lasach Janowskich wskazuje na fakt, iż dzięki realizacji projektu edukacja ekologiczna będzie możliwa do zastosowania wobec osób z niepełnosprawnościami ruchowymi (koncentracja arboretum na niewielkiej przestrzeni z nawierzchnią przystosowaną dla wózków) oraz – przy zastosowaniu Ogrodu Sensorycznego – dla osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi. Przedstawiciel Ośrodka zakłada także, że dzięki koncentracji obiektów edukacji ekologicznej i przyrodniczej na relatywnie niewielkiej powierzchni, wzrośnie popularność tej formy edukacji nie tylko wśród grup szkolnych i uniwersyteckich, ale także wśród uniwersytetów III-go wieku i turystów indywidualnych. Wyniki analizy kontrfaktycznej wskazują jednak na brak efektu netto wsparcia w zakresie kontynuacji działań edukujących przyrodniczo i ekologicznie odbiorców wsparcia. Beneficjenci projektów zakończonych oraz przedstawiciele odpowiadających im gmin i podmiotów, nie realizujących projektów Działania 7.3, równie często prowadzą, jak i nie prowadzą edukacji przyrodniczej na swoim terenie, stosując przy tym równie często te same środki medialne. W opinii badanych przedstawicieli IZ, kierunek wsparcia ośrodków edukacji ekologicznej w Programie należy uznać za trafny, wypełniający luki na obszarach o wysokiej atrakcyjności przyrodniczej. Badani eksperci podkreślają zwiększające się zainteresowanie edukacją ekologiczną wśród instytucji edukacyjnych, ale też JST i turystów indywidualnych. Działania edukacyjne dostarczane są głównie przez instytucje samorządowe, organizacje pozarządowe i instytucje zarządzające różnymi formami przyrody. Interwencje RPO WL 2014-2020 uzupełniają natomiast lukę w postaci braku zinstytucjonalizowanych centrów edukacji ekologicznej, dostarczających zintegrowane produkty turystyczne i edukacyjne.

Powyższe wskazuje, że działania obejmujące realizację kampanii informacyjno-promocyjnych z elementami edukacyjnymi na temat bioróżnorodności i ochrony przyrody były realizowane w szerokim zakresie form w ramach interwencji Osi 7 RPO WL 2014-2020. Istotnym efektem realizowanych działań informacyjno-promocyjnych i edukacyjnych jest – zdaniem eksperta z obszaru ochrony przyrody - zaistnienie w świadomości mieszkańców regionów oraz turystów

wiedzy na temat miejsc atrakcyjnych przyrodniczo oraz charakterystycznych dla Lubelszczyzny. Wskazuje się również aspekt monitoringu przyrodniczego jako zasadniczy w identyfikacji miejsc o cennych i atrakcyjnych walorach przyrodniczych. Monitoring przyrodniczy może zatem stanowić także podstawę do opracowywania produktów w ramach kampanii informacyjno-edukacyjnych.

Pozytywnie należy ocenić wdrożony na poziomie Programu mechanizm preferujący projekty kompleksowe, łączące różne formy ochrony bioróżnorodności z elementami edukacyjnymi. Analizy eksperckie, a także wywiady jakościowe z przedstawicielami instytucji eksperckich i instytucji odpowiedzialnych za wdrażanie RPO WL 2014-2020 wskazują, że uczynienie edukacji ekologicznej standardowym elementem projektów z zakresu ochrony bioróżnorodności pozwoliłoby na wzmocnienie efektów projektów. Wskazuje się na zasadność realizacji edukacji ekologicznej jako obowiązkowego elementu towarzyszącego projektom ochrony bioróżnorodności, w tym także infrastrukturalnym.

3.5.4 Ocena wsparcia Ośrodków Edukacji Ekologicznej w OP 7 Dziedzictwo kulturowe i naturalne. Dobre praktyki

W Działaniu 7.2 oraz Działaniu 7.4 założono wsparcie interwencji polegających na wyposażeniu, rozbudowie i/lub modernizacji centrów edukacji ekologicznej wraz z, komplementarnymi do krajowych, kampaniami promocyjnymi i edukacyjnymi dotyczącymi bioróżnorodności oraz szeroko rozumianą edukacją ekologiczną jako element powyższego typu projektu. Dokumenty strategiczne (m.in. SRWL 2030, Program Ochrony Środowiska Województwa Lubelskiego) akcentują potrzeby i wyzwania związane z kształtowaniem świadomości ekologicznej, która wciąż pozostaje w regionie na niskim poziomie. Projekty Osi 7 RPO WL 2014-2020 trafnie odpowiadają na te wyzwania.

Poza edukacją ekologiczną, która stanowi element kampanii informacyjno-edukacyjnych, istotną rolę w zakresie uwrażliwiania na kwestie związane z ochroną zasobów należących do dziedzictwa przyrodniczego odgrywają ośrodki edukacji ekologicznej. Wsparcie tego typu instytucji w ramach Osi 7 RPO WL 2014-2020 mierzono wskaźnikiem produktu Liczba ośrodków prowadzących działalność w zakresie edukacji ekologicznej objętych wsparciem. W Działaniu 7.2 zaplanowano wsparcie 2 takich ośrodków (OEE w Sobieszynie i Ogród

zoologiczny w Zamościu), w Działaniu 7.4 na terenie gminy Niemce zaplanowano adaptację budynku na Zieloną Szkołę.

Dobłą praktyką funkcjonowania OEE jest ich różnorodna oferta, obejmująca zarówno elementy edukacyjne jak i rekreacyjne. W przypadku ośrodka w Sobieszynie, przed jego modernizacją działania opierały się głównie na realizacji spotkań edukacyjno-informacyjnych, konkursów oraz zajęć terenowych. Edukacja ekologiczna była także realizowana przez inne ośrodki zamiejscowe ZLPK. Działania były skierowane dla dzieci szkolnych z różnych grup wiekowych, młodzieży jak i dorosłych. Ośrodek odwiedzało około 90 -100 osób rocznie. W wyniku realizacji projektu utworzono ścieżkę dendrologiczną oraz zamontowano 27 dziupli dla ptaków. W planach jest także utworzenie ścieżki ornitologicznej. Przewiduje się poszerzenie grupy odbiorców, zwiększenie zakresu oddziaływania Ośrodka, poszerzenie oferty edukacyjnej i zwiększenie liczby podejmowanych działań. Po zakończeniu projektu poza organizacją spotkań edukacyjno-informacyjnych, prelekcji, konkursów, masowych imprez edukacyjnych, planuje się także organizację rajdów pieszych i rowerowych, akcje przyrodnicze. Działania edukacyjne będą także obejmować warsztaty organizowane w OEE i w placówkach edukacyjnych, z którymi OEE współpracuje m.in. w oddziałach zamiejscowych ZLPK⁵⁷.

W momencie realizacji badania trudno jest ocenić atrakcyjność oferty ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie i popyt na nią, gdyż inwestycja nie została jeszcze ukończona. Niemniej, jak wynika z analiz przeprowadzonych w ramach studium przypadku, w wyniku realizacji działań przewiduje się wzrost osób odwiedzających OEE do 900 osób w skali roku oraz zatrudnienie 1 osoby. Jak wynika z wywiadu z przedstawicielem Ośrodka, cele końcowe zostaną osiągnięte. W ramach projektu nawiązano współpracę ze szkołami. Zidentyfikowano duże zapotrzebowanie na ofertę ośrodka, szczególnie wśród dzieci i młodzieży szkolnej, z uwagi na brak tego rodzaju alternatywnej oferty w regionie. Na podstawie analiz przeprowadzonych przez ewaluatora w ramach studium przypadku tego projektu, przewiduje się osiągnięcie zadowalających celów związanych z kształtowaniem pożądanych postaw ekologicznych.

⁵⁷ Na podstawie informacji zgromadzonych w ramach studium przypadku projektu „Opracowanie planów ochrony...”.

Wysoką skutecznością w kwestii osiągnięcia celów edukacyjnych cechują się działania skierowane bezpośrednio do odbiorców, czyli bezpośrednio formy. Jak wynika z wywiadu z przedstawicielem WFOŚiGW, dosyć dużym zainteresowaniem cieszą się realizowane przez tę instytucję konkursy, w których bierze udział głównie młodzież szkolna. Tego rodzaju forma przyczynia się z jednej strony do upowszechniania rzetelnej wiedzy i informacji na temat ochrony przyrody, natomiast z drugiej umożliwia nabycie m.in. praktycznych umiejętności i wykazanie aktywnej postawy ochrony bioróżnorodności. Na uwagę zasługuje dostosowanie oferty ośrodka do oczekiwań różnorodnych grup docelowych – zarówno najmłodszych dzieci, ale też młodzieży szkół licealnych oraz osób dorosłych i rodzin.

W przypadku OEE w Sobieszynie planuje się współpracę z placówkami edukacyjnymi funkcjonującymi w regionie, w tym z oddziałami zamiejscowymi ZLPK. Na uwagę zasługuje sposób promocji projektu i sposoby przekazu wiedzy/informacji tj. wykorzystanie nowoczesnych technologii przekazu informacji, kreatywność. W ramach kampanii informacyjnej planowane jest utworzenie filmu promocyjnego na temat działalności OEE.

Badania terenowe nie wskazują na istnienie „białych plam” w kwestii lokalizacji ośrodków edukacji ekologicznej na terenie województwa lubelskiego. Należy wskazać jako dobrą praktykę lokalizację obiektów edukacji ekologicznej na terenie formy ochrony/kategorii chronionego obszaru tj. na obszarach Natura 2000, parków krajobrazowych lub rezerwatów przyrody. W ramach projektu *Opracowanie planów ochrony parków krajobrazowych: Kazimierskiego, Nadwieprzańskiego i Szczepreszyńskiego oraz modernizacja i wyposażenie Ośrodka Edukacji Ekologicznej w Sobieszynie* beneficjent na potrzeby ośrodka zaadaptował pomieszczenia w zabytkowym budynku Zespołu Szkół im. Kajetana hr. Kickiego w miejscowości Sobieszyn, położonej w Gminie Ułęż. Gmina ta zlokalizowana jest na terenie Obszaru Chronionego Krajobrazu „Pradolina Wieprza”, rozległego obszaru o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych, cechującego się dużą bioróżnorodnością biologiczną. Fakt ten stanowi atrakcyjną bazę edukacyjną. Jak wynika z wywiadów eksperckich, ośrodki edukacji posiadają ponadto potencjał do promocji regionu przez pryzmat lokalnych cennych przyrodniczo obszarów.

W Działaniu 7.3 Turystyka przyrodnicza realizowany jest projekt *Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski*, którego

głównym odbiorcą jest Ośrodek Edukacji Ekologicznej. Inwestycja znajduje się w początkowej fazie realizacji, dlatego też nie można mówić o uzyskaniu efektów w wyniku wsparcia. Niemniej jednak, jak wynika z wywiadu z przedstawicielem tej instytucji, a także analizy strony internetowej Ośrodka oraz strony projektu, w interwencji tej można odnaleźć liczne elementy dobrych praktyk zarówno w dotychczasowych działaniach, jak i w założonych zmianach jego funkcjonowania. Pierwszą zidentyfikowaną dotychczas dobrą praktyką jest funkcjonowanie na obszarze działania Ośrodka hotelu z salami konferencyjnymi, gotowego przyjąć 122 osoby. Baza hotelowa służy zielonym szkołom, bądź też firmom do organizacji wyjazdów integracyjnych powiązanych z sesjami szkoleniowymi. Dotychczas baza konferencyjna Ośrodka wykorzystywana była głównie na potrzeby zielonych szkół, odbywały się w niej prelekcje i lekcje pokazowe. Służyła ona również za salę wykładową podczas staży i praktyk słuchaczy Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie oraz słuchaczy Uniwersytetów III wieku. Baza noclegowa ośrodka umożliwia też przyjmowanie rodzin i innych grup zorganizowanych w okresie wakacyjnym. W rezultacie, jak wynika z wywiadu z przedstawicielem OEE, liczba odwiedzających i korzystających z ekspozycji stałych oraz publikacji ośrodka stanowi około 16000 osób rocznie. Plany Ośrodka zakładają, iż w wyniku powstania arboretum uda się wykorzystać ten produkt turystyczny do organizacji szkoleń z zakresu ochrony przyrody (w szerokim rozumieniu), kierowanych również do środowisk branżowych oraz mediów.

Inną dobrą praktyką funkcjonowania ośrodka jest wykorzystywanie mediów społecznościowych do promowania ochrony różnorodności biologicznej. Na Facebooku często organizowane są konkursy skierowane do młodzieży (konkurs na leśną kartkę świąteczną, adopcja drzew) oraz zaproszenia na ogólnie dostępne wydarzenia dla osób dorosłych, np. wspólne grzybobranie i wspólne sadzenie lasu, połączone z edukacją ekologiczną.

Istotną zmianą funkcjonowania Ośrodka, po zakończeniu działań projektowych, będzie przystosowanie trasy edukacyjnej do potrzeb osób z niepełnosprawnościami ruchowymi, poprzez właściwe przygotowanie nawierzchni arboretum, oraz osób z niepełnosprawnościami psychicznymi lub umysłowymi – służyć do tego będzie Ogród Sensoryczny. Swego rodzaju dobrą praktyką jest również sama idea arboretum czyli koncentracja rodzimych gatunków na jednym, dość ograniczonym terytorium. Rozwiązanie

to pozwala użytkownikom na doświadczanie przyrody w pełni skanalizowanym ruchu turystycznym, co wzmacnia ochronę przed antropopresją dalej położonych obszarów. Ośrodek prowadzi szeroką akcję promocyjną edukacji ekologicznej w instytucjach miasta Janów Lubelski. Dobrą praktyką jest połączenie rezultatów projektu Działania 7.2 ZOOM NATURY i KULTURY (inwestycje w Parku Miejskim) z powstającym arboretum poprzez wybudowanie oznaczonej ścieżki łączącej obie te atrakcje.

3.5.5 Determinanty sukcesu w osiągnięciu efektów społeczno-gospodarczych w skali regionu Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego

Logika interwencji w ramach Działania 7.1 zakładała duże rozproszenie udzielanego wsparcia, co prowadziło do relatywnie równomiernego terytorialnie dofinansowania mniejszych instytucji kultury oraz elementów dziedzictwa kulturowego i naturalnego o znaczeniu przede wszystkim lokalnym. Wsparcie lokalne pozwoliło na wydobycie potencjału endogenicznego obszarów wiejskich i mniejszych miejscowości. Analiza efektów Działania 7.1 wskazuje, że w pierwszym rzędzie generuje ono wzrost jakości lokalnego kapitału społecznego oraz służy wyrównywaniu szans w zdobywaniu kapitału kulturowego przez jednostki. W związku z tym mniejsze miejscowości regionu wzmacniają swoją konkurencyjność na rynku przemysłów czasu wolnego – zarówno kultury, jak i turystyki. Programowe czynniki wzmacniające skuteczność interwencji w ramach Działania 7.1 zostały opisane w ramach odpowiedzi na drugie pytanie ewaluacyjne. W tym miejscu, podsumowując, wypada jednak powtórzyć, że kluczowymi czynnikami, które mają też w konsekwencji wpływ na atrakcyjność inwestycyjną, są różne formy sieciowania działań: zarówno tworzenie sieciowych produktów turystycznych, jak i współpraca partnerska lokalnych interesariuszy projektów.

Lokalny zakres interwencji wzmacnia odporność podmiotów czasu wolnego i ich produktów na czynniki ryzyka, związane z wahaniami koniunktury gospodarczej – a przemysły czasu wolnego, jak wykazało ostatnich kilkanaście miesięcy, są szczególnie na takie wahania wrażliwe. Koncentracja na rozwoju zasobów lokalnych jest źródłem impulsów rozwojowych, opartych o potencjał endogeniczny. Wśród zasobów, które mogą się do tego przyczynić, są zarówno elementy dziedzictwa materialnego (kulturowego i przyrodniczego), jak i niematerialnego: dostępne lokalnie umiejętności, wiedza, kapitał społeczny, tradycja,

obyczaje itp. Wspieranie infrastruktury kultury, będące jednym z najczęściej realizowanych typów projektów w ramach Działania 7.1, przyczynia się do wzrostu atrakcyjności całego regionu oraz potencjału jego konkurencyjności. Jest to szczególnie ważne w przypadku regionów mniej rozwiniętych.

Ochrona różnorodności biologicznej

Projekty realizowane w Działaniach 7.2 i 7.4 w niewielkim stopniu przyczyniają się do wzrostu zatrudnienia w danej lokalizacji związanego z obsługą efektów, ani też do wzrostu liczby nowo otwieranych firm. Mogą one jednak pośrednio oddziaływać pozytywnie na sytuację gospodarczą regionu. Przykładem szczególnie istotnej interwencji w zakresie wpływu na zwiększenie atrakcyjności miejsca realizacji projektu jest projekt Miasta Lublin pn. *Rewitalizacja przyrodnicza Parku Ludowego w Lublinie znajdującego się w obszarze Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego dla LOF (Działanie 7.4)*. Dzięki dofinansowaniu działań projektowych stworzono miejsce spotkań i wypoczynku mieszkańców miasta i licznej grupy turystów. Projekt był odpowiedzią na potrzeby społeczne w zakresie rekreacji i aktywnego wypoczynku na świeżym powietrzu. Z uwagi na lokalizację obiektów sportowych w niedalekiej odległości tj. Arena Lublin, Aqua Lublin, Targów Lublin oraz Zintegrowanego Centrum Komunikacyjnego park stanowi dopełnienie całego pakietu projektów infrastrukturalnych miasta. Poddany rewitalizacji Park Ludowy w Lublinie odwiedzany jest przez ponad 125 tys. osób rocznie. Zdaniem badanego w studium przypadku beneficjenta projektu, można wskazać – nieco ograniczony na skutek pandemii COVID 19 - efekt gospodarczy w postaci zwiększenia atrakcyjności turystycznej miejsc o dużym potencjale zasobów przyrodniczych związanej ze wzrostem liczby osób odwiedzających te miejsca. Na terenie Parku otworzyły się punkty małej gastronomii, generujące około 5 nowych miejsc pracy.

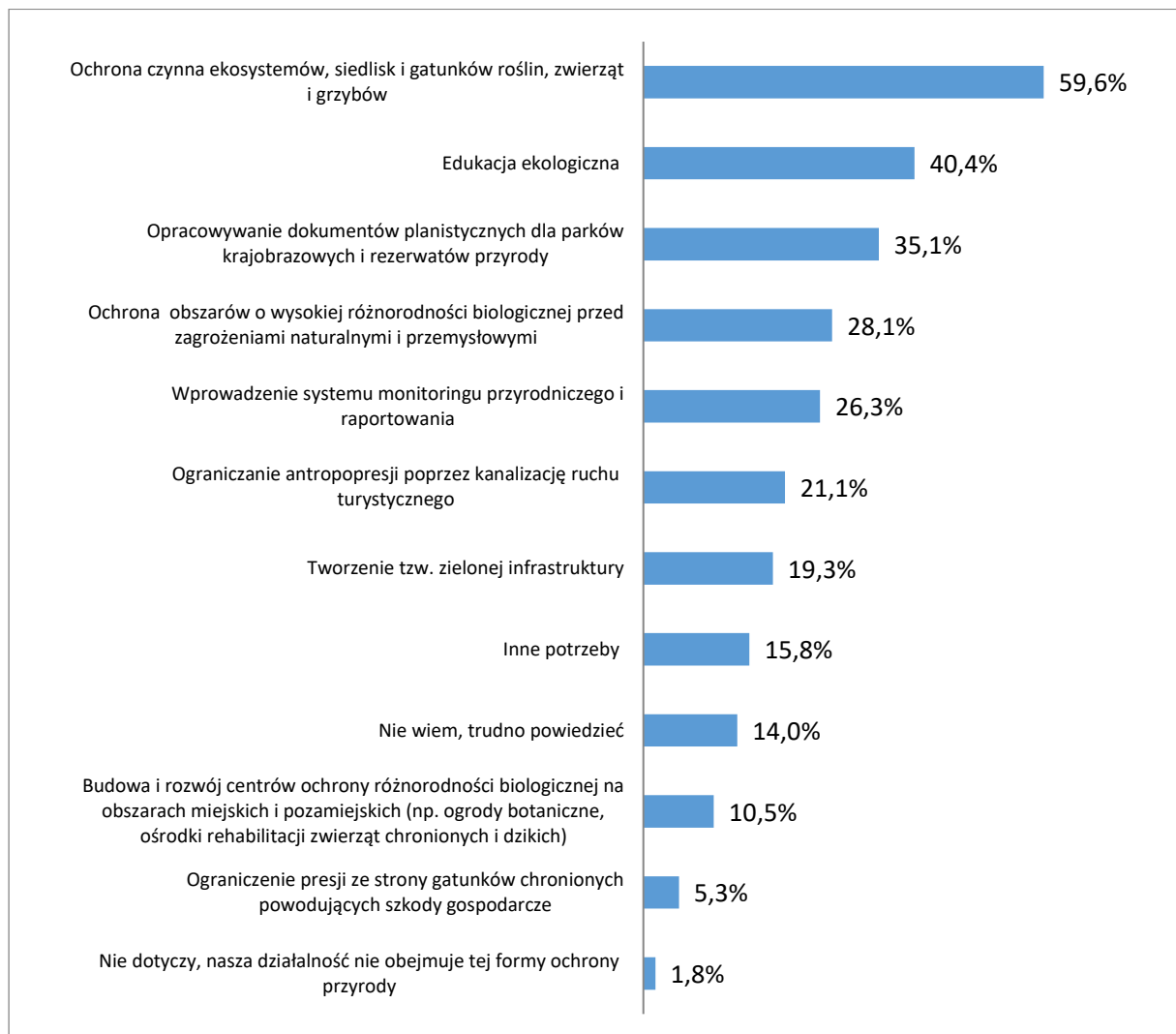
Efekty ekonomiczne może również przynieść realizacja projektu Działania 7.2 *Budowa obiektów dla zwierząt zagrożonych wyginięciem na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu, pełniącego funkcję przygranicznego ośrodka kwarantannowania i przetrzymywania zwierząt nielegalnie wwiezionych do strefy Schengen* - kontynuacja projektów zrealizowanych w latach 2009-2015, współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego. Przygotowanie nowej atrakcji

zwiększy zainteresowanie użytkowników ZOO, co przyczyni się do wzrostu przychodów tej instytucji i stworzy możliwość przeprowadzania kolejnych inwestycji.

Potencjalnie wysokich efektów gospodarczych, wpływających na animację lokalnych rynków pracy, w ramach tzw. przemysłów czasu wolnego, można spodziewać się na obszarze oddziaływania projektu Działania 7.4 *Zielony LOF*. Wpływają na to interwencje tworzenia infrastruktury turystycznej, umożliwiające objęcie usługami turystycznymi grup zorganizowanych, rewitalizacja tzw. zielonej miejskiej infrastruktury, wokół której otworzą się punkty gastronomiczne.

W kwestii poprawy stanu ochrony bioróżnorodności w regionie, kluczową determinantą sukcesu jest zainteresowanie parków i rezerwatów podejmowaniem działań inwestycyjnych w tym obszarze. Analiza tego zagadnienia oparta została na wynikach badania CAWI/CATI z przedstawicielami parków i rezerwatów utworzonych na terenie województwa lubelskiego. Badani deklarują potrzebę zrealizowania szeregu inwestycji związanych z przedmiotem ich działalności. Najczęstszymi zgłaszanymi przez nich potrzebami jest ochrona czynna ekosystemów, siedlisk i gatunków roślin, zwierząt i grzybów (59% wskazań) oraz edukacja ekologiczna (40%). Mniej więcej co trzeci respondent (35%) wskazał na potrzebę opracowania planu ochrony, częściej niż co czwarty badania zauważył wyzwania związane z ochroną obszarów chronionych przed zanieczyszczeniami naturalnymi i przemysłowymi (28%) oraz brakiem systemu monitorowania przyrodniczego i raportowania.

Wykres 12 Główne potrzeby inwestycyjne na obszarze parków krajobrazowych i rezerwatów w województwie lubelskim

Źródło: Badanie ilościowe CAWI/CATI z przedstawicielami instytucji zarządzającymi parkami narodowymi, krajobrazowymi, rezerwatami przyrody, N=29

W ocenie badanych przedstawicieli parków i rezerwatów zasadne byłoby też finansowanie działań skierowanych przede wszystkim na wzrost świadomości ekologicznej mieszkańców obszaru wokół parku/rezerwatu (51% wskazań), zwiększenie ochrony obszarów różnorodności biologicznej przed antropopresją (48% wskazań), zwiększenie ochrony obszarów różnorodności biologicznej przed zagrożeniami naturalnymi (48% wskazań) oraz rozwój oferty spędzania czasu wolnego (42% wskazań). W mniejszym zakresie wskazywano na zasadność realizacji projektów ukierunkowanych na wzrost liczby turystów na obszarze parku/rezerwatu czy zwiększenie wartości społeczno-ekonomicznej ekosystemu. Należy

jednak podkreślić, że przedstawiciele tej grupy beneficjentów będą w ograniczonym stopniu ubiegać się o wsparcie w ramach kolejnego okresu programowania w latach 2021-2027.

Jedynie 39% badanych planuje złożyć wniosek o dofinansowanie projektu w obszarze ochrony bioróżnorodności. Reszta ankietowanych, jako główną przyczynę braku zainteresowania ubieganiem się o wsparcie w perspektywie 2021+, wskazała niską pilność potrzeb inwestycyjnych w nadchodzącym okresie programowania.

Turystyka przyrodnicza

Podstawową determinantą atrakcyjności inwestycyjnej w obszarze turystyki przyrodniczej jest dostępność zasobów naturalnych leżących na szlakach turystycznych, bądź w sąsiedztwie atrakcji kulturalnych. Skutkuje ona przemyślanymi interwencjami, które w połączeniu z komplementarnymi inwestycjami stanowią kompleksową ofertę turystyczną. Przykładem takich interwencji w Działaniu 7.3 są m.in. projekty:

- Zwiększenie dostępności walorów środowiskowych i klimatycznych Gminy Nałęczów, Gminy Wąwolnica i Gminy Wojciechów poprzez utworzenie szlaku turystycznego, przyrodniczego "Jastrzębi Szlak" i zagospodarowanie wzgórza Poniatówka w Nałęczowie,
- Wykorzystanie walorów przyrodniczych doliny Krzny do celów edukacyjnych i turystycznych,
- Aktywna turystyka w zgodzie z różnorodnością biologiczną powiązana z leśnictwem Zwierzyniec w Nadleśnictwie Kraśnik,
- AMONIT - Leśny zespół rekreacyjno - edukacyjny w miejscowości Klimki,
- Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski,
- Zwiększenie dostępności zalewu miejskiego w Zamościu jako miejsca aktywnej rekreacji w sąsiedztwie zamojskiego zespołu staromiejskiego.

Kolejną, nie mniej ważną determinantą realizacji inwestycji w obszarze turystyki przyrodniczej są w Działaniu 7.3 względy lokalne, tj. chęć utworzenia infrastruktury rekreacyjnej na potrzeby mieszkańców danej gminy. Ta ostatnia przesłanka, mimo, iż

zapewnia użytkowanie wspartej infrastruktury, tworzy inwestycje punktowe, o mniejszym niż zakładano zakresie oddziaływania, czego przykładem mogą być projekty: *Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej, Budowa ścieżki rowerowej wraz z oświetleniem w pasie drogi powiatowej nr 1809L w miejscowości Ciechanki – Ostrówek, Poniatowa – stawy pełne energii.*

Rozwój turystyki przyrodniczej zależy od wielu czynników: dostępności bazy turystycznej i rekreacyjnej, dostępności produktów turystycznych skierowanych do rodzin, grup zorganizowanych i turystów indywidualnych, promocji atrakcji turystycznych. Jak wynika z analizy uzyskanych i spodziewanych efektów gospodarczych, baza noclegowa i gastronomiczna w miejscach realizacji projektu jest wystarczająca, stopień wykorzystania infrastruktury noclegowej pozwala na przyjęcie większej liczby turystów. Niestety, stagnacja liczby obiektów lub jej spadek w latach 2017-2020 w gminach/powiatach będących beneficjentami wsparcia w Działaniu 7.3, wskazuje na niski potencjał projektów do generowania turystyki kilkudniowej. Przyczyną tego jest brak liniowości infrastruktury rowerowej, czyli bezpośrednich połączeń między istniejącymi trasami rowerowymi i wystarczającej komplementarności wielu projektów Działania 7.3 z atrakcjami kulturowymi obszaru wykraczającego poza jedną gminę lub gminy sąsiednie. Nie powstały więc tak licznie, jak byłoby to wskazane, produkty turystyczne, które przyciągałyby turystę rodzinnego lub indywidualnego spoza województwa lubelskiego. Występuje także potrzeba utworzenia stałego produktu turystycznego, np. lekcji pokazowej na wspartych szlakach, tak, aby w pełni wykorzystać wspartą infrastrukturę na potrzeby turystyki szkolnej, np. zielonych szkół, które przyjeżdżałyby z innych województw. Takim potencjałem dysponować będą jedynie wsparte ośrodki edukacji ekologicznej.

Przyrost infrastruktury rowerowej w regionie jest pozytywnym efektem wsparcia. Niemniej jednak brak inwentaryzacji i mapy tras rowerowych w regionie, poza szlakiem Green Velo, uniemożliwia rowerzystom spoza regionu planowanie długich podróży po Lubelszczyźnie.

Zaleca się więc sporządzenie mapy rowerowej regionu wraz z identyfikacją atrakcji przyrodniczych i kulturowych na danej trasie.

Innym aspektem wpływającym na użyteczność wsparcia infrastruktury rowerowej jest poziom bezpieczeństwa przejazdu /skuteczne odgródzenie od ruchu czterokołowego/ oraz

zastosowanie tzw. pięciu kryteriów holenderskiej organizacji standaryzacyjnej CROW przyjętej także, w nieco zmodyfikowanej formie, przez Wytyczne EUROVELO⁵⁸.

- **spójność:** 100% źródeł i celów podróży objętych siecią tras rowerowych, łatwa identyfikacja trasy i jej pełna integracja z innymi trasami rowerowymi, drogami ogólnodostępnymi, środkami transportu zbiorowego, nie ma przerw, wszystkie odcinki powinny być ze sobą połączone, co nie oznacza, że na wszystkich odcinkach konieczna jest wydzielona infrastruktura rowerowa, w przypadku początku i końca wydzielonej infrastruktury rowerowej, należy zadbać o dogodne połączenie z infrastrukturą ogólnodostępną,
- **bezpośredniość:** generalnie to minimalizacja objazdów i współczynnika wydłużenia, ale w przypadku szczególnie atrakcyjnych miejsc dopuszczalne jest wydłużenie,
- **wygoda/komfort:** minimalizacja współczynnika opóźnienia, wysoka prędkość projektowa i ograniczanie stresu rowerzysty, minimalizacja pochyleń niwelety i różnicy poziomów, łatwość i lekkość w poruszaniu się rowerem, dobra nawierzchnia, dobre odwodnienie, a przede wszystkim dobre utrzymanie trasy,
- **bezpieczeństwo:** minimalizacja punktów kolizji z ruchem samochodowym i pieszym, ujednolicenie prędkości, eliminacja przeplatania torów ruchu oraz wzajemny kontakt wzrokowy, eliminacja zagrożenia ze strony: samochodów, motocykli, quadów, eliminacja zagrożeń ze strony: elementów konstrukcji mostowych, wiaduktów, gałęzi i drzew spadających na trasę,
- **atrakcyjność:** projektowana trasa wraz z całym układem komunikacyjnym, w tym sieć tras rowerowych jest czytelna dla użytkownika, dobrze powiązana z funkcjami różnych obszarów.

Jak wynika z wywiadu z przedstawicielem Departamentu Promocji Sportu i Turystyki w UMWL, zalecana inwentaryzacja tras rowerowych w regionie powinna posłużyć również do audytu istniejących tras pod względem 5 kryteriów CROW oraz do wyznaczania standardów wsparcia w przyszłej perspektywie finansowej. Pozytywnie należy więc ocenić plany IZ RPO WL 2014-2020 dotyczące włączenia standardów projektowych dla tras rowerowych

⁵⁸ Standardy projektowe dla tras rowerowych województwa lubelskiego, projekt, 2021

województwa lubelskiego, po ich zatwierdzeniu przez Zarząd, jako wytycznych dla beneficjentów w przyszłym okresie programowania.

Innym czynnikiem budującym turystykę rowerową w regionie lubelskim jest ciągłość szlaku. W badaniu odnotowano realizację głównie inwestycji punktowych, ograniczonych do terytorium jednej gminy, nie zapewniających łączności z już istniejącymi trasami rowerowymi (poza interwencją gminy Tucznia). Zgodnie z rozporządzeniami KE dotyczącymi wsparcia infrastruktury rowerowej w perspektywie 2021-2027, w ramach FEL 2021-2027 dofinansowane zostaną wyłącznie projekty, w których trasy rowerowe tworzone są lub uzupełniane na terenie minimum 2 powiatów. Niemniej jednak istotne jest, aby warunkiem wsparcia było ich ulokowanie na ścieżkach prowadzących do miejsc atrakcyjnych kulturowo i przyrodniczo. Rozwiązaniem, po opracowaniu mapy tras rowerowych, może być premiowanie wsparcia, które bądź łączy istniejące trasy rowerowe w miejscach atrakcyjnych przyrodniczo i kulturowo, bądź też tworzy nowe trasy w partnerstwie z gminami z co najmniej dwóch powiatów, zakładające dostęp do dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Należy w tym miejscu przypomnieć, że doświadczenia sieci Green Velo wskazują na ryzyko ograniczonej trwałości wsparcia rozwiązań sieciowych, w których istnieje wielu zarządzających poszczególnymi odcinkami szlaku. Już dwuletni okres po zakończeniu Green Velo pokazał, jak skomplikowane będzie dalsze wspólne, synergiczne zarządzanie i wspieranie rozwoju, zarówno poszczególnych jego części terytorialnych, jak i całości. Największe ryzyko i bariery dla rozwoju szlaku to brak kontynuacji działań po zakończeniu finansowania projektu, co w konsekwencji może spowodować brak w przyszłości działań operacyjnych w obszarach: komunikacji marketingowej, komercjalizacji produktu⁵⁹. Można co prawda wskazać pozytywne rozwiązania w zakresie działań informacyjnych i promocyjnych, natomiast widoczna jest słabość tego przedsięwzięcia w postaci rozproszenia odpowiedzialności zarówno za infrastrukturę, jak i budowanie marki Green Velo. Rozwiązaniem alternatywnym może być pozostawienie kwestii budowania nowych bądź łączenia istniejących tras rowerowych, głównie na drogach wojewódzkich, w projekcie pozakonkursowym, którego beneficjentem byłby Zarząd Dróg Wojewódzkich. Rozwiązanie

⁵⁹ Wschodni szlak rowerowy GREEN VELO – mocny start i co dalej – głos w dyskusji nt. dalszego rozwoju sieciowego produktu turystycznego; BIULETYN Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk, Zeszyt 269, rok 2018.

takie zastosowano w województwie małopolskim. Zmniejsza ono ryzyko braku kontynuacji działań po zakończeniu finansowania przedsięwzięcia, ponieważ koszty operacyjne pokrywane są z budżetu ZDW, poza odcinkami zlokalizowanymi na drogach gminnych i powiatowych, za których utrzymanie odpowiadać będą samorządy na mocy porozumienia. Koszty odnawiania oznakowania i remontów będzie pokrywać w całości ZDW. W przypadku VeloMałopolska nie występuje problem wspólnego zarządzania, a sam zarządca, jakim jest ZDW, dysponuje odpowiednimi zasobami finansowymi i organizacyjnymi, aby zapewnić utrzymanie tras, a Departament Sportu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego – aby prowadzić spójną i ciągłą politykę marketingową.

REKOMENDACJA: W przyszłym okresie programowania warto rozważyć wprowadzenie kryterium premiującego do następujących aspektów wsparcia infrastruktury rowerowej: liniowości, uzupełniania istniejących szlaków i tras rowerowych, realizowania interwencji na obszarach atrakcyjnych kulturowo i przyrodniczo. Premiujące kryteria wsparcia powinny uwzględniać także zastosowanie w projektach standardów CROW. Istotnym aspektem tych tras powinno być również tworzenie tzw. pętli, umożliwiających powrót do miejsca wyjazdu w nowych atrakcyjnych okolicznościach przyrodniczych lub kulturowych.

Kolejnym czynnikiem atrakcyjności turystycznej wspartych obszarów jest wyznaczanie i promocja tras turystyki rodzinnej lub indywidualnej w postaci pakietów wycieczek jednodniowych, dwudniowych, trzydniowych i dłuższych wraz z opisem czasu trwania użytkowania każdej z atrakcji oraz informacją na temat dostępnej infrastruktury rekreacyjnej, np. wypożyczalni rowerów. Rozwiązanie to sprzyja planowaniu wyjazdu i rozwojowi turystyki dłuższej niż jednodniowa lub weekendowa. W opinii badanego pracownika Regionalnej Izby Turystyki, w ofertach lubelskich biur podróży nie istnieją takie pakiety. Promowane są raczej konkretne miejscowości albo flagowe rozrywki i imprezy województwa lubelskiego. Warto więc wspierać uzupełnienie strony Lubelskie Travel o propozycje pakietów wycieczek odpowiednio dla segmentu użytkowników: turysta indywidualny, turysta rodzinny, grupa szkolna, inna grupa zorganizowana.

W trakcie badania, Przedstawiciel Lubelskiej Regionalnej Organizacji Turystycznej zwrócił uwagę na problem niewystarczającej jakości kadr w przemyśle turystycznym, które skutkują niewystarczającą informacją turystyczną na obszarach atrakcyjnych przyrodniczo lub kulturowo. Problem ten ma charakter systemowy i rynkowy.

REKOMENDACJA: W przyszłej perspektywie finansowej zaleca się użycie kryterium premiującego zastosowanie w projektach infokiosków, audio przewodników lub innych cyfrowych rozwiązań informujących o okolicznych atrakcjach.

Przedstawione wyżej czynniki wpływające na rozwój turystyki przyrodniczej mają bezpośrednie przełożenie na wzrost liczby przemysłów czasu wolnego w danej lokalizacji, mogą również przyczynić się do rozwoju bazy noclegowej. Co do zasady, ich wystąpienie spowoduje wzrost liczby miejsc pracy. Popularność turystyczna danej lokalizacji pociąga za sobą wzrost dumy lokalnej i może być czynnikiem zapobiegającym depopulacji obszarów atrakcyjnych przyrodniczo.

Należy także podkreślić fakt, iż walory przyrodnicze decydujące o atrakcyjności turystycznej Lubelszczyzny skoncentrowane są w strefie Roztocza, Polesia oraz Powiśla i stanowią na tym terenie istotny potencjał rozwojowy. Ponadto do najcenniejszych, pod względem przyrodniczym, obszarów województwa można zaliczyć także Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, Doliny Wisły i Bugu (traktowane jako paneuropejskie korytarze ekologiczne)⁶⁰. Jak wynika z wywiadu z przedstawicielem Departamentu Promocji, Sportu i Turystyki, występuje pilna potrzeba inwestycji w infrastrukturę tras rowerowych w Dolinie Wisły, np. poprzez jej uzupełnienie na trasie Lublin-Kazimierz Dolny oraz Kazimierz Dolny-Mięćmierz, a także nadanie wartości turystycznej jeziorom Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, ze szczególnym uwzględnieniem Jeziora Krasne i Jeziora Piaseczno. Brak inwestycji na tych obszarach skutkuje degradacją środowiska przyrodniczego oraz zamieraniem turystyki.

⁶⁰ Na podstawie: Program Ochrony Środowiska Województwa Lubelskiego na lata 2020-2023 z perspektywą do roku 2027, Samorząd Województwa Lubelskiego, Lublin, 2019 i Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego do 2030 roku, Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin, marzec 2021.

4 WNIOSKI I REKOMENDACJE

Lp.	Wniosek wynikający z badania (nr strony w raporcie)	Treść rekomendacji	Adresat rekomendacji	Sposób wdrożenia rekomendacji	Termin wdrożenia (kw./ rok)	Klasa rekomendacji
Rekomendacje horyzontalne, w tym operacyjne i strategiczne <i>(dotyczące realizacji polityki spójności, wykraczająca poza jeden program operacyjny)</i>						
brak						
Rekomendacje programowe, w tym operacyjne i strategiczne <i>(dotyczące tylko jednego programu operacyjnego)</i>						
1.	Interwencja w ramach RPO WL 2014-2020 nie obejmowała lokalnych krajobrazów kulturowych jako istotnego zasobu rozwojowego regionu. Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego do roku 2030 identyfikuje właśnie krajobraz kulturowy jako ważny zasób regionu, co wymaga rozszerzenia obszaru interwencji o projekty z tego zakresu. (str. 101)	Zaleca się uwzględnienie w opisie interwencji w ramach przyszłego Programu projektów na rzecz ochrony, rozwoju i społeczno-gospodarczego wykorzystania lokalnych krajobrazów kulturowych.	IZ RPO WL 2014-2020	Zapisy w Programie „Fundusze Europejskie dla Lubelskiego 2021-2027” - wprowadzenie do katalogu planowanych działań w ramach Programu Fundusze Europejskie dla Lubelskiego 2021-2027, celu szczegółowego 4(vi) (EFRR), czyli wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych – lokalnych krajobrazów kulturowych jako przedmiotu	I-IV/2022	operacyjna

Lp.	Wniosek wynikający z badania (nr strony w raporcie)	Treść rekomendacji	Adresat rekomendacji	Sposób wdrożenia rekomendacji	Termin wdrożenia (kw./ rok)	Klasa rekomendacji
				ochrony i zasobu do wykorzystania na rzecz rozwoju regionu.		
2.	Zadania związane z opracowaniem planów ochrony przyczynią się do uzupełnienia luki w zakresie inwentaryzacji przyrodniczej w przypadku parków krajobrazowych na terenie województwa lubelskiego. Opracowane w ich wyniku dokumenty będą stanowić podstawę prawną dla wdrażania działań w zakresie poprawy ochrony różnorodności biologicznej. W ramach RPO WL 2014-2020 wsparto 3 PK, w ramach działań RDOŚ opracowywanych jest 10 planów ochrony parków krajobrazowych. (str.118)	Rekomenduje się uwzględnienie w kolejnej perspektywie finansowej środków na ochronę czynną zasobów przyrodniczych wskazanych w planach ochrony parków krajobrazowych.	IZ RPO WL 2014-2020	Ustalenie alokacji na projekty związane z realizacją działań ochronnych wskazanych w planach ochrony parków krajobrazowych w ramach programu „Fundusze Europejskie dla Lubelskiego 2021-2027”.	I-IV/2022	operacyjna
3.	Doświadczenia projektu Aktywnie i wirtualnie w Ziemi Biłgorajskiej wskazują na ograniczenia potencjału	W przyszłym okresie programowania warto rozważyć wprowadzenie kryterium premiującego do następujących	IZ RPO WL 2014-2020	Uwzględnienie w zapisach „Fundusze Europejskie dla Lubelskiego 2021-2027”, SZoP oraz dokumentacji	I-IV/2022	operacyjna

Lp.	Wniosek wynikający z badania (nr strony w raporcie)	Treść rekomendacji	Adresat rekomendacji	Sposób wdrożenia rekomendacji	Termin wdrożenia (kw./ rok)	Klasa rekomendacji
	turystyki przyrodniczej w wyniku braku zachowania liniowości trasy rowerowej w Korytkowie Dużym z trasami rowerowymi potencjalnych użytkowników z miasta Biłgoraj. Czynnikiem budującym turystykę rowerową w regionie lubelskim jest bowiem ciągłość szlaku, przebiegającego wśród atrakcji przyrodniczych i kulturowych. W regionie występuje potrzeba tworzenia zintegrowanych tras rowerowych, które łączyłyby główne atrakcje regionu. (str. 149-150)	aspektów wsparcia infrastruktury rowerowej: liniowości, uzupełniania istniejących szlaków i tras rowerowych, realizowania interwencji na obszarach atrakcyjnych kulturowo i przyrodniczo. Premiujące kryteria wsparcia powinny uwzględniać także zastosowanie w projektach standardów CROW. Istotnym aspektem tych tras powinno być również tworzenie tzw. pętli, umożliwiających powrót do miejsca wyjazdu w nowych atrakcyjnych okolicznościach przyrodniczych lub kulturowych.		konkursowej kryteriów premiujących liniowość wspieranej infrastruktury z innymi trasami rowerowymi (połączenia bezpośrednie), szczególnie na obszarach o wysokiej atrakcyjności przyrodniczej lub kulturowej oraz zastosowanie standardów CROW.		
4.	W regionie lubelskim występuje problem niewystarczającej jakości kadr w przemyśle turystycznym, które skutkują niewystarczającą informacją turystyczną na obszarach atrakcyjnych przyrodniczo lub kulturowo. Problem ten ma	W przyszłej perspektywie finansowej zaleca się użycie kryterium premiującego zastosowanie w projektach infokiosków, audio przewodników lub innych cyfrowych rozwiązań informujących o okolicznych atrakcjach.	IZ RPO WL 2014-2020	Uwzględnienie w zapisach FEL 2021-2027, SZoP oraz dokumentacji konkursowej kryterium premiującego zastosowanie cyfrowych rozwiązań informacji turystycznej.	I-IV/2022	operacyjna

Lp.	Wniosek wynikający z badania (nr strony w raporcie)	Treść rekomendacji	Adresat rekomendacji	Sposób wdrożenia rekomendacji	Termin wdrożenia (kw./ rok)	Klasa rekomendacji
	charakter systemowy i rynkowy. (str.150-151)					

5 SPIS TABEL, MAP I WYKRESÓW

Spis tabel

Tabela 1 Populacja i próba badania ilościowego z beneficjentami Działań 7.1-7.4 RPO WL 2014-2020	22
Tabela 2 Próba eksperymentalna badania ilościowego w ramach analizy kontrfaktycznej	23
Tabela 3 Wskaźniki postępu rzeczowego Działania 7.1	35
Tabela 4 Stopień osiągnięcia programowych wskaźników produktu i rezultatu bezpośredniego Działania 7.2 i 7.4	56
Tabela 5 Stopień wykorzystania bazy noclegowej w województwie lubelskim ogółem oraz w powiatach, w których realizowano interwencje Działania 7.3 w latach 2017-2020 (%).....	81
Tabela 6 Liczba przedsiębiorstw sekcji I i R w powiatach, w których realizowano interwencje Działania 7.3 w latach 2017-2020	85
Tabela 7 Dochody gmin/powiatów z tytułu udziału w podatku PIT i CIT na 1 mieszkańca w latach 2017-2020 (zł).....	87
Tabela 8 Saldo migracji w powiatach i gminach, w których realizowano projekty Działania 7.3 Turystyka przyrodnicza w latach 2017-2020	107
Tabela 9 Liczba obiektów zakwaterowania oraz miejsc noclegowych w powiatach, w których realizowano projekty Działania 7.3 w latach 2017-2020	108

Spis map

Mapa 1 Rozkład terytorialny projektów Działania 7.1 Dziedzictwo kulturowe i naturalne	32
Mapa 2 Wartość dofinansowania UE oraz obszar oddziaływania projektów Działania 7.2 Ochrona różnorodności przyrodniczej	52
Mapa 3 Wartość dofinansowania UE oraz obszar oddziaływania projektów Działania 7.4 Ochrona bioróżnorodności dla Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego	54
Mapa 4 Wartość docelowa wskaźnika rezultatu bezpośredniego „Powierzchnia siedlisk wspieranych w celu uzyskania lepszego statusu ochrony”	57
Mapa 5 Rozkład terytorialny projektów Działania 7.3 Turystyka przyrodnicza	74
Mapa 6 Zakładana wartość docelowa wskaźnika Wzrost oczekiwanej liczby odwiedzin w objętych wsparciem miejscach należących do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego oraz stanowiących atrakcje turystyczne [odwiedziny/rok] w ujęciu powiatowym	79

Spis wykresów

Wykres 1 Liczba zwiedzających muzea i oddziały muzealne na 10000 ludności	34
Wykres 2 Liczba udzielonych noclegów na 1000 ludności	35
Wykres 3 Liczba respondentów deklarujących brak opóźnień w realizacji projektów i respondentów deklarujących opóźnienia w ramach Działania 7.1	39
Wykres 4 Ocena osiągnięcia efektów projektu na podstawie deklaracji beneficjentów w ramach Działania 7.1	40
Wykres 5 Efekty bezpośrednie projektów według deklaracji beneficjentów Działania 7.1.....	41
Wykres 6 Długość szlaków turystycznych w województwie lubelskim w latach 2017-2020 (km).....	78
Wykres 7 Odsetek beneficjentów, deklarujących oddziaływanie efektów ich projektów na obszar Natura 2000.....	93
Wykres 8 Obszary oddziaływania projektu wymagające dalszych inwestycji – na podstawie ocen beneficjentów Działania 7.1	104
Wykres 9 Trwałość projektów Działania 7.1 w ocenie beneficjentów	115

Wykres 10 Odpowiedzi beneficjentów Działania 7.1 na pytanie „Od czego zależy trwałość efektów projektu dłuższa niż 3 lata po zakończeniu projektu?.....	116
Wykres 11 Skala realizacji działań informacyjno-promocyjnych edukujących ekologicznie odbiorców działań w ramach OP 7 RPO WL 2014-2020.....	134
Wykres 12 Główne potrzeby inwestycyjne na obszarze parków krajobrazowych i rezerwatów w województwie lubelskim.....	146

Spis diagramów

Diagram 1 Zakładane kwantyfikowalne efekty rzeczowe projektów Działania 7.3 Turystyka przyrodnicza	77
--	----

6 ZAŁĄCZNIKI

6.1 Dokumenty, opracowania i raporty wykorzystane w analizie danych zastanych

Zakres analizy *desk research* obejmował następujące źródła danych:

1. Prawo wspólnotowe

- Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej,
- ROZPORZĄDZENIE PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO I RADY (UE) NR 1303/2013 z 17 grudnia 2013 r. ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1083/2006,
- Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) nr 215/2014 z 7 marca 2014 r. ustanawiające zasady wykonania rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013 ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego w zakresie metod wsparcia w odniesieniu do zmian klimatu, określania

celów pośrednich i końcowych na potrzeby ram wykonania oraz klasyfikacji kategorii interwencji w odniesieniu do europejskich funduszy strukturalnych i inwestycyjnych,

- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) Nr 1301/2013 z 17 grudnia 2013 r. w sprawie Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego i przepisów szczególnych dotyczących celu „Inwestycje na rzecz wzrostu i zatrudnienia” oraz w sprawie uchylenia rozporządzenia (WE) Nr 1080/2006 (Dz. Urz. UE L 347/289 z 20.12.2013 z późn. zm.), zwane dalej „Rozporządzeniem 1301/2013”,
- Rozporządzenie delegowane Komisji (UE) nr 480/2014 z 3 marca 2014 r. uzupełniające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013 ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego (Dz. Urz. UE L 138/5 z 13.05.2014 r., z późn. zm.), zwane dalej Rozporządzeniem 480/2014,
- Rozporządzenie Komisji (UE) Nr 651/2014 z 17 czerwca 2014 r. uznające niektóre rodzaje pomocy za zgodne z rynkiem wewnętrznym w zastosowaniu art. 107 i 108 Traktatu (Dz. Urz. UE L 187 z 26.06.2014 r., str. 1, z późn. zm.), zwane dalej „Rozporządzeniem 651/2014”,
- Rozporządzenie Komisji (UE) Nr 1407/2013 z 18 grudnia 2013 r. w sprawie stosowania art. 107 i 108 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej do pomocy de minimis (Dz. Urz. UE L 352 z 24.12.2013, str. 1, z późn. zm.), zwane dalej „Rozporządzeniem 1407/2013”,
- Zawiadomienie Komisji w sprawie pojęcia pomocy państwa w rozumieniu art. 107 ust. 1 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (2016/C 262/01),
- Dyrektywy unijne dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego.

2. Dokumenty unijne

- Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającemu włączeniu społecznemu.

3. Dokumenty krajowe i publikacje

- Ustawa z 11 lipca 2014 r. o zasadach realizacji programów w zakresie polityki spójności finansowanych w perspektywie finansowej 2014-2020 (Dz. U. z 2020 r., poz. 818),
- Ustawa z 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz.U. z 2006 r., poz.1658)
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury i Rozwoju z 28 sierpnia 2015 r. w sprawie udzielania pomocy inwestycyjnej na kulturę i zachowanie dziedzictwa kulturowego w ramach regionalnych programów operacyjnych na lata 2014-2020 (Dz.U. z 2015 r. poz. 1364),
- Wytyczne w zakresie realizacji zasady równości szans i niedyskryminacji, w tym dostępności dla osób z niepełnosprawnościami oraz zasady równości szans kobiet i mężczyzn w ramach funduszy unijnych na lata 2014-2020, (wersja obowiązująca w momencie realizacji badania),
- Wytyczne w zakresie monitorowania postępu rzeczowego realizacji programów operacyjnych na lata 2014-2020 (wersja obowiązująca w momencie realizacji badania),
- Ustawa o ochronie przyrody (wersja obowiązująca w momencie realizacji badania),
- Obowiązujące akty prawne dotyczące Sieci Natura 2000,
- Ustawa o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (wersja obowiązująca w momencie realizacji badania),
- Programowanie perspektywy finansowej 2014-2020 – Umowa Partnerstwa, MR, (wersja obowiązująca w momencie realizacji badania),
- Strategiczny plan adaptacji dla sektorów i obszarów wrażliwych na zmiany klimatu do roku 2020, Ministerstwo Środowiska, Instytut Środowiska – Państwowy Instytut Badawczy, 2013

4. Dokumenty regionalne

- Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 wraz z załącznikami (wersja obowiązująca w momencie realizacji badania oraz wcześniejsze wersje dokumentu),
- Szczegółowy Opis Osi Priorytetowych RPO WL 2014-2020 wraz z załącznikami (wersja obowiązująca w momencie realizacji badania oraz wcześniejsze wersje dokumentu ze szczególnym uwzględnieniem załączników zawierających kryteria wyboru projektów),
- Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 roku, Departament Gospodarki i Innowacji, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, Radosław Dudziński, Bartłomiej Pochtowski, Elwira Rycaj
- Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 roku), Departament Strategii i Rozwoju, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie pod kierunkiem Bogdana Kawałko – Dyrektora Departamentu Strategii i Rozwoju,
- Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019 – 2022, Lublin 2019
- Diagnoza prospektywna województwa lubelskiego synteza. Wnioski i rekomendacje do aktualizacji Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego, Departament Strategii i Rozwoju UMWL, 2019
- Program rozwoju turystyki w województwie lubelskim do 2020 roku z perspektywą do 2030 r., Lublin, 2016
- Strategia Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego na lata 2014-2020, Urząd Miasta Lublin, 2014.

5. Dokumentacja projektowa, konkursowa i monitoringowa

- Informacje kwartalne z realizacji RPO WL 2014-2020,
- Sprawozdania roczne z realizacji RPO WL 2014-2020,
- Regulaminy naborów, kryteria wyboru, instrukcja wypełniania wniosku o dofinansowanie w ramach 7 Osi Priorytetowej RPO WL 2014-2020,
- Dane monitoringowe z postępu wdrażania RPO WL 2014-2020,

- Harmonogramy naborów wniosków o dofinansowanie w trybie konkursowym dla Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020,
- Statystyki GUS i innych dostępnych baz danych wykorzystywanych na potrzeby monitorowania realizacji celów RPO WL 2014-2020,
- Baza SL2014,
- Dokumenty stanowiące produkty projektu w ramach studiów przypadku wybranych projektów (np. dokumentacja zdjęciowa, foldery, publikacje etc.).

6. Badania ewaluacyjne, analizy i opracowania

- Ocena systemu monitorowania postępu rzeczowego wraz z oszacowaniem wartości docelowych wskaźników mierzonych na poziomie projektu w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 – raport z badania ewaluacyjnego, WYG PSDB, 2017
- Ocena kryteriów i systemu wyboru projektów Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 - raport z badania ewaluacyjnego, Resource, 2019
- Ocena komplementarności międzyokresowej w zakresie rewitalizacji – Raport końcowy z badania ewaluacyjnego, Evalu sp. Z o.o., 2017
- Ewaluacja mid-term postępu rzeczowego i systemu realizacji RPO WL 2014-2020 dla potrzeb przeglądu śródk okresowego, w tym realizacji zapisów ram wykonania – Raport końcowy z badania ewaluacyjnego, Evalu, Ecorys, 2019
- Efekty polityki spójności w obszarze kultury. Identyfikacja mechanizmów wpływu na rozwój społeczno-gospodarczy, istotnych z punktu widzenia warunków wsparcia kultury w perspektywie polityki spójności 2021-2027, IDEA Rozwoju, 2020
- Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w województwie lubelskim - zabytki wpisane do rejestru zabytków, Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2017
- Lubelskie regionalne obserwatorium turystyczne. Wybrane wyniki badania, Biostat, Bartosz Olcha, 2019

- Marka regionu na przykładzie województwa lubelskiego, Anna Gąsior-Niemiec, Polityka i Społeczeństwo nr 1, 2013
- Program Ochrony Środowiska Województwa Lubelskiego na lata 2020-2023 z perspektywą do roku 2027, Samorząd Województwa Lubelskiego, Lublin, 2019
- Ochrona muraw kserotermicznych i torfowisk, Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Lublinie
- Ewaluacja wpływu projektów realizowanych w ramach 6. osi priorytetowej Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Małopolskiego na lata 2014-2020 „Dziedzictwo regionalne” na podniesienie atrakcyjności i konkurencyjności regionu, Evalu, 2020
- Raport z konsultacji społecznych Wizja współpracy jednostek samorządu terytorialnego w ramach Strategii Rozwoju Ponadlokalnego Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego, UM Lublin, Lublin 2021
- Standardy projektowe dla tras rowerowych województwa lubelskiego, Departament Promocji, Sportu i Turystyki, projekt, 2021
- Wschodni szlak rowerowy GREEN VELO – mocny start i co dalej – głos w dyskusji nt. dalszego rozwoju sieciowego produktu turystycznego; BIULETYN Komitetu
- Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk, Zeszyt 269, rok 2018
- Ocena wpływu działań podejmowanych w II osi priorytetowej Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2014-2020 na realizację celów szczegółowych tej osi, Fundeko Korbel, Krok-Baściuk Sp. J., 2020
- Analiza i ocena pozakonkursowego trybu wyboru projektów, Zachodniopomorska Grupa Doradcza Sp. z o.o. Szczecin 2011
- Ewaluacja osiągnięcia celów Programu wraz z oceną stanu projektów w ramach ścieżki pozakonkursowej oraz dużych projektów, Evalu, Warszawa 2017
- Turystyka w Polsce, opracowanie GUS dla lat 2017, 2017, 2019 i 2020
- Rolnictwo w województwie lubelskim, US w Lublinie, 2020

- Inne opracowania i publikacje znajdujące się m.in. na portalach internetowych poświęconych tematyce dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie (np. RDOŚ w Lublinie, US w Lublinie, Lubelska Regionalna Organizacja Turystyczna, oficjalne strony internetowe województwa lubelskiego: <https://promocja.lubelskie.pl/>, <https://www.lubelskie.pl/>).

6.2 Lista projektów Działania 7.3 o wysokim stopniu komplementarności międzykresowej i międzyprogramowej

1. *Projekt Aktywna turystyka w zgodzie z różnorodnością biologiczną powiązana z leśnictwem Zwierzyniec w Nadleśnictwie Kraśnik* wykazuje komplementarność z projektem lokalnym, związanym z rozwojem turystyki aktywnej i kulturowej w powiecie kraśnickim. Oba projekty współtworzą kompleksowe rozwiązania obszarowe. Celem komplementarnego projektu było wykreowanie markowego produktu "Turystyka aktywna na tle kultury", opartego na unikatowych walorach przyrodniczych i kulturowych powiatu kraśnickiego (w tym przede wszystkim na tych związanych z możliwym zintegrowanym rozwojem turystyki kulturowej, krajoznawczej i aktywnej). Projekt Działania 7.3 wykorzystuje rezultaty wcześniejszego projektu. Obie interwencje pełnią tę samą funkcję tj. propagowanie i rozwój aktywnej turystyki opartej o zasoby przyrodnicze i kulturowe powiatu kraśnickiego, jak również wykorzystują tych samych użytkowników - mieszkańców i turystów.
2. *Projekt Zwiększenie dostępności walorów środowiskowych i klimatycznych Gminy Nałęczów, Gminy Wąwolnica i Gminy Wojciechów poprzez utworzenie szlaku turystycznego, przyrodniczego "Jastrzębi Szlak" i zagospodarowanie wzgórza Poniatówka w Nałęczowie*, jest elementem wypełniającym ostatnią lukę w istniejącej infrastrukturze na obszarze gminy Nałęczów i gmin partnerskich oraz Obszaru Funkcjonalnego Powiśle. Zakłada on utworzenie szlaku turystyczno-przyrodniczego (drogi dla rowerów) pn. Jastrzębi Szlak, który stanowić będzie końcowe dopełnienie pętli na obszarze od Kazimierskiego do Kozłowieckiego Parku Krajobrazowego. W efekcie tej interwencji powstanie zintegrowany, innowacyjny i sieciowy produkt regionalny w skali całego Obszaru Funkcjonalnego Powiśle. Projekt Działania 7.3 jest

komplementarny z przedsięwzięciem LGD "Zielony Pierścień" pt. *Utworzenie pętli rowerowych na obszarze od Kazimierskiego do Kozłowieckiego Parku Krajobrazowego*. Komplementarny projekt obejmował swoim zasięgiem wszystkich partnerów interwencji Działania 7.3. Z "Jastrzębiego Szlaku" jak i Wzgórza Poniatówka będą korzystać ci sami użytkownicy: mieszkańcy, turyści i kuracjusze sanatorium.

3. Projekt *Wykorzystanie walorów przyrodniczych doliny Krzny do celów edukacyjnych i turystycznych* jest komplementarny z projektem *Budowa zintegrowanego systemu zrównoważonej mobilności na terenie Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Biała Podlaska, EFRR RPO WL 2014 – 2020*, polega na utworzeniu systemu użytkowych ścieżek rowerowych na terenie MOF Biała Podlaska w obrębie pasów drogowych dróg publicznych. Ścieżki powstałe w ramach projektu Działania 7.3 połączą się ze ścieżkami powstałymi w ramach projektu komplementarnego i domkną system dróg rowerowych na terenie MOF, uzupełniając go na obszarze, na którym nie występują drogi (dolina rzeki - nadrzeczne łąki).
4. Projekt *Budowa i modernizacja obiektów infrastruktury turystycznej powiązanych z terenem arboretum leśnego przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej Lasy Janowskie w Nadleśnictwie Janów Lubelski* jest komplementarny z interwencjami realizowanymi w ramach RPO WL 2007-2013 *Budowa Parku Rekreacji "Zoom Natury" nad zalewem w Janowie Lubelskim* oraz *Zoom Natury- promocja zrównoważonego rozwoju Ziemi Janowskiej*, a także z projektem *ZOOM NATURY I KULTURY* realizowanym w ramach Działania 7.1 RPO WL2014-2020. Efekty projektu będą wykorzystywane przez tych samych użytkowników- interesariuszy i jednocześnie odbiorców rezultatów projektów realizowanych w obszarze turystyki przyrodniczej. Zarówno istniejący Park Rekreacji Zoom Natury, jak i planowane w ramach projektu obiekty turystyczne powiązane z arboretum leśnym, bezpośrednio sąsiadują ze sobą i są połączone szlakiem pieszo-rowerowym. Turyści, grupy szkolne, edukacyjne, naukowe korzystające z atrakcji Zoom Natury będą korzystać również z obiektów planowanych w ramach projektu, co tematycznie oraz koncepcyjnie stanowi spójną całość. Zakresy interwencji projektów komplementarnych są ze sobą ściśle powiązane i odpowiadają

na potrzeby interesariuszy w zakresie poprawy jakości życia i dostępu do obszarów cennych przyrodniczo.

5. Projekt *Budowa ścieżki pieszo - rowerowej wzdłuż rzeki Wieprz wraz z organizacją 2 punktów obserwacji przyrodniczej w miejscowości Szczepieszyn* korzysta z efektów projektów rozwijających ofertę turystyczno-kulturalną na terenie gminy Szczepieszyn, realizowanych w ramach RPO WL 2007-2013 pn. *Pięć zalewów - morze atrakcji, W Szczepieszynie chrząszcz...*
6. Projekt *Zwiększenie dostępności do atrakcji turystycznych przygranicznych gmin poprzez rozwój ścieżek turystycznych i integrację z ponadregionalnym szlakiem turystycznym Green Velo* jest bezpośrednio komplementarny terytorialnie do efektów projektu *Trasy rowerowe w Polsce Wschodniej - Budowa Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo - część woj. Lubelskie*, realizowanego w PO RPW 2017-2013.
7. Projekt *Budowa tras pieszo rowerowych w otoczeniu Poleskiego Parku Narodowego* wykorzystuje efekty projektu *"Urszulin - po pracy, Polesie" promocja marki lokalnej jako części marki regionu.* , realizowanego w RPO WL na lata 2007-2013.
8. Projekt *Aktywnie i wirtualnie po Ziemi Biłgorajskiej* jest komplementarny wobec projektów *'Kompleksowe zagospodarowanie turystyczne zalewu Bojary w Biłgoraju'* oraz *'Biłgorajskie Centrum Turystyczne'* realizowanych przez Miasto Biłgoraj, Projekty miały na celu podniesienie atrakcyjności turystycznej Biłgoraja poprzez budowę / przebudowę infrastruktury turystycznej. Projekt działania 7.3 bezpośrednio wykorzystuje rezultaty projektu *'Upowszechnienie podejścia funkcjonalnego w planowaniu przestrzennym poprzez określenie granic i kierunków rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Miasta Biłgoraj'*. W ramach powyższego projektu została opracowana dokumentacja techniczna na budowę ścieżek rowerowych, wyznaczenie nowych szlaków turystycznych wraz z infrastrukturą towarzyszącą i oznakowaniem, w tym dokumentacja techniczna na budowę m.in. odcinka drogi dla rowerów w Korytkowie Dużym.
9. Projekt *Zwiększenie dostępności zalewu miejskiego w Zamościu jako miejsca aktywnej rekreacji w sąsiedztwie zamojskiego zespołu staromiejskiego*, poprzez swoje bliskie położenie do ZOO, wykorzystywać będzie efekty dwóch projektów RPO WL 2007-

2014 Zwiększenie atrakcyjności turystycznej regionu poprzez modernizację i unowocześnienie jedyne w Województwie Lubelskim Ogrodu Zoologicznego w Zamościu, Budowa pawilonu z wybiegami dla żyraf i innych zwierząt Afryki na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu oraz efekty projektu Działania 7.2 RPO WL 2014-2020 Budowa obiektów dla zwierząt zagrożonych wyginięciem na terenie Ogrodu Zoologicznego w Zamościu, pełniącego funkcję przygranicznego ośrodka kwarantannowania i przetrzymywania zwierząt nielegalnie wwiezionych do strefy Schengen. Komplementarność tych projektów wzmacniać będzie rodzinną turystykę przyrodniczą na obszarze pobliskiego Zalewu Miejskiego.